

**ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ
НАПН УКРАЇНИ**

ВИШНІВСЬКА НАТАЛІЯ

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ
ВИХОВАННЯ МИЛОСЕРДЯ В УЧНІВ
МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В
ПОЗАУРОЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ
ШКІЛ-ІНТЕРНАТІВ**

Монографія

Київ – 2016

**ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ
НАПН УКРАЇНИ**

ВИШНІВСЬКА НАТАЛІЯ

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ
ВИХОВАННЯ МИЛОСЕРДЯ В УЧНІВ
МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В
ПОЗАУРОЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ШКІЛ-
ІНТЕРНАТІВ**

Монографія

Київ – 2016

УДК 37. 018. 32. 091. 33 – 027.22. 015. 31 : 177.72]–053.5

ББК
К

Рецензенти:

Кравченко Т. В., доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії сімейного виховання Інституту проблем виховання НАПН України;

Федорченко Т. Є., доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії превентивного виховання Інституту проблем виховання НАПН України

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту проблем виховання НАПН України (протокол №.7 від 02. 07. 2015 р.)

Вишнівська Н.В. Теоретико-методичні основи виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів : монографія.– К.: Компринт, 2016. – 279с.

ISBN

У монографії здійснено аналіз філософської, етичної, психологічної, педагогічної літератури з питань виховання милосердя, уточнено сутність та структуру понять «милосердя», «вихованість милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів». Визначено особливості виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів. Розроблено критерії, показники та рівні вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів. Теоретично обґрунтовано та експериментально перевірено педагогічні умови виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів.

Монографія адресована майбутнім учителям початкової школи, студентам педагогічних спеціальностей, педагогічним працівникам інтернатних закладів, науковцям, аспірантам.

УДК 37. 018. 32. 091. 33 – 027.22. 015. 31 : 177.72]–053.5

ББК
ISBN

© Вишнівська Н. В. ,2016

©Інститут проблем виховання НАПН України, 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ВИХОВАННЯ МИЛОСЕРДЯ В УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА	7
1.1. Теоретичні основи дослідження проблеми виховання милосердя	7
1.2. Особливості виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів	34
Висновки до першого розділу	50
РОЗДІЛ 2. СТАН ВИХОВАНOSTI МИЛОСЕРДЯ В УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ ШКІЛ-ІНТЕРНАТІВ	52
2.1. Методика констатувального етапу експерименту	52
2.2. Аналіз стану вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів	71
Висновки до другого розділу	97
РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ВИХОВАННЯ МИЛОСЕРДЯ В УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В ПОЗАУРОЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ШКІЛ-ІНТЕРНАТІВ	99
3.1. Характеристика педагогічних умов виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів	99
3.2. Зміст і процедура формувального етапу експерименту.....	132
Висновки до третього розділу	164
ПІСЛЯМОВА	167
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	170.
ДОДАТКИ	200

ВСТУП

Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні зумовлюють пошук шляхів підвищення ефективності морального виховання молоді. Адже загострення політичних, економічних суперечностей призвели до зміни життєвих цінностей та ідеалів, що виявляється у прояві лицемірства, цинізму та жорстокості у людських взаєминах.

За таких обставин особливої актуальності набуває проблема виховання в молодого покоління милосердя як моральної якості особистості, в основі якої лежить любов до оточуючих, яка виявляється у доброті, співчутті, співпереживанні, чуйності, турботі, наданні безкорисливої допомоги тим, хто її потребує.

У державних документах – Національній доктрині розвитку освіти в Україні, Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, а також Законах України «Про охорону дитинства», «Про освіту», «Про загальну середню освіту», Основних орієнтирах виховання учнів 1–11-х класів загальноосвітніх навчальних закладів України, Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності, Концепції виховання гуманістичних цінностей учнів загальноосвітньої школи – пріоритетними напрямками визначається моральне виховання зростаючої особистості, а відтак і виховання милосердя.

Важливим періодом у вихованні милосердя є молодший шкільний вік, коли в дитини формуються основи світогляду, переважає емоційна сфера у сприйнятті оточуючих; проявляється інтерес до змісту моральних правил, до життя і діяльності дорослих; здатність до емпатії та емоційної рефлексії.

Особливо актуальною є ця проблема для вихованців шкіл-інтернатів, оскільки більшість з них – це педагогічно занедбані діти з негативним життєвим досвідом, для яких характерними є схильність до нервових зривів, підвищена вразливість, наявність деприваційного синдрому, явище групової залежності, недовіра до дорослих, почуття самотності, емоційна

нестриманість, агресивність, зниження емпатії.

Філософське осмислення проблеми милосердя знайшло відображення в працях давньогрецьких філософів (Аристотель, Сократ, Платон та ін.), є визначальною серед положень християнської моралі, невід'ємною складовою і реальним проявом гуманізму в епоху Відродження (К.–А. Гельвецій, Д. Локк, М. Монтень, Е. Роттердамський та ін.), посідає значне місце у працях мислителів Нового часу (Т. Гоббс, Е. Кант, Ж.–Ж. Руссо, А. Шопенгауер та ін.).

Необхідність виховання у дітей милосердя акцентована в педагогічній спадщині Г. Ващенка, П. Каптерєва, Я. Коменського, Я. Корчака, А. Макаренка, І. Огієнка, І. Песталоцці, С. Русової, В. Сухомлинського, Л. Толстого, К. Ушинського та ін.).

Різні аспекти милосердя відображено в працях філософів М. Бердяєва, О. Дробницького, Р. Дружиніна, О. Здравомислова, В. Зеньковського, В. Розанова, В. Соловійова, А. Швейцера та ін.; психологів Б. Ананьєва, І. Беха, Г. Люблінської, В. Мясичева, О. Петровського, К. Роджерса та ін.

Питання виховання гуманних почуттів учнів молодшого шкільного віку стали предметом наукових розвідок О. Богданової, І. Бужиної, Л. Канішевської, В. Киричок, В. Новікової, Д. Пащенко, О. Савченко, Н. Химич та ін.

Основні напрями та принципи організації позаурочної діяльності у загальноосвітніх школах-інтернатах набули висвітлення у працях А. Бондаря, В. Вугрича, Ю. Гербеєва, О. Голуб, Л. Канішевської, Б. Кобзаря, Н. Палієвої, В. Покася, Г. Покиданова, С. Свириденко, В. Слюсаренка та ін.

Проблема виховання милосердя знайшла відображення в окремих дисертаційних дослідженнях: педагогічні умови формування почуття милосердя в учнів профтехучилищ (Л. Бабенко), підвищення кваліфікації директорів загальноосвітніх шкіл з керівництва процесом виховання в учнів милосердя (Л. Безгласна), виховання милосердя у дітей молодшого шкільного віку в умовах кардіологічного санаторію (Ю. Глінчук), педагогічні

умови виховання та розвитку милосердя в молодших школярів (Л. Ощепкова), виховання милосердя у студентів університету в процесі їхнього навчання (Л. Уварова), педагогічні умови виховання милосердя у дітей молодшого шкільного віку (В. Шутова) та ін.

Водночас поза увагою дослідників залишилася складна та різноаспектна проблема виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку у позаурочній діяльності шкіл-інтернатів.

Наукова новизна запропонованого дослідження полягає у обґрунтуванні теоретико-методичних основ виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку у позаурочній діяльності шкіл-інтернатів: уточнені сутності та структури понять «милосердя», «вихованість милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів»; розробленні критеріїв, показників та рівнів вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів; теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці педагогічних умов виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів.

Монографія адресована майбутнім учителям початкової школи, студентам педагогічних спеціальностей, педагогічним працівникам інтернатних закладів, науковцям, аспірантам.

РОЗДІЛ 1

ВИХОВАННЯ МИЛОСЕРДЯ В УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Теоретичні основи дослідження проблеми виховання милосердя

Загальновідомо, що поняття «милосердя» (*caritas*) залежно від соціокультурної логіки того чи іншого суспільства набуває особливого змісту. Для сучасного суспільства є характерним виникнення ідей, що пов'язані з поширенням почуття милосердя не тільки стосовно людей, а й стосовно всього живого на Землі [100, с. 6].

Милосердя та його антонім жорстокість є взаємопов'язаними еволюційними константами, що взаємодоповнюють одна одну й існують на різних етапах розвитку суспільства і культури. Якщо милосердя є сутнісною екзистенційною характеристикою людського буття, то його протилежність – жорстокість – є неминучою супутницею людської природи. Людина і суспільство не можуть бути або тільки милосердними, або тільки жорстокими. Певним чином ці якості особистості взаємозумовлюють одна одну як дві діалектичні протилежності, об'єднані спільною основою – «мірою людяності» [100, с. 20–21].

Логіка започаткованого дослідження вимагає наукового тлумачення категорії милосердя. Так, у тлумачному словнику живої великоросійської мови В. Даль визначає милосердя як сердечність, співчуття, діяльну любов, готовність чинити добро кожному, жалісливість, м'якосердість [87, с. 327].

У новому тлумачному словнику української мови О. Сліпущко та В. Яременко зауважують, що милосердя – це добре, співчутливе ставлення до кого-небудь, вияв жалості, помилування [187, с. 263].

В Українському педагогічному словнику за редакцією С. Гончаренка милосердя тлумачиться як жаліслива й діяльна любов, що виражається в

готовності допомогти тому, хто потрапив у біду (людям і всьому живому), один з істотних виявів гуманності [270, с. 207].

У словнику російської мови С. Ожегов визначає милосердя як готовність допомогти, пробачити зі співчуття, людинолюбства [195, с. 302].

Отже, аналіз поданих вище визначень дефініції «милосердя» дозволяє нам констатувати, що її тлумачення не є ідентичними, але в них можна виділити низку спільних ознак, як-от: людинолюбство, співчуття, співпереживання, жалісливість, готовність допомогти всім, хто цього потребує (людям і всьому живому).

Оскільки філософською основою сучасної концепції освіти є гуманізм, що передбачає сповідування загальнолюдських цінностей, серед яких чільне місце посідає милосердя, з'ясуємо погляди дослідників, особливості трактування ними цього поняття.

Так, на думку Конфуція, механізмом внутрішнього прийняття етичних цінностей виступає гуманність, яку філософ визначив як людинолюбство (основу милосердя). Він убачав «корінь милосердя» в синовній шані та повазі до батьків, турботі про людей, високій вимогливості до себе [244, с. 55–57].

Проблема виховання моральних цінностей знайшла відображення в працях античних філософів, які особистісним чеснотам протиставляли суспільні як вияв найважливішої моральної характеристики – любові до людей [77, с. 14]. Серед складових любові до людей найважливішою чеснотою вважалося милосердя, яке на той час ототожнювалося із справедливістю як «...спрямування волі, що обмежує власні інтереси інтересами оточуючих» [203, с. 54].

Наприклад, Сократ найвищим ідеалом моралі вважав добро, яке порівнював зі знанням. Згідно з філософією Сократа, людина стає доброю завдяки засвоєнню понять про доблесть і благо та проникненню в сутність свого характеру. Будь-яке порушення встановлених правил і погані вчинки, вважав мислитель, відбувається через незнання; немає такої людини, яка маючи чіткі поняття про добро, стала б чинити зло. Головне завдання

вихователя Сократ убачав у пробудженні кращих потаємних душевних якостей дитини, яке називав «другим народженням» [166, с. 210–211].

За Платоном, мета виховання полягає у «формуванні тіла і душі якнайпрекраснішими і якнайкращими» за допомогою літератури, музики та гри. Будучи засновником вчення про світ ідей, філософ стверджував, що ідея добра увінчує піраміду всіх ідей, оскільки вона є близькою з Богом [114, с. 111].

Спадкоємцем ідей Платона щодо розвитку особистості можна вважати Аристотеля, який визначив необхідність самовдосконалення людини, що, на його думку, полягає у знанні моральних норм, підкоренні законам, постійному вправленні в гуманних проявах поведінки. Він зазначав, що умовою вдосконалення «етичних добродійностей» дитини є педагогічне керівництво з боку дорослих на основі власного прикладу [15, с. 23–24].

Ідея визначальної ролі позитивного прикладу дорослих у вихованні дітей знайшла своє відображення в поглядах Ф. Тома, який стверджував, що справедливість і милосердя – це два поняття, які невіддільні одне від одного [266, с. 102].

Згідно з філософськими поглядами Епікура, міра блаженства людського життя залежить від помірності, розумності задоволень і бажань, а добродійність і щастя є невіддільними одне від одного: щастя – мета, а добродійність – засіб, що допомагає досягти особистого щастя. На думку філософа, мужність і розсудливість, стійкість перед мінливістю долі, збереження своєї моральної сутності, добродійності дозволяють досягти щастя [119, с. 55–56].

Отже, в античності милосердя вважалося важливою добродійною рисою, наявність і розвиток якої зумовлювався соціальними потребами, що спонукали до діяльного альтруїзму (спрямовувати свою діяльність на користь оточуючих, долати власні егоїстичні потреби, чинити добро оточуючим, не розраховуючи на подяку чи матеріальну винагороду). Основними засобами виховання милосердя в молодого покоління вважали мистецтво, особистий приклад дорослих, гру [77, с. 16; 90].

Уявлення про милосердя складалося в усіх трьох світових релігіях, причому його генезис у буддизмі, християнстві й ісламі має багато спільного. Так, у християнстві любов має не тільки божественне походження, але й виступає особистою характеристикою, завдяки якій виникає почуття єднання з оточуючим світом.

По-іншому розглядається милосердя в буддизмі, оскільки метою тут визначається досягнення нирвани, а такі почуття як співчуття та милосердя являють собою шлях, на якому здійснюється знищення почуттів і досягнення стану байдужості та відірваності від світу. Індивід у цих умовах легко може жертвувати собою заради інших, оскільки він позбавлений власних бажань.

У мусульман милосердя розглядається під двома ракурсами: з одного боку, це боже заступництво стосовно всього, що існує, а з іншого, – людське, що виникає в ході реалізації божих заповідей [100, с. 5].

Проблема виховання милосердя в молодого покоління знайшла відображення у працях філософів Середньовіччя. Так, християнський філософ Августин вважав, що способом духовного розвитку людини виступає божественна суть незалежної від тіла душі та внутрішній моральний досвід, що ґрунтується на самодіяльності душі [268, с. 210–211].

Цікаві думки про милосердя вміщені у творах І. Кассіана, який вважав, що у вихованні дітей важливим є досягнення «чистоти серця», яка включає в себе не тільки свободу від будь-яких поганих думок, але й любов до ближніх, що базується на виконанні християнських заповідей [202, с. 32]. За І. Кассіаном, співчуття є початковою сходинкою духовного вдосконалення, яке необхідно розвивати разом із терпінням і великодушністю.

Ідеї виховання милосердя знайшли своє відображення в морально-дидактичному трактаті Ф. Наварського «Чотири віка людини» [202, с. 225–250], в якому автор закликає йти за християнськими доброчесностями, а прикладом для наслідування обирає Ісуса Христа. Серед найважливіших позитивних якостей Ф. Наварський виділяє щедрість, реальним виявленням

якої є милостиня, а виявлення милосердя обґрунтовується необхідністю дотримання заповіді «Полюби ближнього свого» [202, с. 225–250].

Середньовічний період у Київській Русі характеризувався особливою увагою щодо проблеми морального виховання молодого покоління. Провідне місце серед моральних цінностей посідало милосердя. У геніальних літературних творах наших великих пращурів осуджується жадібність, жорстокість, жага помсти, підносяться благородні ідеали, моральна досконалість [97, с. 208].

Великого поширення набувають розповіді про життя святих, подвижників православної церкви Бориса і Гліба, Дмитра Донського, Варвари, Сергія Радонезького та ін., які здійснювали подвиги у плані морального вдосконалення: із вдячністю та смиренністю терпіли злидні й поневіряння, добровільно відмовлялися від багатства [8, с. 14].

У християнській культурі етична категорія милосердної любові має особливе значення, оскільки милосердя є діяльністю, угодною Богові, і бути милосердним для християнина означає виконання християнського обов'язку. Дійова милосердна любов є втіленням морального ідеалу Христа, практичною реалізацією заповіді про любов до ближнього. Саме в акті милосердя, яке є не лише внутрішнім співчуттям, але й дійовою допомогою іншим, індивід удосконалюється [100, с. 5].

У милосерді людина присвячує себе Богові в усій повноті діяльності свого розуму, душі та почуттів. У цьому плані можна виділити деяку відмінність між законами Мойсея та Новозавітними настановами, тому що останні акцентують увагу всіх, хто живе, не лише на дотриманні певних правил і ритуалів, але й, передусім, на щирому русі душі та серця [100, с. 6].

Християнські богослови Іоанн Златоуст, митрополит Філарет і святомученик Володимир відносять милосердя до найважливіших добродітностей, в основу якого покладено любов до ближніх: «Милосердя є пристань для нужденних, а пристань приймає всіх, хто потерпів корабельну аварію, і рятує від небезпеки і злих, і добрих» [278, с. 7].

У християнських ученнях милосердя розглядається як любов до оточуючих. Так, в одкровеннях Іоана Златоуста зазначається: «Хочеш, щоб ти був помилуваний? Помилуй ближнього. Хочеш, щоб тебе любили? Полюби сам. Зараз час людинолюбства, а не суворості суду. Зараз час милості, а не осуду. Підемо самі і поведемо дітей і ближніх наших учитись милосердю, бо саме воно і робить нас людьми. І не будемо вважати життям час, проведений без милосердя» [116, с. 360].

У Київській Русі з'явилася низка книг у перекладі й оригіналі, серед яких були і педагогічні статті та роздуми. Так, у збірниках «Бджола», «Ізмарагд», «Златоструй», «Златоуст» містилися вислови, тексти Сократа, Демокрита, Аристотеля відносно сутності людини й сенсу її життя.

Наприклад, у збірнику «Бджола» підкреслюється важливість милосердя, людинолюбства у взаєминах між людьми : «Той, хто готує яму для ближнього свого – сам попаде до неї. Не радій, коли бачиш когось в біді. Тримайся зі всіма, як рівний, навіть, коли в житті ти й стоїш вище. Вести роздуми вміє багато хто, а розуміти не кожен. Легше втішати, ніж самому терпіти страждання. Отримавши добро – пам'ятай, а зробивши – забудь. Краще сліпі очі, ніж сліпе серце» [98, с. 221–225].

У збірнику «Златоуст», який складається з окремих промов і висловлювань церковних діячів, милосердя трактується як дотримання християнських постулатів: тому, хто просить – дай, а тому, хто стукає – відчини [97].

У творі невідомого автора «Слово одного отця до сина свого», поданому в «Пам'ятниках древньоруської просвіти» розглядається питання щодо виховання в молоді християнського способу життя: «Голодного нагодуй, як велів Господь, спраглою напої, бездомного приймай, хворого відвідай, до темниці піди і, бачачи біду їх, поспівчуй» [170, с. 186].

Видатною пам'яткою педагогічної думки є «Повчання дітям» Володимира Мономаха, подане М. Анісімовим у «Пам'ятках древньоруської просвіти». У вказаному літературному творі розкрито виховний ідеал і зміст

православного виховання дітей і молоді, основою якого вважалися любов до Бога, пошана до духовних служителів, старших, любов до оточуючих. Володимир Мономах відзначав, що виховувати дітей треба не повчаннями, а добрими справами. В основі милосердя він убачав милостиню: «Для Бога і для душі своєї майте страх перед Богом у серці своєму і більше милостиню творіть неоскудну, бо це є початок усякого добра. За все убогих не забувайте, але скільки зможете, по силі своїй, годуйте їх, подавайте милостиню сироті, і вдовицю виправдовуйте, не дозволяйте сильним погубити дитину» [9, с. 124–125].

У «Слові Даниїла Заточника», цитованому в «Пам'ятниках древньоруської просвіти», згадується про значущість милосердя, любові до людей: «... хто в печалі людині pomoже, то як студеною водою напоїть його у спекотний день» [9, с. 134]. Милосердя розумілося як активне співчуття нужденним. У своїй молитві Даниїл Заточник, звертаючись до Ярослава, просить «...не тримати при собі злато та срібло, роздавати його людям» [9, с. 129].

Автор «Слова одного калугера про читання книг», цитованого М. Анісімовим у «Пам'ятках древньоруської просвіти», закликає людей до практичних благодіянь: «Благочестивий не той, хто безперестанно молиться, постить і постійно ходить до церкви, а той, хто творить корисні справи, благо ближньому» [9, с. 199].

У відомому творі XVI століття – «Домострої» – знайшов своє відображення ідеал середньовічного виховання. Від дітей вимагалось повне підкорення старшим, сліпе підкорення своїм батькам. Серед таких добродієностей як терплячість стосовно знегод, смиренне благочестя виділяється милосердя, під яким розуміється жалість до старих і дітей, здатність прощати образи, турбота про нужденних: «Вдивись у їх біди та страждання, у те, чого вони потребують, і допомагай, як зможеш, не гордуй тими, хто страждає в бідності й убогості, запроси у свою домівку, напої, нагодуй, зігрій з любов'ю і чистою совістю» [97, с. 123].

У «Домострої» милосердя і покаєння рекомендують як засіб від страждань і хвороб: «Якщо Бог нашле на когось хворобу чи страждання, лікуватись слід божою милістю, молитвами, сльозами та подаянням убогим, з милосердям і нелицемірною любов'ю до всіх» [97, с. 119].

Отже, у часи Середньовіччя милосердя вважалося однією із провідних добродітностей, мірилом «...духовності людини, від якого залежало не лише тимчасове, тілесне, земне існування, а й вічне, духовне, неземне буття» [77, с. 27]. Милосердя також виявлялось у формі благодійності, допомоги бідним і часто було деяким атрибутом, що давав можливість крупним феодалам обдаровувати своїх васалів [100, с. 26].

В епоху Відродження ідея гармонійного розвитку особистості дитини, яка була проголошена ще античною педагогікою, знову визначала розвиток педагогічної думки в цьому ж напрямі, відкидаючи принципи релігійно-аскетичного виховання.

Гуманісти епохи Ренесансу проголошували свободу людської особистості, право людини на реалізацію земних потреб, особливого значення надавали питанням духовного становлення особистості, у тому числі й вихованню в молодого покоління милосердя.

Нідерландський мислитель Е. Роттердамський головним завданням вважав формування в дітей з раннього віку моральності і благочестя. На його думку, наряду із вихованням набожності і почуття обов'язку важливим є розвиток інтересу до знань [119, с. 175].

Згідно з позицією Д. Аліг'єрі, блаженство, якого можна досягти в земному житті, є рівноцінним вічному блаженству і залежить від милосердного способу життя [119, с.136].

Видатний гуманіст М. Монтень вважав, що освіта мусить поєднувати принципи свободи із принципами чуйності та наголошував на необхідності морального прикладу і моральних вправлянь замість моральних повчань [177, с. 138–140].

На запереченні вроджених моральних чеснот будується етика

Дж. Локка, на думку якого добро – це те, що може спричинити або збільшити задоволення й уберегти від зла, зло – це те, що може спричинити або збільшити страждання, зменшити задоволення, позбавити блага [120, с. 122].

За К.-А. Гельвецієм, мета виховання полягає в тому, щоб розкрити серце дитини для гуманності, а розум – для правди, щоб виховати громадян, у свідомості яких ідея особистого добра поєднується з ідеєю добра загального. Філософ зазначав, що провідна роль у вихованні в молодого покоління загальнолюдських цінностей належить моральному самовдосконаленню, тому дітям потрібно викладати «катехізис моралі» [74].

Ідеї гуманізму знайшли відображення у творах Лаврентія та Стефана Зизаніїв, І. Вишенського, К. Старовецького, І. Борецького, П. Беринди, М. Смотрицького, Ф. Прокоповича, філософських трактатах професорів Києво-братської колегії Є. Славинецького й С. Полоцького та багатьох інших. Попри релігійну спрямованість, ці літературні пам'ятки пронизані гуманними педагогічними ідеями, прагненням осмислити роль чинників, які визначають процес виховання особистості.

Загальновідомо, що в епоху Відродження (XVI ст. – перша половина XVII ст.) формувалась самобутня система навчально-виховних закладів, у яких переважали демократичні й гуманістичні принципи роботи (Острозька школа (1576 р.) та Києво-Могилянська академія (1632 р.) [152, с. 52–53].

Ідеї гуманізму знайшли відображення у творі Є. Славинецького «Громадянство звичаїв дитячих». Автор описує, пояснює й обґрунтовує правила поведінки дітей удома, на вулиці, у ставленні до старших, до товаришів. Милосердя розглядається Є. Славинецьким як таке ставлення до оточуючих, за якого «...людина співчуває і терпіння має, піклується про вбогого з добротою, щоб і йому взаємно руку допомоги простягнуто було» [11, с. 258].

Ідеал людяності як мети виховання є визначальною ідеєю в системі педагогічних поглядів Г. Сковороди: «Самі по собі знання не оберігають від

пороків. Для подолання останніх потрібне добре серце – висока моральність» [208, с. 66].

Відомий український письменник і просвітитель І. Котляревський [132] основну роль у формуванні моральних якостей відводив сім'ї. Працюючи домашнім учителем у панській сім'ї, наглядачем Полтавського будинку виховання бідних і попечителем полтавських богоугодних закладів, він із любов'ю ставився до дітей, дбав про їх розвиток, виховував кращі моральні якості засобами літератури і мистецтва.

Геніальний український поет Т. Шевченко [285] у творах «Княжна», «Сотник», «Петрусь», «Наймичка» порушив морально-етичні проблеми, розглянув такі загальнолюдські цінності як «милосердя», «материнство», «діти», «сім'я», «щастя» тощо, підніс ідею духовної єдності людей, яких об'єднує добро, любов, милосердя, справедливість.

Український письменник і філософ І. Франко [280, с. 40] в наукових, публіцистичних і художніх творах, присвячених проблемам виховання дітей і молоді, дав чимало порад щодо виховання кращих моральних якостей, наголошував на важливості впливу батьків у ранньому віці, боровся за передову демократичну школу з гуманістичними відносинами в колективі дітей і колективі вчителів.

Цінним внеском у розробку педагогічних ідей вважається спадщина українського письменника М. Коцюбинського [12], який за допомогою казок («Про двох козликів», «Дві кізоньки», «Десять робітників», «Івасик-Телесик», «Наша хатка») намагався виховати в дітей такі моральні якості як милосердя, доброта, співчуття, турботливість.

Отже, в епоху Відродження милосердя вважалось найважливішою моральною якістю, образом поведінки та дії.

Тема милосердя знайшла відображення у творчості мислителів Нового часу. Зокрема Е. Кант серед моральних якостей людини особливо виокремлює людяність, людинолюбство, вміння відчувати іншого, тобто реальні прояви милосердя, що «...здатні перетворити людство в товариство

людей, які співпрацюють і взаєморозуміють один одного» [126, с. 130–134]. Філософ зазначав, що любов до ближнього починається, виходячи із власне практичного здійснення добра, саме цей шлях пробуджує в індивіді доброту, доброзичливість, людинолюбство. У милосердній любові істинний початок лежить не в якійсь абстрактній вірі, а саме у практичній діяльності, де людина, жертвуючи своїми інтересами, допомагає нужденним [100, с. 27].

Мислитель XVIII ст. Ж.-Ж. Руссо [236] вважав, що людина стає щасливою, якщо вміє співчувати та допомагати іншим. Серед усіх моральних якостей педагог вважав пріоритетною любов до людей. У творі «Еміль, або про виховання» автор відвів надзвичайну роль вихованню, особливо моральному, гуманістичному. Успіх морального виховання Ж.-Ж. Руссо вбачав у вирішенні трьох основних завдань виховання: виховання добрих почуттів, добрих суджень, доброї волі. На думку педагога, якщо юнак буде спостерігати картини людських страждань, нестатків і горя, то він навчиться розпізнавати позитивні вчинки.

У європейській філософії нового часу (у працях Т. Гоббса та А. Шопенгауера) акцентується увага на поняттях справедливості та милосердя. Філософи дійшли висновку про те, що милосердя є найвищим моральним імперативом, універсальним ідеалом, практичну реалізацію якого, проте, не можна вимагати від кожного індивіда. Інша справа – справедливість. Це критерій, згідно з яким необхідно оцінювати життя й діяльність кожної людини. Іншими словами, «... вимога милосердя може бути застосована тільки щодо себе самого, від інших же ми маємо право очікувати справедливого ставлення. Виходить, що справедливість – це моральний обов'язок, а милосердя – лише необов'язкова властивість і зміст діяльності людини» [100, с. 6].

Милосердя як властивість людського духу, безкорислива допомога тим, хто її потребує, отримали розвиток у творчості письменника-гуманіста Л. Толстого [264], філософів М. Бердяєва [22], В. Зеньківського [115], В. Розанова [234], В. Соловйова [250] та інших.

Зокрема, письменник-гуманіст Л. Толстой розглядав милосердя як любов до ближнього. Він зазначав, що варто полюбити ближнього, почати жити заради страждань інших, як власні страждання послабнуть і досягнеться найвище благо світу – любов до людей. Для цього потрібно лише примусити себе любити тих, кого ненавидиш або любиш недостатньо і почати менше любити тих, кого надто любиш [264, с. 145].

Російський філософ В. Соловйов у своїй теорії органічно поєднав античний підхід (ототожнення милосердя зі справедливістю) та середньовічний (милосердя як дотримання «золотого правила християнства»). Він уводить два правила, яких, на його думку, має дотримуватися кожна людина: правило справедливості (не роби іншому нічого такого, чого сам не хочеш від іншого) і правило милосердя (роби іншому все те, чого сам хотів би від іншого) [250, с. 114].

Отже, поняття милосердя протиставляється зlobі, жорстокості, а справедливість – егоїстичному ставленню людей один до одного. Звідси саме страждання дає можливість зрозуміти інших, виявляти дійову допомогу тим, хто її потребує.

Тема милосердя займає значне місце у філософському доробку М. Бердяєва, який трактує цей феномен як «любов, що не потребує взаємності, можлива до всіх людей і в цьому її багатство» і розглядає його у взаємозв'язку із свободою, не пов'язаною з необхідністю [22, с. 329]. За твердженням філософа, милосердя необхідно виховувати в дітях через розвиток в них сердечності, любові, надавання допомоги [22, 323–330].

В аспекті нашого дослідження значущими є ідеї В. Розанова щодо милосердя: «Милосердя – це любов і співчуття стосовно людей, те, що допомагає людині досягти моральних висот і не замкнутися на досягненні честолюбних планів» [234, с. 20]. Філософ зазначав, що коли людина живе тільки заради задоволення своїх власних потреб, свого самоствердження, то з часом це повертається проти неї [234, с. 210–212].

На думку В. Зенківського, проблема виховання милосердя, добра і любові до людей є основною. Філософ зауважував: «...Добро в душі не народжується ані від фізичного здоров'я, ані від хороших соціальних навичок, ані навіть від розвитку творчих сил: воно світить у душі незалежно від усього цього, воно також не виводиться з периферії душі» [115, с. 221]. Отже, В. Зенківський в основі милосердя виокремлює духовну свободу, шлях любові, співчуття, пробачення.

Таким чином, представники російської філософії визнавали найвищим моральним ідеалом Ісуса Христа, його абсолютне служіння людям, милосердя, любов, уміння пробачати образи і біль, завдані іншими.

Феномен «милосердя» визначається в культурологічних дослідженнях за допомогою термінів різноманітного понятійного ряду, а саме: моральна цінність, еволюційна константа культури, етичний імператив, властивість, притаманна людині [100, с. 4].

Погляди сучасних філософів (О. Дробницького, О. Здравомислова та інших) на природу, призначення загальнолюдських цінностей дозволяють судити про домінанту психологічних утворень (особистісних якостей) у їх загальній ієрархії. «Специфіка стосунків між людьми, побудованих на пріоритеті соціальної основи як суспільно значущого явища, по суті, в силу визнання її більшістю членів соціуму, є загальнолюдською цінністю» [200, с. 3].

Милосердя як концепт культури виявляється в різних сферах, а саме: у мистецтві, соціальному, правовому, релігійному житті. Тому власне поняття «милосердя» в сучасній етичній і культурологічній думці пов'язується з рядом інших термінів. Так, у сфері соціальної діяльності милосердя досліджується в контексті благодійності, що розуміється і як соціальний інститут, і як якість, притаманна індивідові, яка характеризує його соціальну та гуманітарну позицію стосовно інших людей.

Благодійність можна назвати «практичним милосердям», оскільки вона відображає, передусім, ціннісно-мотиваційну діяльність людини, реалізовану в певній сфері соціального життя [100, с. 28–29].

Цінним для визначення сутності названої вище дефініції вважаємо дослідження Р. Дружиніна, в якому автор стверджує, що зона дії милосердя є набагато ширшою, оскільки охоплює собою практично всі сфери суспільного життя та суспільної свідомості. Милосердя проявляється в сім'ї й у соціумі (стосовно слабких і знедолених), і стосовно тварин («братів наших менших»), і в релігії, й у вирішенні таких соціально і культурно значущих, важливих проблем як евтаназія, смертна кара, донорство крові й органів, боротьба з тероризмом тощо [100, с. 29].

У практичній етиці виникло стійке розуміння того, що щире милосердя принципово відрізняється від удаваного. «Удаване благодіяння здійснюється не заради іншого, а заради самого себе, заради того, щоб отримати схвалення з боку влади заможних, церкви й оточуючих. У результаті милосердя перетворюється з термінальної цінності в суто утилітарну, що є засобом досягнення влади – політичної й економічної» [100, с. 26].

Однією з форм удаваного милосердя, стверджує Р. Дружинін, є абстрактна діяльність в ім'я виконання якогось «високого боргу», де інтереси конкретної людини забуваються та за своєю практикою «благодіяння» не помічаються люди з їх власними інтересами та спрямуваннями [Там само].

Отже, філософи доходять висновку, що «духовне щастя досягається у процесі засвоєння загальнолюдських цінностей, серед яких провідне місце належить милосердю» [77, с. 27].

Милосердя виступає одним з основних аксіологічних імперативів, який є базовим для сучасної етичної культури. Відповідно до цієї цінності визначається розвиненість соціального організму, ступінь прогресу культури. «Саме імператив милосердя є критерієм гуманності, толерантності в людських взаєминах, зв'язках [100, с. 25].

Феномен «милосердя» знайшов висвітлення й у працях психологів.

Дослідники Б. Ананьєв [7], В. М'ясищев [181], Г. Люблінська [167] та інші підкреслюють необхідність розгляду різноманітних відносин з оточуючим світом з точки зору трьох груп компонентів, а саме: світоглядно-пізнавальних, емоційно-вольових і дійових. Кожна із груп представляє складну підсистему різноманітних компонентів [167, с. 65].

Варто відмітити, що при цьому «для різних концепцій загальним є прагнення розкрити процес відображення суб'єктом оточуючої дійсності як системи, як органічної єдності багатьох компонентів у ході розвитку і морального становлення особистості в її зв'язках і взаєминах з оточуючою дійсністю» [291, с. 20].

Отже, милосердя виражається в діях людини, її реакціях і переживаннях, що формуються в діяльності та спілкуванні, його можна назвати суб'єктивним ставленням [200, с. 3].

На думку І. Бега, стратегічним орієнтиром у виховній діяльності, безпосередньо пов'язаним із формуванням почуття цінності іншої людини, має бути людяність як критерій високоморальної особистості. Процес формування людяності може відбуватися по-різному. В одному випадку людяність формується як реакція на жорстокість – чужу і власну. В іншому чинником саморозвитку людяності в людині може і має бути взаємна людяність: спочатку стосовно самої особистості, із часом – стосовно оточуючих. Дослідник зазначає, що виховання в дитини прагнення цінувати іншу людину здійснюється двома шляхами: через розкриття учневі позитивних сторін людей і попередження зневажливого ставлення до неї самої [25, с. 52–58].

З метою виявлення визначальних і похідних елементів поняття «милосердя» ми спиралися на теоретичні положення Б. Ананьєва, який, вивчаючи структуру системи зв'язків особистості з різними сторонами об'єктивної дійсності, зробив висновок щодо організації та функціонування цієї структури за двома принципами одночасно, як-от:

1) за субординаційним або ієрархічним, коли більш складні та більш загальні соціальні властивості особистості підпорядковують собі елементарні та приватні соціальні і психофізіологічні властивості;

2) за координаційним, коли взаємодія відбувається на паритетних началах, за яких стає можливим ряд ступенів свободи задля тих властивостей, що корелюються, тобто відносна автономія кожного з них [7, с. 167].

Не можна не погодитись із думкою В. Шутової, яка зазначає, що моральна сутність милосердя вимагає розгляду даного поняття з точки зору ієрархічного або субординаційного принципу, який вимагає виокремлення провідного показника для всієї системи властивостей. Згідно із ієрархічним і субординаційним принципом, визначальними елементами поняття «милосердя» є любов і співчуття до людей, а похідними – турбота про оточуючих, усвідомлення цінності іншої людини, терпимість до оточуючих, сформованість уявлень про сутність милосердних учинків [291, с. 22].

Нам імпонує позиція Ю. Глінчук, яка стверджує, що особливе місце в розробці концептуального підходу до питання виховання в дітей милосердя займають психологічні дослідження, які розкривають особливості виявлення почуттів і емоцій особистості, особливості її емоційної сфери, «оскільки засвоєння тих чи інших механізмів поведінки неможливе без посередництва внутрішніх переживань особистості, а формування моральної свідомості людини тісно пов'язане із формуванням моральних почуттів» [77, с. 35].

Дослідниця В. Киричок зазначає, що гуманні почуття являють собою емоційні ставлення до поведінки оточуючих і власної поведінки, які відображають суспільну мораль, моральні традиції, що виникли, реальні взаємини людей один з одним [134, с. 58–63].

Досліджуючи емоційну сферу, П. Якобсон виділяє ряд тенденцій, які зумовлюють розвиток почуттів, а саме: зміни, пов'язані із віковими особливостями; вплив соціальної сфери; цілеспрямовані соціально-освітні дії. На думку науковця, почуття у своєму розвитку проходять три стадії: 1)

емоційний відгук як реакція на навколишню дійсність, що залежить від характеру переживань; 2) сприйнятливість почуттів інших людей, яка призводить до певних дій; 3) злиття власних почуттів із почуттями інших людей. Дослідник наголошує на важливості власної практики моральної поведінки, основу якої складає власний свідомий вибір [296, с. 67–73].

Дослідник Б. Додонов [95] визначає такі етапи формування найвищих людських почуттів: перший етап – тимчасове, ситуативне емоційне ставлення, яке викликане зовнішнім об'єктом; другий етап – закріплення в пам'яті людини багатократно пережитого емоційного ставлення, яке викликається необхідними стимулами і поза ситуацією, що є його первинним джерелом; третій етап – об'єкт і явище набувають емоційності завдяки спрямованій на них потребі. При цьому дослідник виділяє окремий клас емоцій – альтруїстичні емоції, – джерелом яких є потреба у співдії, допомозі оточуючим.

Науковці І. Бех [25], П. Якобсон [295] та ін. доводять, що недостатня сформованість емоційної сфери спричинює розвиток егоїстичних рис, зневажливого ставлення до людей і створює серйозні перешкоди у вихованні милосердя.

Важливою характеристикою емоційного аспекту поняття «милосердя» є емпатія [291, с. 45]. У нейрофізіологічному значенні цей термін тлумачиться як «продукт активності системи спеціалізованих мозкових утворень, що вимагають від суб'єкта зміни поведінки в бік збільшення чи зменшення цієї активності» [232, с. 98].

Аналіз психологічних досліджень дає змогу стверджувати, що емпатія розглядається як здатність людини емоційно відгукуватись на переживання інших; як «своєрідний емпатійний процес, який у генетичному аспекті являє собою трирівневий ланцюжок (співпереживання – співчуття – внутрішня співдія) (Л. Стрелкова); як процес «проникнення» в емоційний стан інших, де співчуття і співпереживання є різними формами її виявлення (О. Петровський); як здатність людини емоційно відгукуватись на

переживання інших людей (Т. Гаврилова); як «особливого роду емоції, змістом яких є відображення емпатом ставлення людини, яка переживає, до оточуючої дійсності, що виражається в тих самих почуттях і виявляється зовнішньо у формах експресії, подібно експресії того, хто переживає» (Т. Пашукова).

Дослідження С. Каргаполовцева [129], М. Корепованової [145], Л. Стрелкової [255], О. Шовкомуд [288] та ін. дозволяють нам констатувати, що психологічним еквівалентом поняття «емпатія» є емоційна чуйність.

Науковець О. Шовкомуд стверджує, що емоційна чутливість – це моральна якість особистості, яка виявляється у процесі відчуття, розуміння емоційного стану іншої людини через усвідомлення власних переживань і сприяння на основі знань способів адекватної поведінки [288, с. 8]. Структуру емоційної чутливості, на думку дослідниці, можна презентувати у вигляді логічного ланцюжка «відчуваю» – «розумію» – «знаю як діяти» – «дію». Методика виховання емоційної чутливості полягає в застосуванні послідовних методів і прийомів, спрямованих на актуалізацію компонентів структури емоційної чутливості від первинної емоції до реальної діяльності [288, с. 8–9].

Психофізіологи та фізіологи інтерпретують емоційну чутливість як емоційну реакцію на предмети та явища довколишньої дійсності [174, с. 149].

Дослідники Г. Бреслав [37], І. Бужина [38], Т. Гаврилова [69], С. Каргапольцев [129], Ю. Сокольников [249], Н. Химич [281], О. Шовкомуд [287] стверджують, що в педагогіці емоційна чутливість розглядається як форма гуманних (моральних) почуттів у відповідь на емоційний стан інших.

Науковець В. Мерлін [174] вважає, що динаміка перебігу емоцій не піддається вихованню, тому емоційна сфера не підлягає прямій педагогічній регламентації. Водночас О. Богданова вважає, що будь-який аспект емоцій змінюється з набуттям досвіду [29, с.35].

Дослідниця Т. Пашукова зазначає, що змістовною стороною суб'єктивних переживань є міжособистісні взаємодії (емоційний стан об'єкта

чи суб'єкта), а якісною – базальні емоції, що мають генетично закладену програму реагування: страх, радість, сум, гнів. Вони складають основу емоційної чутливості і відповідно зумовлюють емоційний аспект милосердя, який слід ураховувати при організації виховної роботи з дітьми [205, с. 110–118].

Аналіз психологічних досліджень дозволяє констатувати, що милосердя розглядають як моральну якість особистості, визначальними елементами якої є любов і співчуття до людей, а похідними – турбота про оточуючих, терпимість до них, усвідомлення цінності іншої людини, сформованість уявлень про сутність милосердних учинків [291, с. 22], а характеристикою емоційного аспекту феномена «милосердя» є емпатія або її психічний еквівалент – емоційна чутливість.

Проблема виховання милосердя знайшла широке відображення в педагогіці. Їй присвячено праці класиків педагогічної думки.

Цінними для нас є ідеї Я. Коменського, спрямовані на активні пошуки ефективного виховання в дітей терпимості, людяності як засобу припинення ненависті, ворожнечі, помсти: «Любов має пересилити жагу помсти. Свідомість слабкості і непостійності людської природи і приклад Божого довготерпіння – основа взаємної терпимості» [144, с. 280]. Основним методом виховання гуманності видатний педагог вважав роз'яснення учню сенсу добра і «вправляння його в добродієчностях». Дітей слід навчити любити, жертвувати заради потреби, допомагати за власним бажанням [144, с. 138–140].

Швейцарський педагог-гуманіст Й. Песталоцці ідеалом моральності вважав усебічну любов до людей, зазначав, що доброта, співчуття, сприяння оточуючим, активна любов до них дуже важливі для розвитку дитини: «Щоб впливати на людей, їх потрібно любити. Вплив на них є пропорційним любові до них» [211, с. 114]. Педагог проголошував любов до людей на основі дитячих учинків, які сповнені доброзичливості. Свої ідеї він утілював у життя у відкритій ним школі інтернатного типу (притулку для бідних дітей)

[211, с. 391–426].

Ідеї Й. Песталоцці знайшли подальший розвиток у системі педагогічних поглядів А. Дістервега, ідеалом виховання, на думку якого, була підготовка гуманних і свідомих особистостей, здатних любити людей, свій народ. Педагог вважав, що наявність таких рис як людинолюбство та терпимість допомагає переносити образи та біди [216, с. 115].

Питання морального виховання молоді знайшло відображення в педагогічному доробку М. Пирогова. Завдання морального виховання, на його думку, полягає в тому, щоб добрі інстинкти дитячої душі перетворювати у свідомі прояви добра і правди, оберігаючи її цілісність, не вносячи в неї штучне та передчасну подвійність і нещирість; «вести дитину, по мірі дозрівання» на шлях самопізнання та внутрішньої боротьби; повідомляти зміст заповідей і думку щодо вічності [215, с. 124].

Отже, педагогічні погляди М. Пирогова підтверджують необхідність цілеспрямованого виховання в учнів здатності до виявлення співчуття та співпереживання стосовно оточуючих.

На думку П. Каптерєва, велике значення в моральному розвитку дитини має моральне загартування, під яким він розумів розвиток душевної енергії та стійкості в будь-яких несприятливих обставинах. «Як можна розбудити в людини співчуття до тих, хто страждає, якщо вона про страждання знає із чуток, а сама ніколи по-справжньому не страждала? Людина, життя якої було сповнене тільки радощів і задоволень, не може співчувати горю іншого» – зазначав педагог [127, с. 151].

Питання виховання в молодших школярів милосердя, доброти, чуйності знайшло відображення в педагогічному доробку К. Ушинського. За твердженням педагога, необхідно вчити дитину любити красу моральних учинків, виховувати людяність. Ключову роль у моральному вихованні молодого покоління К. Ушинський надавав учителеві: «Найважливіше завжди залежить від особи вихователя, що стоїть віч-на-віч з вихованцем: вплив особи вихователя на молоду душу забезпечує ту виховну силу, якої не

можна замінити ані підручниками, ані моральними сентенціями, ані системою покарань і заохочень. Велике, безумовне, значення має дух закладу, але цей дух живе не в стінах і повітрі, не на папері, а в характері більшості вихователів, звідси він вже переходить у характер вихованців» [273, с. 28–29].

У контексті досліджуваної проблеми велику роль відіграє педагогічний доробок Я. Корчака. Важливого значення у вихованні молодого покоління він надавав саме вихованню милосердя. За переконанням педагога, милосердя необхідно виховувати в дітей з раннього віку, мотивуючи їхню схильність до наслідування: «Діти імітують життя, речі та бажання середовища, що виховує, оскільки мають у зародку всі пристрасті дорослих» [146, с. 147]. Стрижнем гуманістичної виховної системи Я. Корчака є усвідомлення й визнання дитини найважливішою ключовою ланкою в ланцюгу суб'єктів виховання, пробудження й розвиток в неї потреби до самопізнання, самооцінки, самоконтролю й волі до самовдосконалення. Так, педагог вводить поняття «розумна любов», переконуючи: «Нехай жоден погляд вихователя не стане ні безперечним переконанням, ні переконанням назавжди» [135, с. 20–25].

У радянському суспільстві ідея милосердя вже не трактувалась як найвища духовна цінність, а набувала вузького, фрагментарного значення, оскільки схвалювалась ненависть до класових ворогів, зневага до тих, хто осуджував тогочасну ідеологію [77, с. 27–28].

Незважаючи на це, проблема виховання названої вище якості особистості в молодого покоління знайшла своє відображення у працях класиків української педагогіки (Г. Ващенко, С. Русової, І. Огієнка, А. Макаренка, В. Сухомлинського та ін.).

Так, на необхідність виховання в дітей доброти, милосердя, співчуття наголошував І. Огієнко. Ефективність виховання цих моральних якостей, на думку педагога, відбувається під час ігрової, навчальної, трудової діяльності, оскільки саме в діяльності дитина порівнює себе з іншими, ставить себе на

місце іншої людини. Особливу роль він надавав вихованню милосердя в родині, яка є джерелом прищеплення високої свідомості і моралі, любові і добра [152, с. 210–214].

Стрижневими ідеями педагогічних поглядів С. Русової стали гуманізм, демократизм, відродження національної школи, системи освіти, утвердження високих духовних цінностей української культури. Вона була переконана, що розвиток духовності буде дієвим і ефективним за умови розробки програми його реалізації для найменших громадян держави – дітей дошкільного і молодшого шкільного віку [152, с. 216–223].

Український педагог Г. Ващенко присвятив своє життя створенню української національної педагогіки на основі гуманістично спрямованого християнського ідеалу. Він був переконаний, що українська національна система освіти може існувати тільки на ґрунті ідеалістичного світосприйняття й утвердження гуманної християнської моралі шляхом перетворення віри в Бога у внутрішнє переконання людини [152, с. 153].

У контексті досліджуваної проблеми велику роль відіграє принцип дієвого, активного гуманізму, покладений в основу формули А. Макаренка: «Якнайбільше вимогливості до людини, але разом із тим і якнайбільше поваги до неї» [169, с. 22]. Із принципом гуманізму тісно пов'язаний принцип оптимізму. Гуманізм, оптимізм, демократизація відносин під час педагогічного спілкування, уміння бачити в кожній дитині добре і вміти його проектувати – положення педагогічної системи А. Макаренка [38, с. 222].

Величезний внесок у вирішення проблеми виховання милосердя зробив В. Сухомлинський [257; 258; 259]. Він вважав, що вже в молодшому шкільному віці потрібно систематично звертати увагу на стан оточуючих: «Умій відчувати поряд із собою людину, читати її душу, бачити в її очах радощі, біду, нещастя, горе. Бережи, піклуйся про недоторканість, вразливість іншої людини» [257, с. 176]. Педагог акцентував увагу на тому, що шкільний колектив має великі потенційні можливості для формування гуманних відносин як між учителями й учнями, так і між самими дітьми. Так,

В. Сухомлинським було розроблено програму добра і доброзичливості, основна вимога якої – «Ти живеш серед людей», де проголошуються основні норми, що складають абетку гуманістичного виховання:

1. «Ти живеш серед людей. Не забувай, що кожний твій вчинок, кожне твоє бажання відбивається на оточуючих тебе людях. Знай, що існує межа між тим, що тобі хочеться, і тим, що можна»;

2. «Ти користуєшся благами, які створили інші люди. Інші дають тобі щастя дитинства. Плати їм за це добром...»;

3. «Всі блага й радощі життя створюються працею. Без праці не можливо чесно жити. Народ вчить: хто не працює, той не їсть. Назавжди запам'ятай цю заповідь! Ледачий, нероба – це трутень, що з'їдає мед бджілок-трудівниць. Навчання – твій перший труд. Йдучи до школи, ти йдеш на роботу»;

4. «Будь добрим і чуйним до людей. Допомагай слабким та беззахисним. Допомагай товаришу в біді. Не твори людям зла. Поважай та шануй мати та батька – вони дали тобі життя, вони виховують тебе, вони хочуть, аби ти став чесним громадянином, людиною з добрим серцем і чистою душею...» [258, с. 150].

Наведені принципи свідчать про неоціненний внесок В. Сухомлинського в розвиток проблеми виховання в молодого покоління милосердя, любові до людей.

Співзвучними є думки і зарубіжних дослідників:

– «Любов до людей піднімає людину над власними егоїстичними інтересами.... Безсумнівною ознакою людинолюбства є безкорисливість. У безкорисливій любові є безпомилкова та безхитрісна ознака: вона спрямована на тих, від кого не може бути ніякої користі – на нужденних, хворих, немічних (М. Станчиц) [252, с. 45];

– «Любов – основа моральності, духовне відчуття іншої людини як самого себе, – вона і є моральність» (Б. Лихачов) [163, с. 145];

– «Любов породжує душевну щедрість, із нею є несумісними песимізм, заздрість, сумна бездіяльність, у любові з особливою силою розвивається побажання благополуччя оточуючим, бажання приносити радощі ближнім» (К. Гавриловець) [70, с. 154].

Наведені висловлювання дозволяють констатувати, що у визначенні сутності поняття милосердя «наявне гуманістичне підґрунтя – в його основі лежить любов до людей» [77, с. 58].

На особливу увагу заслуговують дослідження Ю. Глінчук [77], І. Княжевої [136], Л. Ощепкової [200], О. Рязанцевої [238], О. Скриль [245], В. Шутової [291], де наводяться тлумачення поняття «милосердя».

Так, науковець Ю. Глінчук доводить, що в основі сутності названої вище дефініції наявне гуманістичне підґрунтя (в його основі лежить любов до людей) та розглядає милосердя як здатність людини до співпереживання, співчуття, реальної допомоги ближньому і всьому живому на основі людинолюбства, терпимості, доброти, вміння пробачати й не осуджувати [77, с. 58].

На думку Л. Ощепкової, милосердя – інтегративна якість особистості, що має незаперечний загальнолюдський характер. Водночас ця якість розглядається як суб'єктивне ставлення людини, що включає в себе співчуття (співпереживання), дієву участь в долі того, хто страждає, в усвідомленні своєї співпричетності до дій [200, с. 6].

Дослідниця О. Рязанцева асоціює з милосердям такі поняття як благочинність, альтруїзм, самотрансценденція, які відбивають різні аспекти названої вище дефініції. Слід зазначити, що О. Рязанцева відрізняє милосердя від благочинності, оскільки милосердя вимагає не тільки щедрості, але й духовної чутливості та моральної зрілості; людині необхідно самій підвищитись до добра, викоренити в собі зло, щоби зробити добро іншому. Милосердя так само, як і альтруїзм, вимагає самозречення, жертвовності, але в розуміння названої вище дефініції науковець вкладає більший сенс – силу любові, яка прощає образи, закликає любити ворогів тощо. Асоціюючи із самотрансценденцією, авторка тлумачить милосердя як виключно людську

спроможність виходити за рамки особистих інтересів, що відрізняється такою любов'ю та щирістю в серці людини, для якої є властивим радіти при наданні будь-якого виду допомоги ближньому [238, с. 112].

На думку В. Шутової, милосердя – інтегративна моральна якість, що є основою розвитку здатності людини до співпереживання, душевної щедрості, безкорисливого надання допомоги іншим людям [291, с. 7].

Вивчення педагогічних праць із проблеми виховання милосердя дозволяє стверджувати, що це поняття науковці розглядають як:

- один із проявів гуманності, реальний прояв любові до людей; індивідуальна цінність особистості (О. Рязанцева, В. Шутова);

- суб'єктивне ставлення, що виявляється у співчутті (співпереживанні), діяльній участі в долі нужденного, в усвідомленні своєї співпричасності до того, що відбувається (Л. Ощепкова);

- виявлення м'якості, поблажливості або співчуття до людини (О. Скриль);

- здатність людини до співчуття, співпереживання, турботливого ставлення до оточуючих, надання активної допомоги (І. Княжева);

- здатність особистості до співпереживання, співчуття, жалісливості, реальної допомоги ближньому і всьому живому на основі людинолюбства, терпимості, доброти, вміння пробачати й не осуджувати (Ю. Глінчук).

Отже, у визначенні сутності поняття «милосердя» наявне гуманістичне підґрунтя – в його основі лежить любов до людей, яка виявляється у доброті, співчутті, співпереживанні, чуйності, турботі про оточуючих.

Нам імponує думка В. Новікової, що доброта – це здатність проявляти позитивний зустрічний душевний відгук стосовно інших, жалість, співчуття, висока людяність у ставленні до всього живого, зацікавленість і діяльна участь в долі ближнього [188, с. 149].

Доброта – це здатність людини до самопожертви, безкорисливе прагнення приносити користь. Захистити, допомогти, утішити, вберегти, поділитися останнім – ось прагнення доброї людини [252, с. 39].

Не можна не погодитись із К. Гавриловець, яка зазначає, що співчуття – якість людини як суспільної істоти, що дозволяє їй ставити себе на місце іншого, бачити в ньому подібного собі, і, таким чином, глибше розуміти його душевний стан. Ця якість спонукає до співпереживання, до безкорисливої підтримки іншого (К. Гавриловець) [70, с.55].

Ми підтримуємо позицію Л. Бабенко, яка вбачає відмінність у поняттях «співчуття» і «співпереживання». Оскільки, виходячи із визначень понять почуття і переживання вважаємо, що співчуття можна схарактеризувати як стійку здатність людини, що відбивається у співпереживанні як ситуативному виявленні першого. Отже, співпереживання і співчуття – це тісно пов'язані поняття, спрямованість яких, відповідно, відбивається у співчутті та «співраді» [19, с. 46].

Для нашого дослідження важливою є думка Л. Бабенко про те, що співпереживання виникає внаслідок мимовільного емоційного зараження й охоплює суб'єкта під час безпосереднього контакту з людьми, що переживають ті чи інші емоції. «Співпереживання розглядаємо як ситуативне фактичне емоційне виявлення відповідної спрямованості щодо іншої особистості (групи), воно може бути як наслідком розвиненої здатності людини до співчуття, так і результатом тієї емоційної ситуації, що склалася» [19, с. 46–47].

Співчуття спонукає до активності. Як правило, це живе відчуття, переживання чужого стану як власного, що викликає імпульсивне прагнення допомогти іншому: позбавити страждань, полегшити їх, визволити, врятувати, захистити [19, с. 47].

Чуйність – це моральна риса особистості, яка виявляється у процесі відчуття, розуміння емоційного стану іншої людини за допомогою усвідомлення власних переживань і вибору на основі знань засобів адекватної поведінки [291, с. 55].

Турбота – це не власне почуття – це конкретне виявлення почуття любові, дружби, доброти. Закон турботи наголошує: турбуватися – це

означає бути уважним щодо потреб людей, які оточують; захищати їх інтереси. Людина має бути турботливою. Нетурботлива чи безтурботна людина – імовірноше людина недобра, яка нікого не любить. Турбота виховує милосердя. Це моральна категорія, що найтісніше пов'язана із поняттям «милосердя» [252, с. 43–44].

Турботливість, як стверджує К. Гавриловець, високоморальна якість людини, яка виявляється в наданні всілякої допомоги, задоволенні потреб іншої людини [19, с. 45].

Теоретичний аналіз філософської, етичної, психологічної, педагогічної літератури з проблеми дослідження дав змогу уточнити сутність поняття «милосердя» як інтегративної моральної якості особистості, в основі якого лежить любов до оточуючих, що виявляється в доброті, співчутті, співпереживанні, чуйності, турботі про інших; умінні надавати безкорисливу допомогу тим, хто її потребує; відмовитися від будь-чого на користь ображеного, допомогти, пробачити кривдника.

Ураховуючи змістове наповнення сутності милосердя, нами було визначено структуру цієї моральної якості: когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінково-діяльнісний компоненти.

Когнітивний компонент включає розуміння сутності милосердя (знання про прояви доброти, співчуття, співпереживання, чуйності, турботи), наявності переконань щодо необхідності цієї якості та виокремлення ситуацій і суб'єктів, які потребують виявлення милосердя.

Емоційно-ціннісний компонент включає емоції, цінності, потреби, мотиви діяльності, що спрямовані на пріоритет гуманних взаємин із оточуючими, характеризується здатністю до виявлення чуйності, співчуття, співпереживання до інших, отримання позитивних емоцій від милосердних проявів.

Поведінково-діяльнісний компонент характеризується досвідом застосування знань і вмінь у поведінці, відбивається у виявленні доброти, турботи, співчуття, співпереживання, чуйності, вмінні надавати

безкорисливу допомогу тим, хто її потребує, відмовитися від будь-чого на користь ображеного, допомогти, пробачити кривдника.

1.2. Особливості виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів

Вікова група дітей 6/7–10/11 років, які навчаються в 1–4 класах сучасного загальноосвітнього закладу, визначаються в освітніх нормативних документах як молодші школярі [107, с. 5–8]. Молодший шкільний вік – надзвичайно значущий період у житті людини, в якому яскраво виявляються риси як дошкільного дитинства, так і типові особливості учня ЗНЗ. Зазначений вік багатий прихованими можливостями розвитку, які важливо своєчасно помічати і підтримувати. У цей час закладаються і розвиваються основи багатьох психічних і моральних якостей [239, с. 50].

У згаданому вище віковому періоді провідною діяльністю стає навчання. Дослідження І. Беха [24], Л. Божович [32], Є. Бутузової [41], Д. Ельконіна [105], О. Савченко [240], Є. Шовкомуд [288] та ін. свідчать, що з навчальною діяльністю молодшого школяра пов'язаний новий стан дитини в суспільстві, оскільки розширюється коло її соціальних контактів, виникають нові потреби, що зумовлені подальшим поглибленням взаємовідносин з оточуючими людьми. В учня молодшого шкільного віку з'являються нові обов'язки, спричинені навчальною діяльністю, від якості їх виконання залежать місце молодшого школяра серед оточуючих людей, його відносини з ними.

На цьому віковому етапі в дитини формується ядро особистості (її моральний стрижень, уявлення про себе та про інших), досвід моральної поведінки. Молодший школяр вчиться не лише виконувати вимоги дорослих, дитячого колективу, а й бере участь у житті класу, виборі доручень, справи, яка йому до душі. В учнів 1–4 класів формуються стійкі стереотипи моральної поведінки і діяльності [24, с. 136–137].

У молодшому шкільному віці відбувається інтенсивний розвиток другої сигнальної системи мовлення в аналізі й синтезі вражень від зовнішнього світу, утворення тимчасових нервових зв'язків, вироблення нових дій і операцій [14, с. 81–82].

Основними потребами дитини зазначеної вікової групи є спілкування з людьми, емоційний контакт; здатність до оцінки своїх дій і вчинків, виявлення власних позицій у ставленні до інших, світу. Учитель для учнів 1–4-х класів є моральним взірцем і прикладом для наслідування. «Першокласники орієнтуються на норми поведінки і цінності вчителя більше, ніж на думку ровесників» [24, с. 137].

Характеризуючи особливості молодшого шкільного віку, Н. Дементьєва [88] доводить, що цей період передбачає формування високих форм почуттів – інтелектуальних, естетичних, етичних. Емоційні стани поступово стають об'єктом пізнання та самопізнання учнів молодшого шкільного віку. На цій основі в них розвивається здатність до емпатії та емоційної рефлексії. Однак здатність до диференціації емоційних станів і переживань є розвиненою в різній мірі.

Ми пристаємо до думки О. Савченко [240], яка виділяє в молодшому шкільному віці два мікроперіоди – 1–2-гі та 3–4-ті класи, – пояснюючи це близькістю першого з них до старшого дошкільного віку з ігровою мотивацією, що переважає, адаптацією до нових умов, потребою в підтримці дорослих і наближеністю другого до молодшого підліткового віку з притаманними йому труднощами росту, переживаннями кризи.

Аналіз досліджень І. Беха [23, с. 678], Р. Буре [40], В. Шутової [291] дозволяє стверджувати, що учні шестирічного віку характеризуються імпульсивністю, активністю, підвищеною чуттєвістю, емоційністю. «Формування гуманних почуттів у дітей шестирічного віку випереджає знання ними норм гуманної поведінки» [291, с. 77]. Однак «...підвищена емоційна збудливість, мізерний соціально-гуманний досвід не дозволяють

шестирічним школярам бути стриманими, поступливими, уважними та турботливими стосовно оточуючих» [291, с. 70].

У ставленні до вчителя учні 1-х класів демонструють «демократичність», невимушеність поведінки, невміння керувати своїми діями згідно з правилами шкільного життя. Загалом діти шестирічного віку усвідомлюють соціальні очікування й орієнтуються на належну поведінку, гарні вчинки. Однак школяр у цей період ще не сприймає еталонів поведінки як соціальну необхідність, не усвідомлює повною мірою їх соціальної значущості [23, с. 679].

В учнів другого року навчання відбувається поступове розширення уявлень про моральні цінності та моральні вчинки, що дозволяє їм визначити мотиви моральної поведінки і дати обґрунтовану оцінку вчинкові іншої людини. Уперше дитина свідомо оцінює різницю між власною поведінкою й такою, що є доречною в тій чи іншій ситуації [24, с. 138].

У вчинках школярів наприкінці другого року навчання вже простежується власна позиція у ставленні до того, що їх оточує. Розвиваються і змінюються внутрішні етичні регулятори, формуються моральні мотиви поведінки; розвивається здатність співпереживати, співчувати, а отже, і співпрацювати з дорослими й однолітками [24, с. 141].

У третьокласників можна спостерігати формування теоретичного мислення, що знаходить відповідне вираження і в рівні сформованості в дітей особистісних моральних якостей, першооснов багатьох моральних понять: доброти (гуманності), людяності, милосердя, чуйності, співчуття, чесності, справедливості, терпіння тощо.

На третьому році навчання учнів у ЗНЗ особистість вчителя стає менш значущою, хоча педагог залишається для них авторитетом, а його думка – важливою, проте вже простежується зростання ролі однолітків у житті молодших школярів, зв'язки з якими стають більш міцними та диференційованими. Діти активно взаємодіють у навчальній і позанавчальній роботі, за необхідності вибирають однокласника для спільної роботи,

мотивуючи самостійний вибір певними моральними якостями інших людей [24, с. 141].

Четвертокласники володіють прийомами та навичками ефективного міжособистісного спілкування з ровесниками, уміють налагоджувати дружні стосунки, виявляють готовність до колективних форм діяльності, здатність до дружби.

У сфері поведінкової саморегуляції молодший школяр довільно керує поведінкою і природною руховою активністю: стримує невимушені емоції та бажання, виявляє здатність до відповідальної поведінки, здійснює моральне керування поведінкою, намагається бути активним і незалежним.

У четвертокласників ціннісне ставлення до іншої людини виявляється в активній життєвій позиції. Це положення зумовлене тим, що ступінь розвитку соціальної активності дітей пов'язаний із певним рівнем розвитку їхньої свідомості й самосвідомості [23, с. 679]. У десятирічному віці відбувається якісний стрибок у системі стосунків, у ставленні учнів до інших людей [267, с. 49].

Молодший шкільний вік є сенситивним для виховання милосердя, оскільки дитина вступає у фазу операційного розвитку інтелекту. Початок його ознаменовано процесом децентрації, завдяки якому учень навчається брати до уваги точки зору інших людей, переборювати тенденцію щодо ототожнення своєї позиції з реальним станом речей (Ж. Піаже).

Учні молодшого шкільного віку виявляють інтерес до змісту моральних правил поведінки [291, с. 71], вони є чутливими та сприятливими до впливу середовища, що оточує; багато в чому поведінка дітей цього віку визначається наслідуванням [155, с. 150].

Дослідження Я. Коломинського [142], В. Крутецького [155] та ін. доводять, що нові соціальні відносини в які вступає учень, відбиваються й на його моральному розвитку. Молодший школяр з інтересом сприймає ті високі вимоги, що висуваються до нього вдома й у загальноосвітньому

навчальному закладі, намагається заробити авторитет у дорослих і однолітків, стверджуючись у новій позиції.

Отже, зміни, що відбуваються в мотиваційній, емоційно-вольовій і поведінковій сферах дітей, що навчаються в 1–4 класах, створюють передумови для виховання в них милосердя.

Учневі початкової школи властивий розрив між знаннями моральних норм і відповідною поведінкою. «Ця схильність виступає як вікова особливість дитини, яка ще вчиться орієнтуватися в розмаїтті життєвих ситуацій, співвідносити наявні в неї уявлення про життя з реальними вчинками, конкретною поведінкою» [42, с. 8].

Молодший шкільний вік характеризується розвитком рефлексії, що дозволяє дитині об'єктивно оцінювати свої вчинки та надавати моральну оцінку вчинкам інших людей [86, с. 73], наявністю визначеної внутрішньої позиції особистості, що сприяє формуванню системних особистісних утворень [37, с. 29], моральних почуттів, які мотивують гуманні відносини з оточуючими, стимулюють прояв співчуття і співпереживання, сприяють формуванню безкорисливих форм взаємодії, звички надавати допомогу тим, хто її потребує, тобто є джерелом і рушійною силою виховання милосердя [117, с. 22–26].

Ми згодні з позицією О. Богданової [28], що будь-який аспект емоцій змінюється з набуттям досвіду. Продовжуючи цю думку, дослідниця Т. Пашунова [205] зазначає, що змістовною стороною суб'єктивних переживань є міжособистісні взаємодії (емоційний стан об'єкта чи суб'єкта), а якісною – базальні емоції, що мають генетично закладену програму реагування: страх, радість, сум, гнів. Вони складають основу емоційної чутливості і, відповідно, зумовлюють емоційний аспект милосердя, який слід урахувати при організації виховної роботи з дітьми [205, с. 122–123].

В учнів початкових класів з'являються постійні інтереси і тривалі дружні стосунки, засновані на спільних, уже достатньо стійких інтересах. Але основним, що характеризує особливості розвитку їхньої емоційної

сфери, є інтенсивне формування моральних почуттів, що разом із тим означає формування моральної сторони особистості кожного вихованця [34, с. 32–33].

Найхарактернішою рисою дітей молодшого шкільного віку є емоційна чутливість, вони здатні глибоко й болісно переживати як долю казкових героїв, так і власні пригоди, події в сім'ї [239, с. 58]. Емоційні відгуки учня стають не тільки мотивами гуманних вчинків, а й впливають на формування його потреб.

Дослідники Г. Бреслав [37], Т. Гаврилова [68], К. Роджерс [232], Ю. Сокольников [249], Д. Фельдштейн [275], Є. Шовкомуд [288] та ін. вважають, що емоційна чутливість – це форма гуманних (моральних) почуттів у відповідь на емоційний стан інших; співчуття партнеру по спілкуванню та розділення з ним радощів.

Моральні уявлення учнів молодшого шкільного віку, у свою чергу, набуваючи дієвого характеру, безпосередньо сприяють розвитку моральних почуттів [70, с. 155].

Молодший шкільний вік ще називають віком репродуктивної моральності. Особливістю молодшого шкільного віку є велике розходження між вимогами до інших (категоричність) і власною поведінкою [117, с. 38]. «Молодший школяр – мораліст», – зазначає О. Богданова, він безкомпромісний у моральних вимогах до інших [29, с. 23].

Зміна провідної діяльності, нові обов'язки, вищий рівень інтелектуального і фізичного розвитку, включення дитини у нову систему відносин з близькими людьми – кожен із названих чинників сприяє розвитку моральних почуттів молодших школярів [117, с. 39].

Учні молодшого шкільного віку легше усвідомлюють вчинки інших людей та їх мотиви, ніж свої власні. Тому вичленування мотиву вчинку, роз'яснення дитині його сутності і правильності в різних життєвих ситуаціях є спеціальним завданням дорослих. «Навчаючись бачити добре у вчинках

інших, дитина поступово навчиться розуміти й усвідомлювати мотив, яким інший чи вона керувалась під час здійснення доброї справи» [42, с. 34].

За допомогою дорослого молодший школяр здатний усвідомити моральний бік своєї поведінки, у нього з'являється рефлексія щодо дотримання рольових правил, здатність сприймати соціальні норми, підкорювати їм свої бажання завдяки домінуванню потреби в соціальній відповідності [37, с. 35]. Моральні почуття учня початкової школи, мотивуючи його гуманне ставлення до оточуючих, сприяють виявленню співчуття та співпереживання, виступають «джерелом і рушійною силою виховання та розвитку механізму милосердя – здатності емоційно відгукуватися на переживання інших людей» [71, с. 19].

Особливого значення набуває особистий приклад учителя: «гуманні почуття педагога, які виражаються у прямій та відкритій формі, стають моделлю, за допомогою якої діти вчаться співпереживати іншим людям [291, с. 71].

Аналіз наукової літератури свідчить, що молодший шкільний вік є сенситивним для виховання милосердя, оскільки для дітей цієї вікової категорії характерними є наступні особливості: висока чутливість нервової системи, формування стійких стереотипів моральної поведінки і діяльності, переважання емоційної сфери у сприйнятті оточуючих; інтерес до змісту моральних правил поведінки, до життя і діяльності дорослих; здатність емоційно відгукуватися на переживання інших людей, сприймати соціальні норми; здатність до емпатії та емоційної рефлексії, до виявлення власної позиції у ставленні до інших, світу. Основними потребами учнів молодшого шкільного віку є спілкування з іншими людьми, здатність до оцінки своїх дій та вчинків; виявлення власних позицій у ставленні до інших, до світу.

Однак учні молодшого шкільного віку мають обмежений моральний досвід, багато чого в їхній поведінці визначається наслідуванням. Отже, вказані факти підкреслюють необхідність виховної роботи з виховання милосердя в молодших школярів.

Незважаючи на сенситивність указанного вище віку щодо виховання милосердя, слід підкреслити, що досліджувані нами учні молодшого шкільного віку є вихованцями загальноосвітніх шкіл-інтернатів.

Школа-інтернат (interium – внутрішній) – навчально-виховний заклад (закритий, напівзакритий), у якому створені сприятливі умови для повноцінного проживання, різнобічного розвитку, навчання і виховання, лікування й оздоровлення, реабілітації, професійної орієнтації, гармонійного розвитку дітей [104, с. 1008].

Загальноосвітня школа-інтернат покликана здійснювати спеціально організовану навчально-виховну роботу з виховання в учнів молодшого шкільного віку милосердя. Значні можливості щодо цього має позаурочна діяльність.

Позаурочна діяльність у школах-інтернатах – це організовані й цілеспрямовані заняття, які проводяться у вільний від навчального процесу час для розширення знань, умінь і навичок, розвитку самостійності, індивідуальних здібностей і нахилів учнів, а також їхніх інтересів і збагачення корисного відпочинку [138, с. 22].

Загальноосвітні школи-інтернати мають певний потенціал щодо виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку.

По-перше, за рахунок позаурочного часу стає можливим більш тривале спілкування дітей з педагогом, завдяки чому з'являється можливість для створення доброзичливих емоційно-ціннісних відносин між молодшими школярами та педагогами; здійснення цілеспрямованої роботи з виховання в учнів милосердя; своєчасної діагностики і корекції вихованості в них цієї якості особистості.

По-друге, певні можливості щодо виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку має використання потенціалу навчальних предметів і позаурочної діяльності, які мають бути спрямовані не тільки на формування когнітивної складової милосердя, а й на створення простору

щодо формування емоційно-ціннісної та поведінково-діяльнісної складових цього феномена в учнів початкових класів.

По-третє, потенціал позаурочної діяльності шкіл-інтернатів щодо виховання милосердя в названого вище контингенту дітей передбачає широке використання інсценізацій, рольових ігор, виховуючих ситуацій, залучення учнів молодшого шкільного віку до різних видів емоційно-ціннісної діяльності, спрямованої на виявлення милосердя.

Отже, школи-інтернати мають певні можливості для виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку.

Слід зазначити, що вихованці шкіл-інтернатів позбавлені такого важливого інституту соціалізації, як сім'я. Загальновідомо, що саме в сім'ї дитина вчиться виявляти турботу до оточуючих, що в подальшому сприяє успішному вихованню милосердя. Сьогодні значна кількість учнів закладів інтернатного типу є соціальними сиротами.

У школах-інтернатах виховуються сироти, діти, позбавлені батьківського піклування: діти наркоманів, алкоголіків, правопорушників; діти, які пережили смерть батьків, діти, які стали жертвами сексуального, фізичного насилля, діти-жебраки [4; 123; 290]. До згаданих вище закладів освіти учні потрапляють із різних причин: частина цих дітей від народження виховувалась у суспільних закладах, що зумовлює їх сенсорну, емоційну, материнську, когнітивну, психологічну, соціальну депривації [123, с. 58].

Як свідчать дослідження Л. Оліфіренко [196], Т. Шульги [290], вихованці, які потрапили до шкіл-інтернатів, продовжують любити своїх батьків, характеризують їх позитивно, засуджують лише умови життя, в яких вони опинилися. Науковці дійшли висновку, що чим молодші діти, тим більше вони залежать від близьких, тим сильніше дається взнаки їхній відрив від сім'ї.

У той же час загальноосвітня школа-інтернат – це заклад закритого (напівзакритого) типу, в якому сфера спілкування й діяльності учнів є

обмеженою, що породжує ізолюваність кожного з них від різноманітних відносин.

Неоднозначно, суперечливо позначаються на вихованні милосердя в учнів молодшого шкільного віку особливості організації життєдіяльності вихованців шкіл-інтернатів, а саме:

- постійне знаходження дітей в умовах колективу та вимушена адаптація до великої кількості однолітків, що виявляється в підвищеній збудливості, емоційній напрузі, тривожності та підсилює агресію учня; відсутність вільного приміщення, де б він міг побути наодинці, відпочити від оточуючих його дорослих і однолітків [123, с. 66];

- жорстка регламентація поведінки дитини, що спричинює перевтому, збудження або депресію, адже витримувати постійний контроль з боку педагогів досить важко ;

- часта зміна вихователів і персоналу інтернатних закладів з різними програмами виховання;

- неправильна організація спілкування дорослих з молодшими школярами: зниження інтимності та довірливості у спілкуванні; емоційна спрощеність спілкування; дефіцит можливості встановлення міцних і довготривалих взаємовідносин дитини із визначеним дорослим [201, с. 114];

- основною проблемою спілкування педагогів і вихованців інтернатних закладів є «виражена залежність дитини від дорослого», яка може бути позитивною, коли школяр прагне привернути до себе увагу дорослого хорошою поведінкою, заслужити схвалення вихователя [201, с. 131], але залежність може бути й негативною, коли увага дорослого досягається неслухняністю, невиконанням вимог, демонстративною поведінкою [201, с. 131–132];

- гіперопіка дитини (покрокове планування та санкціонування дорослими поведінки учнів, що породжує їхню надмірну залежність від дорослих, формує безвільних, безініціативних людей);

- переважна регламентація на групову, а не на індивідуальну спрямованість виховних впливів [201, с. 114];
- формалізм у виховній роботі: «педагогіка заходів», відсутність індивідуального підходу до дитини;
- недостатня психолого-педагогічна підготовка вихователів [123, с. 66];
- недоліки програм виховання і навчання, які не компенсують «дефектів, спричинених відсутністю сім'ї» [201, с. 214–215];
- превалювання авторитарної педагогіки: саме відокремленість інтернатного закладу від соціального оточення, зовнішніх контактів визначає рівень владного потенціалу педагога [73, с. 17–25].

Отже, перераховані вище особливості організації життєдіяльності вихованців шкіл-інтернатів, а саме: постійне знаходження учнів в умовах колективу, вимушена адаптація до великої кількості однолітків; переважна регламентація на групову, а не на індивідуальну спрямованість виховних впливів; жорстка регламентація поведінки дитини, гіперопіка вихованців; зниження інтимності та довірливості у спілкуванні, обмеженість сфери спілкування з іншими людьми; дефіцит установлення міцних та довготривалих взаємовідносин молодшого школяра з визначеним дорослим; превалювання авторитарної педагогіки тощо, значно ускладнюють процес виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку.

У сучасних школах-інтернатах зосереджено специфічний контингент вихованців. На основі досліджень Ю. Голика [79], Л. Долинської [96], І. Дубровіної [101], Л. Канішевської [122; 123; 124], Б. Кобзаря [138], В. Лабунської [159], Й. Лангмейєра [160], М. Лісіної [162], З. Матейчека [160], В. Неволіної [186], Н. Палієвої [201], А. Прихожан [226], З. Сафіної [242], Л. Славіної [199], В. Слюсаренка [248], Н. Толстих [226], Г. Улунової [96], А. Хуанхо [282] та ін. можна визначити специфічні риси контингенту дітей молодшого шкільного віку, які ускладнюють процес виховання милосердя.

Так, для вихованців інтернатних закладів є характерними патологічні відхилення у стані здоров'я. Дослідниця А. Хуанхо констатує, що частою причиною патологічних відхилень у таких учнів є ураження головного мозку внаслідок внутрішньоутробної інтоксикації, перенесення родових травм, нейроінфекції. Дослідниця стверджує, що майже у всіх дітей наявні ознаки невротизації, а у значної частини – виражений невроз, що спричинюється психологічними травмами [282, с. 24].

Дослідник Ю. Голик, характеризуючи адаптаційні розлади, об'єднує їх у групи: 1) поведінкові, що є найбільш представленими: агресивні, регресивні, психопатоподібні прояви, що зустрічаються частіше у вихованців – біологічних сиріт, ніж у соціальних сиріт; 2) психосоматичні – порушення сну; головні та серцеві болі; дискенізія жовчовивідних шляхів; 3) тривожно-депресивні розлади, які характеризуються наявністю короткотривалих чи пролонгованих депресивних станів у дітей; 4) випадки швидкої адаптації, що супроводжуються байдужим ставленням дітей до власної долі й надзвичайним виконанням правил поведінки. До порушень психічного розвитку (дизонтогенезу) належать ретардація, психічний інфантилізм, асинхронія, регрес і специфічні порушення шкільних навичок – дислексія, дисграфія та дискалькуляція. Науковець констатує, що серед супутніх психічних захворювань найчастіше зустрічаються такі: недостатній контакт із оточуючими; дефекти абстрактного мислення, зменшення інтересу й ініціативи аж до апатії, психоподібні реакції, стереотипні рухи [79, с. 73–98].

До особливостей вихованців загальноосвітніх шкіл-інтернатів можна віднести наявність деприваційного синдрому.

Дослідники І. Дубровіна [101], А. Рузька [101], Л. Долинська [96], Й. Лангмейєр [160], М. Лісіна [162], З. Матейчек [160], А. Полянничко [222], З. Сафіна [242], Г. Улунова [96] та ін. виділяють наступні види депривацій: материнську, комунікативну, екзистенційну, емоційну, сенсорну, соціальну, рухову, психомоторну, психічну, освітню, закладову тощо.

Дослідниця Н. Палієва визначила риси емоційного портрету учня молодшого шкільного віку інтернатного закладу, для якого характерними є :

- знижений фон настрою;
- бідна гама емоцій, одноманітність емоційно-експресивних засобів спілкування;
- схильність до швидкої зміни настрою;
- одноманітність і стереотипність емоційних проявів;
- неадекватні форми емоційного реагування на схвалення та зауваження (від пасивності до байдужості; від агресивності до ворожості);
- підвищена схильність до страхів, тривожність і занепокоєність;
- надзвичайна імпульсивність, афектна вибуховість [201, с. 149–150].

Третьою специфічною рисою названого вище контингенту дітей є орієнтація поведінки на покроковий контроль із боку педагогів [123, с. 63].

Агресивність, підвищена вразливість, схильність до нервових зривів, грубість у спілкуванні учнів шкіл-інтернатів також ускладнюють процес виховання в них милосердя.

Дослідниця В. Мухіна [164] доводить, що основні причини відхилень у поведінці молодших школярів, які перебувають в інтернатних закладах, полягають у тому, що в них не реалізується потреба в любові та визнанні, а це призводить до деформації особистості дитини. Унаслідок досвіду спілкування, що неправильно формується, діти часто займають стосовно інших людей агресивну позицію, виявляють нездатність до співпереживання.

На думку Л. Славіної [199], афектні реакції (дратівливість, сварки, агресія, грубість) вихованців інтернатних закладів виступають захисною реакцією у відповідь на незадоволеність життєво важливих потреб.

Дослідники І. Дубровіна [101], А. Рузька [101] та ін. зазначають, що учні, які виховуються в закладах інтернатного типу, можуть виявляти на перший погляд нічим не обумовлену грубість, якщо їм не приділили увагу. З іншого боку, вони можуть бути ревнивими. Діти ревнують однолітків до дорослих людей, які їм сподобалися, до незнайомих людей. Отже, поряд із

зверхцінністю потреби у спілкуванні з дорослими, у дітей формується споживацьке ставлення до них.

Формування самосвідомості молодшого школяра виникає під впливом феномену «Ми», завдяки якому в учня виникає те відчуття захищеності, безпеки, котре зазвичай дає дитині сім'я. Науковці А. Прихожан, Н. Толстих зазначають, що для більшості вихованців школа-інтернат назавжди залишається рідною домівкою, інтернатні друзі – братами і сестрами, а вчителі і вихователі – старшими товаришами, порадиниками. Тому відчуття єдності, спільності інтересів і способу життя учнів шкіл-інтернатів є дуже важливим, хоча воно має серйозні негативні наслідки, оскільки протягом подальшого життя вихованці шкіл-інтернатів відчують недовіру до оточуючих людей, за винятком членів своєї мікрогрупи, людей з аналогічною життєвою долею [225, с. 35].

Наступною специфічною особливістю учнів молодшого шкільного віку, що виховуються в закладах інтернатного типу є зниження емпатії. Дослідник П. Якобсон [296] доводить, що недостатня сформованість емоційної сфери є передумовою зверхнього ставлення до ближнього, розвитку егоїстичних рис і неприйнятності виховних впливів, що створює серйозні перешкоди у процесі виховання милосердя.

До особливостей учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів варто віднести порушення емоційно-вольового розвитку. Так, З. Сафіна зазначає, що недостатність або повна відсутність батьківської уваги до потреб дитини спричинює виникнення «вивченої безпорадності», що призводить до апатії, депресії, уникнення нових ситуацій і контактів із новими людьми, браку допитливості й ініціативи. Вихованцям інтернатних закладів притаманна самотність – соціальне явище, що виявляється на особистісному рівні як суб'єктивний стан. Причини самотності зумовлені наявністю несприятливого сімейного оточення, конфліктних ситуацій із учителями й однокласниками, втратою навчальної мотивації з позиції «ізольованих» і «відкинутих». Феномен самотності виявляється в таких

судженнях, як-от : «Я нікому не потрібен», «Мене ніхто не любить», «Ніхто мене не розуміє» тощо [242, с. 42]. Подібні порушення емоційно-вольового розвитку учнів пояснюються умовами перебування дітей у закладах інтернатного типу, а також тим, що значна їх частина потрапляє до школи-інтернату з будинків дитини [123, с. 60–61].

Дослідники Л. Артюшкіна, А. Полянничко констатують, що в багатьох дітей у зв'язку з відсутністю родини, любові і турботи батьків формується комплекс непотрібності, безнадійності, безпорадності, їм досить важко зрозуміти сенс свого життя, усвідомити цінність власної особистості, відчутти себе комусь потрібним [251, с. 45].

Труднощі у спілкуванні з оточуючими людьми, недовірливість, емоційна нестриманість, психічна перевтома, неготовність долати труднощі, зниження потреби в досягненнях і успіхах, пасивність, депресія також заважають вихованню милосердя в учнів молодшого шкільного віку.

Дефіцит спілкування з дорослими не сприяє розвитку в учня прив'язаності, що в майбутньому значно утруднює вироблення здатності розділяти свої переживання з іншими дорослими, які є дуже важливими щодо подальшого розвитку співпереживання. Відсутність прив'язаності уповільнює розвиток пізнавальної активності, що робить школяра пасивним і емоційно невиразним [186, с. 58].

Науковець Н. Неупокоева [199] стверджує, що діти, які потрапили в інтернатний заклад із неблагополучної сім'ї більш комунікабельні та сприйнятливі до впливів дорослих, ніж діти, які ніколи не мали сім'ї.

Дослідження А. Прихожан, Н. Толстих [226] свідчать, що контакти вихованців у закладах інтернатного типу відрізняються більшою пасивністю, нижчою емоційною зацікавленістю в підтриманні процесу спілкування, ніж у дітей, які виховуються в сім'ях. У грі вони менш уважні до дій і стану партнера, часто не помічають образи, прохання товаришів, узагалі слабо цікавляться переживаннями іншої людини.

Ще однією специфічною рисою вихованців інтернатних закладів є те, що вони менш успішні у вирішенні конфліктів і з дорослими, і з однолітками, ніж учні, які виховуються в сім'ї. Діти виявляють агресивність, прагнення звинуватити оточуючих, невміння та небажання визнати свою провину, тобто в них домінують захисні форми поведінки в конфліктних ситуаціях і, відповідно, нездатність конструктивно вирішувати конфлікти [186, с. 55].

Отже, специфіка контингенту учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів суттєво ускладнює процес виховання в них милосердя. Таким чином, дослідження особливостей виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів вимагає врахування двох груп чинників, які значно впливають на цей процес. Так, до першої групи чинників відносяться наступні: потенціал позаурочної діяльності шкіл-інтернатів в контексті досліджуваної проблеми; сенситивність молодшого шкільного віку щодо виховання милосердя в названій вище категорії дітей (висока чутливість нервової системи; формування стійких стереотипів моральної поведінки і діяльності; переважання емоційної сфери у сприйнятті оточуючих; інтерес до змісту моральних правил, до життя і діяльності дорослих; здатність емоційно відгукуватися на переживання інших людей, сприймати соціальні норми, здатність до емпатії та емоційної рефлексії; здатність до виявлення власної позиції у ставленні до світу, інших). Проте в учнів молодшого шкільного віку обмежений моральний досвід, багато чого в поведінці дітей визначається наслідуванням.

Друга група чинників, що значно ускладнює процес виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів: особливості організації життєдіяльності названого вище контингенту дітей (постійне знаходження вихованців в умовах колективу, вимушена адаптація до великої кількості однолітків; переважна регламентація на групову, а не на індивідуальну спрямованість виховних впливів; жорстка регламентація поведінки учня, гіперопіка дітей; зниження інтимності та довірливості у спілкуванні, обмеженість сфери спілкування з іншими людьми; дефіцит

установлення міцних і довготривалих взаємовідносин вихованця з визначеним дорослим; превалювання авторитарної педагогіки тощо); соціальне сирітство; специфіка контингенту учнів молодшого шкільного віку (патологічні відхилення у стані здоров'я, наявність деприваційного синдрому, підвищена вразливість, схильність до нервових зривів, явище групової залежності, почуття самотності; виявлення компенсаторних форм поведінки, труднощі у спілкуванні з оточуючими людьми, недовірливість, емоційна нестриманість, зниження емпатії, агресивність тощо).

Усе це дозволяє нам дійти висновку про необхідність визначення стану вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів.

Висновки до першого розділу

На основі аналізу наукових джерел встановлено, що дотепер немає однозначності в поглядах науковців на сутність поняття «милосердя», проте всі дослідники виділяють низку спільних ознак, а саме: людинолюбство, співчуття, співпереживання, жалісливість, готовність допомогти всім, хто цього потребує (людям і всьому живому).

Теоретичний аналіз філософської, етичної, психологічної, педагогічної літератури з проблеми дослідження дав змогу уточнити сутність поняття *милосердя* як інтегративної моральної якості особистості, в основі якого лежить любов до оточуючих, що виявляється в доброті, співчутті, співпереживанні, чуйності, турботі про них; умінні надавати безкорисливу допомогу тим, хто її потребує; відмовитися від будь-чого на користь ображеного, допомогти, пробачити кривдника.

Зміст феномена «милосердя» змінювався залежно від соціально-політичних процесів і потреб суспільства, розширюючи свої межі та зміст.

Доведено, що основними *компонентами* у структурі милосердя є когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінково-діяльнісний.

Когнітивний компонент включає розуміння сутності милосердя (знання про прояви доброти, співчуття, співпереживання, чуйності, турботи), наявності переконань щодо необхідності цієї якості та виокремлення ситуацій і суб'єктів, які потребують виявлення милосердя.

Емоційно-ціннісний компонент включає емоції, цінності, потреби, мотиви діяльності, що спрямовані на пріоритет гуманних взаємин із оточуючими, характеризується здатністю до виявлення чуйності, співчуття, співпереживання до інших, отримання позитивних емоцій від милосердних проявів.

Поведінково-діяльнісний компонент характеризується досвідом застосування знань і вмінь у поведінці, відбивається у виявленні доброти, турботи, співчуття, співпереживання, чуйності, вмінні надавати безкорисливу допомогу тим, хто її потребує, відмовитися від будь-чого на користь ображеного, допомогти, пробачити кривдника.

Визначено особливості виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів. До першої групи чинників відносяться наступні: потенціал позаурочної діяльності шкіл-інтернатів у контексті досліджуваної проблеми; сенситивність молодшого шкільного віку щодо виховання милосердя в молодших школярів шкіл-інтернатів (висока чутливість нервової системи; формування стійких стереотипів моральної поведінки і діяльності; переважання емоційної сфери у сприйнятті оточуючих; інтерес до змісту моральних правил, життя і діяльності дорослих; здатність емоційно відгукуватися на переживання інших людей, сприймати соціальні норми, здатність до емпатії та емоційної рефлексії, до виявлення власної позиції у ставленні до світу й інших). Однак в учнів молодшого шкільного віку обмежений моральний досвід, багато чого в поведінці дітей визначається наслідуванням.

Друга група чинників, що значно ускладнює процес виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів: особливості організації життєдіяльності вихованців шкіл-інтернатів (постійне знаходження дітей в умовах колективу, вимушена адаптація до великої кількості однолітків; переважна регламентація на групову, а не на індивідуальну спрямованість виховних впливів; жорстка регламентація поведінки учнів, їх гіперопіка; зниження інтимності та довірливості у спілкуванні, обмеженість сфери спілкування з іншими людьми; дефіцит установлення міцних і довготривалих взаємин дитини з визначеним дорослим; превалювання авторитарної педагогіки тощо); соціальне сирітство; специфіка контингенту вихованців (патологічні відхилення у стані здоров'я, наявність деприваційного синдрому, підвищена вразливість, схильність до нервових зривів, явище групової залежності, почуття самотності; виявлення компенсаторних форм поведінки, труднощі у спілкуванні з людьми, що оточують, недовірливість, емоційна нестриманість, зниження емпатії, агресивність тощо). Ця група чинників значно ускладнює процес виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів.

РОЗДІЛ 2

СТАН ВИХОВАНOSTІ МИЛОСЕРДЯ В УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ ШКІЛ-ІНТЕРНАТІВ

2.1. Методика констатувального етапу експерименту

Вивчення особливостей виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку дало змогу уточнити сутність поняття «вихованість милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів», яка є результатом цілісного виховного впливу, спрямованого на збагачення кола моральних знань, уявлень, переконань, які через емоційний відгук на

переживання інших людей і гуманістичні мотиви реалізуються у відповідних вчинках.

Виявлення стану вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів здійснювалося у процесі констатувального етапу дослідження, який включав два етапи.

На першому етапі констатувального експерименту вирішувалися такі завдання:

- 1) розроблялися критерії і показники вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів;
- 2) здійснювався добір діагностичного інструментарію відповідно до проблематики дослідження, вікових та індивідуально-психологічних особливостей дітей зазначеної вище вікової групи;
- 3) проводилися серії діагностичних процедур;
- 4) аналізувалися й узагальнювалися результати діагностичних процедур;
- 5) виявлялися рівні вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів.

Перше завдання констатувального етапу дослідження передбачало розробку критеріїв і показників вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів.

На основі з'ясування сутності та структури поняття «милосердя», врахування особливостей молодшого шкільного віку та специфіки контингенту учнів загальноосвітніх шкіл-інтернатів добиралися критерії вихованості милосердя в дітей означеної категорії.

Критерієм когнітивного компонента обрали розуміння сутності милосердя та його ролі в житті людини, критерієм емоційно-ціннісного компонента – здатність до емпатії, критерієм поведінково-діяльнісного компонента – милосердну поведінку.

Показники вихованості в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів милосердя визначалися, зважаючи на внутрішнє наповнення

кожного з названих критеріїв. До показників критерію «розуміння сутності милосердя та його ролі в житті людини» відносили наступні: знання про прояви доброти, співчуття, співпереживання, чуйності, турботи; розуміння причин власної поведінки та поведінки інших людей у тих чи інших ситуаціях. Показниками критерію «здатність до емпатії» обрали такі: мотивація на виявлення чуйності, співчуття, співпереживання до оточуючих. Показники критерію «милосердна поведінка» визначалися наявністю вмінь, а саме: виявлення доброти, турботи, співчуття, співпереживання, чуйності; вміння надавати безкорисливу допомогу тим, хто її потребує; вміння відмовитися від будь-чого на користь ображеного, допомогти, пробачити кривдника.

Милосердя – одна з основних моральних якостей особистості, складне інтегративне утворення, для дослідження якого не існує універсальної методики. Тому для експериментального визначення рівнів вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів підібрано комплекс діагностичних методик і методів, за допомогою яких вимірювалися окремі показники зазначених нами критеріїв, які наведено в таблиці 2.1.

З метою вивчення рівня вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів за критерієм «розуміння сутності милосердя та його ролі в житті людини» (знання про прояви доброти, співчуття, співпереживання, чуйності, турботи; розуміння причин власної поведінки та поведінки інших людей у тих чи інших ситуаціях), нами використовувалася методика «Незакінчене речення» (Н. Щуркова) [292, с. 125] і бесіда.

У ході використання згаданої методики учням молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів було запропоновано висловити своє судження або визначити своє ставлення до таких висловлювань: «Добра людина – це та, яка...», «Якщо ти бачиш засмучену людину, то...», «Бути чуйною людиною – це...», «Бути турботливою людиною – це...», «Бути милосердною людиною – це...».

Якісний аналіз відповідей учасників експерименту згідно із цією методикою здійснювався за такими параметрами:

Таблиця 2.1.

**Діагностичні методики і методи вимірювання окремих показників
визначених критерії вихованості милосердя в учнів молодшого
шкільного віку шкіл-інтернатів**

Критерії	Показники	Методики і методи
Розуміння сутності милосердя та його ролі в житті людини	Знання про прояви доброти, співчуття, співпереживання, чуйності, турботи; розуміння причин власної поведінки та поведінки людей у тих чи інших ситуаціях.	Незакінчене речення (Н. Щуркова). бесіди
Здатність до емпатії	Мотивація на виявлення чуйності, співчуття, співпереживання до оточуючих.	Методика «Упізнай настрій» (Г. Урунтаєвої, Ю. Афонькіної) (для учнів 1-2-х класів); «Тест-малюнок» (модифікована методика Н. Щуркової) (для учнів 3-4-х класів); авторські ситуації морального змісту з опорою на зображення; спостереження, опитування.
Милосердна поведінка	Уміння виявляти доброту, турботу, співчуття, співпереживання, чуйність; вміння надавати безкорисливу допомогу тим, хто її потребує; вміння відмовитися від будь-чого на користь ображеного, допомогти, пробачити кривдника.	Опитувальник «Характер прояву емпатійних реакцій і поведінки в дітей» (А. Щетинникова); картка педагогічних спостережень; створення ситуацій, які вимагають прояву таких умінь: виявляти доброту, співчуття, співпереживання, чуйність, турботу, здатність до самопожертви, надавати безкорисливу допомогу, пробачити кривдника; цілеспрямовані педагогічні спостереження.

1 бал – фрагментарні знання про доброту, співчуття, співпереживання, чуйність, турботу;

2 бали – несистематизовані уявлення про доброту, співчуття, співпереживання, чуйність, турботу;

3 бали – усвідомлені знання про доброту, співчуття, співпереживання, чуйність, турботу.

Після цього кількість балів, одержана кожною дитиною (за цією методикою) підраховувалася та розподілялася за такими параметрами: 1–8 балів – початковий рівень, 9–14 балів – ситуативний рівень, 15–18 балів – гуманістичний рівень.

З метою виявлення рівня уявлень учнів молодшого шкільного віку щодо розуміння мотивів власної поведінки та поведінки інших людей у тих чи інших ситуаціях, було проведено бесіду. Зміст бесіди вибудовувався за такими запитаннями:

– Чи можеш ти вибачити кривдника?

– Чи втішаєш ти того, кому сумно, хто ображений? Якщо твоя відповідь «так», то як ти можеш втішити ображеного та підняти його настрій?

– Чи намагаєшся ти зрозуміти, що відчувають інші люди?

– Чи заступаєшся ти за того, кого ображають у класі?

– Якщо не заступаєшся, то чому?

– Чи допомагаєш ти безхатнім кішкам, собакам, птахам? Чому?

У процесі бесіди звертали увагу на те, як діти реагують на запитання, наявність збігу чи суперечностей у їхніх відповідях, інтонацію. Це давало можливість певною мірою відсіяти неправдиві відповіді та виявляти уявлення учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів щодо розуміння мотивів власної поведінки та поведінки оточуючих.

З метою виявлення рівня вихованості милосердя в зазначеного вище контингенту учнів за критерієм «здатність до емпатії» (мотивація на виявлення чуйності, співчуття, співпереживання до оточуючих)

використовували модифіковану методику Г. Урунтаєвої, Ю. Афонькіної «Упізнай настрій» [271, с. 122–123], «Тест-малюнок» (модифікована методика Н. Щуркової) [292, с. 125], метод ситуацій морального вибору з опорою на зображення.

Методика Г. Урунтаєвої, Ю. Афонькіної [271, с. 122–123] дозволяла визначити вміння молодших школярів розуміти емоційний стан іншої людини застосовувалася для учнів 1–2 класів). Так, вихованцю послідовно демонстрували чотири сюжетні картки, на яких було зображено дітей, що виявляли різні емоції (гнів, страх, горе, радість), а потім ставили наступні запитання: «Кого зображено на малюнку?», «Що він (вона) робить?», «Як відчувається?», «Як ти здогадався про це?».

Оцінювання проводилося за такою шкалою:

3 бали – дитина правильно вибрала всі чотири картки;

2 бали – дитина правильно вибрала 2–3 картки;

1 бал – дитина не зробила жодного правильного вибору.

З метою виявлення вмінь розуміти настрій інших людей, причини того чи іншого емоційного стану молодшим школярам, які навчалися в 3–4 класах було запропоновано методику «Тест-малюнок» (модифікована методика Н. Щуркової).

Учням молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів демонстрували сюжетні картки із зображенням таких конфліктних ситуацій:

– хлопчик прицілюється з рогатки в горобця, інший хлопчик намагається його зупинити;

– маленька дівчинка будує вежу з кубиків, вони падають, дівчинка плаче, хлопчик сміється з неї;

– хлопчик їде на велосипеді, зачіпає стареньку бабусю, в якої падає на землю сумка із продуктами;

– старший хлопчик сварить меншого, дівчинка заступається за меншого хлопчика;

– двоє хлопчиків віднімають один в одного книжку.

Після демонстрації карток, учням молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів необхідно було вибрати піктограму-настрій, що відповідає ситуації, дати мотивовану відповідь на запропоновані запитання, а саме:

1. Як ти вважаєш, що трапалося?
2. Як почувуються герої?

Під час обробки одержаних даних аналізувалася адекватність оцінки ситуації, мотивування вибору піктограми-настрою.

Відповіді дітей оцінювалися за трибальною шкалою:

3 бали – молодший школяр адекватно оцінює ситуацію, правильно обирає піктограму-настрій героїв, пояснює причину вибору;

2 бали – учень оцінює ситуацію, але вагається у виборі піктограми-настрою її героїв, не пояснює причину вибору;

1 бал – вихованець неправильно оцінює ситуацію, не може вибрати піктограму-настрій або обирає її неправильно, не пояснює причину вибору.

Після цього кількість балів, одержаних кожним учасником експерименту (за цією методикою), підраховувалася та розподілялася за такими параметрами:

- 1–7 балів – початковий рівень;
- 8–12 балів – ситуативний рівень;
- 13–15 балів – гуманістичний рівень.

У процесі діагностики рівня вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів за критерієм «здатність до емпатії» (мотивація на виявлення чуйності, співчуття, співпереживання до оточуючих) використовували ситуації морального змісту з опорою на зображення. Із цією метою було розроблено дев'ять авторських ситуацій на виявлення здатності до емпатії (чуйності, співчуття, співпереживання). Кожна з них ілюструвалася за допомогою декількох малюнків, які відображали послідовність дій. Учні молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів мали обрати одну із запропонованих відповідей.

Ситуції на виявлення чуйності:

Ситуація .1

На прогулянці всі діти мають веселий настрій, граються, проте, Петрик стоїть осторонь і плаче. Якою буде ваша реакція?

Запропоновані відповіді та їх кількісна обробка:

1. Заради цікавості запитаю, чому він плаче (оцінка 1 бал).
2. Якщо Петрик мені подобається, то заспокою його і скажу про це виховательці (оцінка 2 бали).
3. Заспокою Петрика, з'ясую чого він плаче, зроблю йому щось приємне, щоб підняти настрій (оцінка 3 бали).

Ситуація 2.

Ви помітили, що Миколка, який зазвичай веселий, сьогодні має поганий настрій. Якою буде ваша реакція?

Запропоновані відповіді та їх кількісна обробка:

1. Ніяк не реагуватиму (оцінка 1 бал).
2. Скажу про це виховательці, а потім запитаю Миколку: «Що трапилось?» (оцінка 2 бали).
3. Запитаю хлопчика: «Що трапилось?» та заспокою його (оцінка 3 бали).

Ситуація 3.

Оленка щаслива. Їй подарували щеня. Якою буде ваша реакція?

Запропоновані відповіді та їх кількісна обробка:

1. Ніяк не зреагую. Я не люблю тварин (оцінка 1 бал).
2. Скажу їй, щоб не дуже раділа, бо тварини потребують уваги й догляду (оцінка 2 бали).
3. Розпитаю про щеня, розділю радість разом з Оленкою (оцінка 3 бали).

Ситуації на виявлення співчуття та чуйності до оточуючих:

Ситуація 1.

Василь загубив ручку і розплакався. Він не може виконати домашнє завдання. Якою буде ваша реакція?

Запропоновані відповіді та їх кількісна обробка:

1. Ніяк не зреаую. Сам винен (оцінка 1 бал).
2. Скажу Василю, щоб не плакав, пораджу бути охайним і уважним. Якщо в мене буде час, допоможу йому шукати ручку (оцінка 2 бали).
3. Заспокою Василя, допоможу шукати ручку, якщо не знайдемо, то віддам йому свою (оцінка 3 бали).

Ситуація 2.

Під час прогулянки Надійка послизнулася й упала в калюжу. Вона забруднила одяг і взуття. Якою буде ваша реакція?

Запропоновані відповіді та їх кількісна обробка:

1. Ніяк не зреаую. Буду продовжувати гуляти (оцінка 1 бал).
2. Скажу Надійці, щоб була більш уважною. Покличу виховательку, щоб вона заспокоїла і допомогла Надійці (оцінка 2 бали).
3. Заспокою Надійку, допоможу їй почистити одяг і взуття (оцінка 3 бали).

Ситуація 3.

Оленка – сумлінна учениця. Вона добре вчиться, але сьогодні під час самопідготовки дівчинка не встигла розв'язати всі приклади. Оленка плаче. Якою буде ваша реакція?

Запропоновані відповіді та їх кількісна обробка:

1. Обізву її плаксою (оцінка 1 бал).
2. Заспокою Оленку, допоможу їй розв'язати приклади. Потім розкажу виховательці – нехай поставить мене у приклад іншим (оцінка 2 бали).
3. Заспокою Оленку, допоможу їй розв'язати приклади (оцінка 3 бали).

Ситуації на виявлення співпереживання до оточуючих:

Ситуація 1.

У ваш клас прийшла нова дівчинка. Вона маленька на зріст, носить великі, товсті окуляри. На перерві з дівчинкою ніхто не розмовляв. Потім учителька запитала: «Хто з вас покаже новенькій школу-інтернат?» Якою буде ваша реакція?

Запропоновані відповіді та їх кількісна обробка:

1. Ніяк не реагуватиму (оцінка 1 бал).
2. Запитаю новеньку, звідки вона. Якщо вона мені сподобається, то покажу їй школу-інтернат (оцінка 2 бали).
3. Запропоную новенькій дівчинці показати школу-інтернат (оцінка 3 бали).

Ситуація 2.

На новорічному святі всі діти одягнені в карнавальні костюми, мають добрий настрій, співають і танцюють. Лише один хлопчик – Дмитрик – невеселий: він забруднив карнавальну маску. Якою буде ваша реакція?

Запропоновані відповіді та їх кількісна обробка:

1. Ніяк не зреагую. Мені байдуже (оцінка 1 бал).
2. Спитаю Дмитрика: «Чому в тебе брудна маска?» (оцінка 2 бали).
3. Віддам Дмитрику свою маску і запрошу його танцювати з нами (оцінка 3 бали).

Ситуація 3.

Оксанка – дуже сором'язлива дівчинка. Вона заслужила грамоту за відмінне навчання та зразкову поведінку, проте на святковій шкільній лінійці під час нагородження кращих учнів її не нагородили. Оксанка засмутилася, але нічого не сказала. Якою буде ваша реакція?

Запропоновані відповіді та їх кількісна обробка:

1. Ніяк не зреагую. Хай сама про себе дбає (оцінка 1 бал).
2. Скажу про це вчительці (оцінка 2 бали).
3. Заспокою Оксанку. Піду з нею до вчительки, щоб з'ясувати, чому її не нагородили (оцінка 3 бали).

Після завершення роботи кількість балів, одержана кожною дитиною за цією методикою), підраховувалася та розподілялася за такими параметрами:

- 9–13 балів – початковий рівень вихованості милосердя ;
- 14–17 балів – ситуативний рівень;
- 18–27 балів – гуманістичний рівень.

Молодший шкільний вік пов'язаний із інтенсивним розвитком емоційно-ціннісної, потребово-емоційної сфери [261, с. 167]. У зв'язку з чим мотивація виступає внутрішнім рушієм становлення та вияву дітьми доброти, співчуття, чуйності, турботливості, милосердя. Саме тому розуміння мотивів поведінки учнів молодшого шкільного віку має важливе значення для виявлення механізмів керування процесом виховання милосердя. Характер мотивації, ступінь її прояву з'ясовувався за допомогою спостереження, опитування учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів.

До альтруїстичних мотивів діяльності ми відносили наступні обґрунтування учнями молодшого шкільного віку власних відповідей: щоб допомогти товаришу; щоб не підвести товаришів, вихователя; щоб нікого не скривдити тощо.

До прагматичних: щоб мене похвалили; щоб мене не покарали тощо.

До егоїстичних: щоб отримати нагороду, щоб довести свою винятковість, щоб отримати для себе якусь користь тощо [77, с. 99].

З метою вивчення рівня вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів за критерієм «милосердна поведінка» (уміння виявляти доброту, турботу, співчуття, співпереживання, чуйність, надавати безкорисливу допомогу тим, хто її потребує, відмовитися від будь-чого на користь ображеного, допомогти, пробачити кривдника) використовували опитувальник «Характер прояву емпатійних реакцій і поведінки в дітей» (А. Щетинникова) (див. додаток А) [82, с. 178–179], картку педагогічних спостережень (див. Додаток Б), створювали ситуації, які вимагали прояву таких умінь: виявляти доброту, співчуття, співпереживання, чуйність, турботу, здатність до самопожертви, надавати безкорисливу допомогу, пробачити кривдника.

З метою виявлення емпатійних реакцій у поведінці дитини використовували опитувальник «Характер прояву емпатійних реакцій і поведінки в дітей» (А. Щетинникова). Кількісна обробка даних здійснювалася наступним чином:

1) якщо учасник експерименту повадився адекватно, тобто згідно з нормами поведінки, визначеними в п. 1, 5, 9, 12, за кожний із цих проявів він отримував 6 балів, що в сумі становило 24 бали;

2) якщо такі форми поведінки молодший школяр виявляв лише іноді, за кожен з них виставлялося по 5 балів;

3) якщо поведінка дитини часто була адекватною щодо форм, позначених у пунктах 4, 6, 7, 8, вона за кожен з них отримувала по 4 бали;

4) якщо прояв названих вище форм поведінки (4, 6, 7, 8) спостерігався лише час від часу, учень отримував за них по 3 бали;

5) якщо поведінка респондента часто відповідала формам, описаним у пунктах 2, 3, 10, 11, він отримував по 2 бали;

6) якщо учень молодшого шкільного віку ніколи не проявляв указаної поведінки, він отримував 0 балів [82, с. 178–179].

Якісна інтерпретація даних (згідно з цією методикою) здійснювалася за поданою нижче схемою. Так, якщо учасник експерименту проявляв інтерес до стану іншого, яскраво та емоційно реагував на нього, ідентифікував себе з ним, активно залучався до ситуації, намагаючись допомогти, заспокоїти іншого, це свідчило про високий (гуманістичний) рівень емпатії. До цього рівня відносили тих молодших школярів, які набрали від 20 до 24 балів.

У випадках, коли дитина намагалася привернути до себе увагу дорослого, емоційно реагувала на переживання іншого, але при цьому зазначала, що вона ніколи не плаче, якщо, намагаючись одержати схвалення дорослого, вона лише зображувала співчуття до іншого, розглядали це як прояв егоцентричної емпатії. До цієї категорії належали вихованці, які набрали від 12 до 16 балів.

Респонденти, які не виявляли зацікавленості емоційним станом інших, слабо реагували на їхні переживання і здійснювали емпатійні дії лише за вказівкою дорослого, належали до деструктивного рівня розвитку емпатії. Це були учні, які набрали від 1 до 8 балів.

Дітей, які одержали кількість балів у проміжку від 17 до 19, відносили до змішаного типу емпатії.

Якщо ж бал учасника експерименту коливався у межах 10–11, вважали, що розвиток емпатії відбувається за егоцентричним типом [82, с. 178–179].

У процесі діагностичної роботи використовували ситуації, які вимагали прояву таких умінь: виявляти доброту, чуйність, співчуття, співпереживання, турботу, надавати безкорисливу допомогу, пробачати кривдника.

Наведемо приклади запропонованих ситуацій.

Ситуація 1 (на виявлення вміння пробачати).

Ваш друг загубив вашу улюблену іграшку. Чи може він розраховувати на те, що ви його пробачите?

Запропоновані відповіді та їх кількісна обробка:

1. Не може розраховувати (оцінка 1 бал).
2. Може, якщо він попросить пробачення і подарує мені свою улюблену іграшку (оцінка 2 бали).
3. Може, адже він загубив іграшку ненавмисно (оцінка 3 бали).

Ситуація 2 (на виявлення вміння пробачати).

Вас укусило та подряпало маленьке кошеня, з яким ви гралися. Чи образитеся ви на нього?

Запропоновані відповіді та їх кількісна обробка:

1. Ображусь і покараю (оцінка 1 бал).
2. Ображусь, але потім швидко пробачу кошеня, оскільки воно маленьке, хоче погратися (оцінка 2 бали).
3. Не ображусь, кошеня маленьке й беззахисне (оцінка 3 бали).

Ситуація 3 (на виявлення вміння співчувати, співпереживати, надавати безкорисливу допомогу, виявляти чуйність, турботу).

Катруся хворіла і пропустила багато уроків. Вона погано розв'язує задачі. Чи допоможете ви їй наздогнати матеріал?

Запропоновані відповіді та їх кількісна обробка:

1. Не допоможу (оцінка 1 бал).

2. Допоможу, якщо про це попросить учителька (оцінка 2 бали).
3. Запропоную свою допомогу (оцінка 3 бали).

Ситуація 4 (на визначення наявності вміння виявляти доброту, співчуття, чуйність, співпереживання, турботу, безкорисливу допомогу)

На вулиці ви побачили стареньку бабусю, яка несла велику сумку із продуктами. Як ви вчините?

Запропоновані відповіді та їх кількісна обробка:

1. Нічого не робитиму (оцінка 1 бал).
2. Допоможу нести сумку, якщо вона мене попросить (оцінка 2 бали).
3. Обов'язково допоможу бабусі (оцінка 3 бали).

Ситуація 5 (на виявлення вміння відмовитися на користь ображеного).

Учням розповідають історію про те, як хлопчик, який дуже хотів купити морозиво, знаходить гроші на вулиці. Зрадивши, він іде до кіоску, не помічаючи однолітка, який із плачем запитує його: чи не знаходив він грошей, які той загубив десь поблизу. Як поведеться хлопчик, що знайшов гроші? [125, с. 83].

Запропоновані відповіді та їх кількісна обробка:

1. Перший хлопчик скаже: «Не треба грошки губити» і не віддасть грошей, а купить собі морозиво (оцінка 1 бал).
2. Перший хлопчик віддасть другому половину грошей, а решту візьме собі (оцінка 2 бали).
3. Перший хлопчик віддасть усі гроші тому, хто їх загубив (оцінка 3 бали).

Після цього кількість балів, одержана кожною дитиною (згідно з цією методикою), підраховувалася та розподілялася за такими параметрами:

- 5–7 балів – початковий рівень;
- 8–12 балів – ситуативний рівень;
- 13–15 балів – гуманістичний рівень.

Визначення рівня вихованості вмінь учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів виявляти доброту, співчуття, співпереживання, чуйність,

турботу; надавати безкорисливу допомогу тим, хто її потребує; відмовитися від будь-чого на користь ображеного, допомогти, пробачити кривдника – передбачало також залучення до проведення педагогічних спостережень вихователів і вчителів, які виступали у ролі експертів. Перевірці підлягали наступні вміння: виявляти доброту, співчуття, співпереживання, чуйність, турботу; надавати безкорисливу допомогу тим, хто її потребує; відмовитися від будь-чого на користь ображеного, допомогти, пробачити кривдника. Рівень вихованості милосердя в названого контингенту учнів фіксувався педагогами за цими показниками. Такий підхід надавав можливість збільшити кількість «спостерігачів», проводити цілеспрямовані спостереження не лише під час уроків і перерв, а й у позаурочний час. Для фіксації результатів спостережень нами розроблялися спеціальні картки (див. Додаток Б).

Якщо оцінки всіх експертів збігалися, робили висновок про справжню наявність тієї чи іншої якості. Якщо збігалися оцінки половини експертів, вважали, що ця якість властива дитині з великою часткою вірогідності. У випадках, коли оцінки розходилися, проводилося додаткове вивчення якостей, які діагностувалися.

Зважаючи на названі вище нами показники, визначено три рівні вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів, як-от: гуманістичний, ситуативний, початковий.

Гуманістичний рівень. Молодший школяр має чіткі уявлення щодо сутності милосердя та його прояву в житті людей: усвідомлені знання про доброту, співчуття, співпереживання, чуйність, турботу; правильно розуміє та аргументує причини власної поведінки та поведінки інших людей у тих чи інших ситуаціях; завжди виявляє доброту, турботу, чуйність, співчуття, співпереживання до оточуючих; надає безкорисливу допомогу тим, хто її потребує; готовий відмовитися від будь-чого на користь ображеного, допомогти, пробачити кривдника, не сподіваючись на похвалу дорослого або взаємовигоду.

Ситуативний рівень. Молодший школяр не має чіткого уявлення щодо сутності милосердя та його прояву в житті людей: несистематизовані знання про доброту, співчуття, співпереживання, чуйність, турботу; не завжди правильно розуміє та оцінює причини власної поведінки та поведінку інших людей у тих чи інших ситуаціях; ситуативно виявляє доброту, турботу, чуйність, співчуття, співпереживання до оточуючих; може відмовитися від будь-чого, сподіваючись на похвалу дорослого або на користь друзів, може вибачити кривдника, якщо він – друг.

Початковий рівень. Молодший школяр має узагальнені, не диференційовані уявлення щодо сутності милосердя та його прояву в житті людей: фрагментарні знання про доброту, співчуття, співпереживання, чуйність, турботу; неправильно розуміє причини власної поведінки та поведінки інших людей в тих чи інших ситуаціях; виявляє агресивність, егоїзм; не володіє вміннями виявляти доброту, турботу, чуйність, співчуття, співпереживання до оточуючих, надавати безкорисливу допомогу тим, хто її потребує; не хоче жертвувати власними інтересами заради інших.

Другий етап констатувального етапу дослідження передбачав вирішення таких завдань:

- теоретично обґрунтувати зміст поняття «готовність педагога до виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів»;
- визначити рівні готовності педагогів шкіл-інтернатів до роботи з виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів;
- з'ясувати зміст позаурочної діяльності щодо виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів.

Аналіз наукової літератури дає змогу констатувати, що поняття «готовність до педагогічної діяльності» не має єдиного тлумачення. Однак, можна простежити певну єдність поглядів дослідників щодо сутності цього поняття:

– готовність до педагогічної діяльності передбачає сумлінне та відповідальне ставлення до цього виду діяльності [124, с. 191];

– готовність – складне структурне утворення, в центрі якого – усвідомлення педагогічної праці як головного сенсу життя [124, с. 192];

– готовність до педагогічної діяльності – здатність до самовіддачі в педагогічній роботі, «...прагнення виконувати її з позиції творчого підходу; сформованість стійких мотивів педагогічної діяльності; наявність професійно значущих якостей особистості педагога, професійних знань, умінь та навичок» [76, с.96–98].

У контексті цього визначення готовність педагога до виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів розглядається нами як цілісне особистісне утворення, що виявляється в його активно-позитивному ставленні до педагогічної професії, а також сформованості професійної самосвідомості.

Згідно з провідними ідеями особистісно-діяльнісної теорії (Л. Виготський, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн та ін.) визначено критерії та показники готовності педагогів шкіл-інтернатів до виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку: *ціннісно-мотиваційний* (емоційно-позитивна мотивація щодо організації процесу виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів як актуальний аспект педагогічної діяльності, прагнення ефективно здійснювати її); *когнітивний* (знання про сутність милосердя й особливості його виховання в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів); *морально-психологічний* (здатність педагога до емпатії, толерантності як терпимості стосовно іншого); *діяльнісно-технологічний* (володіння формами і методами виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів).

З метою визначення рівнів готовності педагогів шкіл-інтернатів до роботи з виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів використовувалися такі методи дослідження, а саме: анкетування, індивідуальні бесіди, цілеспрямовані

педагогічні спостереження, ранжування, тестування (тести (автор В. Бойко); «Ваші емпатійні здібності» та «Комунікативна толерантність» (див. додатки Д, Е).

Для виявлення ставлення педагогів шкіл-інтернатів до проблеми виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку, було розроблено анкету (див. додаток В), яка містила наступні запитання:

1. Як Ви вважаєте, чи є актуальною проблема виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів?

2. Чи може сучасна школа-інтернат досягти значних успіхів у вихованні милосердя в учнів молодшого шкільного віку?

3. Як Ви розумієте поняття «милосердя»? Перерахуйте ознаки прояву милосердя.

4. Які методи виховання милосердя Ви використовуєте у практиці роботи? Перерахуйте їх.

5–6. Чи приділяєте Ви увагу вихованню милосердя в учнів молодшого шкільного віку? Якщо Ваша відповідь «так», то з якими труднощами при цьому Ви стикаєтесь?

Оскільки переважна більшість запитань анкети передбачала отримання стверджувальної чи заперечувальної відповіді, під час бесід щодо кожного з них відбувалося уточнення. Бесіди проводили індивідуально, їх метою було одержання розгорнутих і аргументованих відповідей на кожне запитання. Такий підхід до змістовного наповнення бесід давав змогу не лише виявити знання педагогів щодо сутності милосердя, розуміння ними важливості виховання цієї якості особистості в учнів молодшого шкільного віку, з'ясувати їхнє ставлення до даної проблеми, а й визначити рівні готовності педагогів шкіл-інтернатів до роботи з виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів.

Звернення до методу бесіди також забезпечувало виявлення «слабких місць» у педагогічній підготовці вихователів шкіл-інтернатів щодо

виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів:

- володіння відповідними діагностичними методиками,
- джерела отримання інформації,
- обговорення цих питань на методоб'єднаннях, педагогічних радах, зацікавленість цією проблемою тощо;
- висвітлення проблеми виховання милосердя у планах виховної роботи педагогів.

Уточнення отриманої за допомогою анкетування та бесід інформації відбувалося у процесі цілеспрямованих педагогічних спостережень за такими параметрами:

- переважаючий стиль спілкування педагога з вихованцями;
- засоби педагогічного впливу (суб'єкт-суб'єктні, суб'єкт-об'єктні).

З метою виявлення мотивації педагогів шкіл-інтернатів щодо організації процесу виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку як актуального аспекту педагогічної діяльності було запропоновано оцінити своє бажання виховувати милосердя в дітей за трибальною шкалою (3 – високий, 2 – середній, 1 – низький).

Виявлення таких показників готовності педагогів шкіл-інтернатів до виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку, як здатність педагогів до емпатії, толерантності як терпимості щодо іншого відбувалося за допомогою тестів «Ваші емпатійні здібності» (В. Бойко) (див. додаток Д), «Комунікативна толерантність» (В. Бойко) (див. додаток Е).

На основі співвіднесення поданих вище показників готовності педагогів шкіл-інтернатів до виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку було виявлено рівні їх готовності.

Високий рівень готовності до виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку характеризується емоційно-позитивною мотивацією щодо виховання милосердя у молодших школярів як актуального аспекту професійної діяльності. Педагоги, що виявили цей рівень, мають глибокі

знання про сутність милосердя й особливості його виховання в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів; володіють формами і методами виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку; для них є характерним високий рівень прояву емпатії, сформованості толерантності як терпимості стосовно іншого.

Середній рівень готовності педагогів до виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку характеризується ситуаційною спрямованістю щодо виховання милосердя у молодших школярів, вони мають достатні знання про сутність милосердя та особливості його виховання в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів; мають середній рівень прояву емпатії та сформованості толерантності як терпимості стосовно іншого; характеризуються недостатнім володінням формами і методами виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку.

Низький рівень готовності педагогів до виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку характеризується відсутністю спрямованості щодо виховання милосердя у молодших школярів. Педагоги, віднесені до цієї групи, виявляють недостатні знання щодо сутності й особливостей виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку. Для них є характерним низький рівень прояву емпатії та сформованості толерантності. Вони не володіють формами і методами виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку.

Процедуру і результати розробленої нами методики констатувального етапу експерименту подано в підрозділі 2.2.

2.2. Аналіз стану вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів

Визначення структурних компонентів милосердя, розроблення критеріїв і показників вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного

віку шкіл-інтернатів і підібраний діагностичний інструментарій уможливили проведення констатувального етапу експерименту й узагальнення його результатів.

Проведення серії діагностичних процедур цього етапу дослідно-експериментальної роботи переслідувало вирішення двох завдань:

– виявити рівні вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів;

– визначити рівні готовності педагогів шкіл-інтернатів до роботи з виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів;

– з'ясувати зміст позаурочної діяльності щодо виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів.

Констатувальним етапом експерименту було охоплено 243 учня молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів та 65 педагогів названих закладів. Розподіл дітей – учасників експерименту – за класами відбувся таким чином: 64 особи – учні першого класу, 62 – другокласники, 57 осіб – учні третього класу та 64 – четвертокласники. Серед указанного контингенту дітей було 95 хлопців і 148 дівчат (Шепетівської спеціалізованої школи-інтернату I–III ступенів Хмельницької області, Яблунівської школи-інтернату I–III ступенів Чернігівської області, Переяслав-Хмельницької загальноосвітньої школи-інтернату I–III ступенів Київської області, спеціалізованої школи-інтернату I–II ступенів № 14 з поглибленим вивченням предметів художньо-естетичного циклу м. Києва, гімназії-інтернату № 13 м. Києва).

Під час дослідження нами були використані діагностичні методи цілеспрямованого спостереження за дітьми, аналіз результатів їхньої діяльності, експертне оцінювання, бесіда й анкетування, зміст яких розкрито в підрозділі 2.1 і додатках (А, Б).

Ураховуючи особливості організації життєдіяльності вихованців цього типу навчальних закладів і визначених завдань констатувального етапу експерименту, нами було заплановано і проведено його у два етапи. Так,

перший із них передбачав виявлення рівнів вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернаїв.

Мета другого етапу констатувального експерименту – визначити рівні готовності педагогів шкіл-інтернатів до роботи з виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку; з'ясувати зміст позаурочної діяльності щодо виховання милосердя в учнів початкових класів шкіл-інтернатів.

Вивчення рівня вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів за критерієм «розуміння сутності милосердя та його ролі в житті людини» (знання про прояви доброти, співчуття, співпереживання, чуйності, турботи; розуміння причин власної поведінки та поведінки інших людей у тих чи інших ситуаціях), відбувалося за методикою «Незакінчене речення» (Н. Щуркової) [292, с. 125], бесіди.

У ході використання методики Н. Щуркової «Незакінчене речення» учням молодшого шкільного віку було запропоновано висловити своє судження або визначити своє ставлення до таких висловлювань: «Добра людина – це та, яка...», «Якщо ти бачиш засмучену людину, то....», «Бути чуйною людиною – це...», «Бути турботливою людиною – це...», «Бути милосердною людиною – це...».

Кількісні дані, отримані в результаті застосування методики незакінчених речень, представлені в таблицях 2.2. і 2.3.

Слід зазначити, що перше місце серед усвідомлених учнями молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів моральних якостей посідає доброта, друге – милосердя, третє місце згідно з даними експерименту належить турботі, а четверте – співчуттю, найменш усвідомленою якістю виявилось чуйність.

Аналіз даних таблиці 2.2. свідчить про те, що 20,85 % учнів молодшого шкільного віку виявили найбільш високий рівень усвідомлення поняття «доброта». Доповнюючи незакінчене речення «Добра людина – це та, яка...», молодші школярі назвали такі ознаки доброї людини, як-от: «робить людям добро», «робить добро всім: допомагає людям, турбується про тварин,

птахів, рослини», «добре ставиться до людей», «завжди допомагає, співчуває людям і тваринам», «завжди чимось пригощає», «не жадібний» тощо.

Таблиця 2.2.

Рівні усвідомлення учнями молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів сутності моральних якостей, як-от: доброта, співчуття, чуйність, турботливість, милосердя (у%)

Рівень розуміння моральних якостей		1 клас (N=64)	2 клас (N=62)	3 клас (N=57)	4 клас (N=60)	Середнє значення (у %)
Доброта	високий	7/10,94	10/16,13	15/26,32	18/30,00	20,85
	середній	22/34,38	24/38,71	20/35,09	24/40,00	37,04
	низький	35/54,68	28/45,16	22/38,59	18/30,00	42,11
Співчуття	високий	6/9,37	8/12,90	8/14,04	11/18,33	13,66
	середній	18/28,13	23/37,10	23/40,35	24/40,00	36,40
	низький	40/62,50	31/50,00	26/45,61	25/41,67	49,94
Чуйність	високий	4/6,25	6/9,67	7/12,28	10/16,67	11,22
	середній	15/23,44	16/25,81	18/31,58	20/33,33	28,54
	низький	45/70,31	40/64,52	32/56,14	30/50,00	60,24
Турбота	високий	5/7,81	8/12,90	9/15,79	11/18,33	13,71
	середній	22/34,38	23/37,10	23/40,35	24/40,00	37,96
	низький	37/57,81	31/50,00	25/43,86	25/41,67	48,33
Милосердя	високий	6/9,37	8/12,90	10/17,54	15/25,00	16,20
	середній	20/31,25	22/35,48	23/40,35	21/35,00	35,52
	низький	38/59,38	32/51,62	24/42,11	24/40,00	48,28

Середній рівень усвідомлення поняття «доброта» виявили 37,04 % учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів. Вони мають несистематизовані уявлення про доброту. Учні, віднесені до даного рівня, дали такі відповіді: «добра людина ніколи не б'ється», «добра людина – ввічлива, не ображає людей», «добра людина – хороша, мила», «добра

людина – незла людина» тощо. Не змогли продовжити незакінчене речення 42,11 % учнів молодшого шкільного віку.

Слід зазначити, що 16,20 % респондентів виявили високий рівень усвідомлення сутності поняття «милосердя». Доповнюючи незакінчене речення : «Бути милосердною людиною – це...», молодші школярі назвали такі ознаки милосердної людини: «допомагати людям, тваринам, птахам, піклуватися про рослини», «допомагати батькам», «допомагати рідним», «співчувати, жаліти, любити всіх», «співчувати, жаліти всіх», «бути людиною з добрим серцем», «бути людиною з милим серцем», «бути доброю, безкорисливою, турботливою людиною», «пробачити кривдника», «відмовитися від чогось задля іншої людини», «допомагати бідним, жебракам, людям, які потрапили в біду», «турбуватися про хвору людину», «давати гроші жебракам», «радіти за інших» тощо.

Середній рівень усвідомлення поняття «милосердя» виявили 35,52 % учнів молодшого шкільного віку. Вони мають несистематизовані уявлення про милосердя. Учні, віднесені до даного рівня, дали наступні відповіді: «хороша людина», «добра людина», «людина, яка не б'ється» тощо.

Не змогли продовжити незакінчене речення 48,28 % учнів молодшого шкільного віку.

Аналіз даних таблиці 2.2. свідчить про те, що 13,71 % учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів продемонстрували усвідомлені знання про турботу. Доповнюючи незакінчене речення «Бути турботливою людиною – це...», діти назвали наступні ознаки турботливої людини: «завжди допомагати іншим», «турбуватися про батьків», «турбуватися про рідних», «допомагати товаришам», «турбуватися про тварин», «турбуватися про природу», «турбуватися про птахів»; «обов'язково допомагати, якщо комусь погано», «безкорисливо допомагати людям», «безкорисливо допомагати іншим», «бути небайдужою людиною, яка дбає про інших» тощо.

Середній рівень усвідомлення сутності поняття «турбота» виявили 37,96 % молодших школярів. Вони мають несистематизовані уявлення про

турботу. Ці учні дали такі відповіді: «турбується про інших», «про щось турбується», «постійно турбується», «допомагає» тощо.

Не змогли продовжити незакінчене речення 48,33 % учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів.

За даними таблиці 2.2., 13,66 % учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів виявили високий рівень усвідомлення поняття «співчуття». Так, доповнюючи речення «Якщо ти бачиш засмучену людину, то....» у своїх відповідях учні запропонували дієву допомогу, наприклад: «Запитаю її, чого вона засмучена. Запропоную їй свою допомогу», «Спочатку дізнаюсь, чого вона засмучена. Потім заспокою людину та буду намагатися підняти їй настрій», «Дізнаюся, через що в людини немає настрою. Потім розкажу щось смішне або щось подарую», «Пожалію людину, чим зможу, тим їй і допоможу». Цих молодших школярів було віднесено до високого рівня усвідомлення сутності поняття «співчуття».

Середній рівень усвідомлення сутності названої вище дефініції виявили 36,40 % учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів. Вони обмежилися такими відповідями, як-от: «у нього поганий настрій», «у нього неприємності», «його образили», «він посварився зі своїми друзями», «у нього, мабуть, щось болить» тощо.

Низький рівень усвідомлення сутності поняття «співчуття» продемонстрували 49,94 % респондентів – вони не змогли продовжити запропоноване незакінчене речення.

Слід зазначити, що лише 11,22 % учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів виявили високий рівень усвідомлення поняття «чуйність». Доповнюючи незакінчене речення «Бути чуйною людиною – це...», вони назвали такі ознаки чуйної людини: «відчувати настрій інших людей», «утішати», «заспокоювати» тощо.

Середній рівень усвідомлення поняття «чуйність» виявило 28,54 % молодших школярів. Учні, віднесені до цього рівня дали такі відповіді: «уважна, добра, ввічлива», «утішає», «жаліє» тощо.

Низький рівень усвідомлення поняття «чуйність» виявили 60,24 % учнів. Вони або не змогли продовжити незакінчене речення, або дали такі відповіді, як-от: «все чути», «добре чути, що кажуть інші».

Аналіз суджень учнів молодшого шкільного віку за даною методикою свідчить, що значний відсоток учнів виявляють несистематизовані або фрагментарні уявлення щодо таких моральних якостей як доброта, співчуття, чуйність, турботливість, милосердя.

Слід зазначити, що різниці між хлопцями та дівчатами щодо рівня усвідомлення сутності моральних якостей не зафіксовано. Отже, більшість учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів недостатньо усвідомлюють сутність таких моральних якостей, як-от: доброта, співчуття, чуйність, турботливість, милосердя. Цей факт можна пояснити незначним життєвим досвідом вихованців, абстрактним характером цих понять, специфікою контингенту учнів шкіл-інтернатів, відсутністю цілеспрямованої педагогічної роботи щодо виховання та розвитку моральних якостей, милосердя в зазначеного контингенту школярів.

З метою визначення рівня уявлень учнів молодшого шкільного віку щодо розуміння мотивів власної поведінки та поведінки інших людей у тих чи інших ситуаціях було проведено бесіду, зміст якої передбачав наступні запитання:

- Чи можеш ти вибачити кривдника?
- Чи втішаєш ти того, кому сумно, хто ображений? Якщо твоя відповідь «так», то розкажи, як ти можеш утішити, підняти настрій ображеному?
- Чи намагаєшся ти зрозуміти, що відчувають інші люди?
- Чи заступаєшся ти за того, кого ображають у класі?
- Якщо не заступаєшся, то чому?
- Чи допомагаєш ти безхатнім кішкам, собакам, птахам? Чому?

На перше запитання учні молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів дали наступні відповіді:

– «Уміють вибачати кривдника» – 10 хлопців (10,53 %), 17 дівчат (11,49 %);

– «Вибачаю тільки друзів» – 35 хлопців (36,84 %), 55 дівчат (37,16 %);

– «Не вибачаю кривдника» – 50 хлопців (52,63 %) та 76 дівчат (51,35 %).

На запитання «Чи втішаєш ти того, кому сумно, хто ображений?» учні молодшого шкільного віку відповіли, що завжди втішають таких людей 14(14,74 %) хлопців, 22 (14,86 %) дівчат.

На наступне запитання «Як ти можеш утішити, підняти настрій ображеному?» більшість хлопців відповіли: «якщо цю людину побили або образили, то захищу її», «віддам іграшку», «віддам щось із їжі», «поділюся чимось», «розсмішу». Дівчата відповіли таким чином: «заспокою», «розсмішу», «буду втішати, жаліти», «пригощу чимось», тощо.

Іноді діти втішають того, кому сумно – 20 (21,05 %) хлопчиків і 33 (22,30 %) дівчаток. Цих молодших школярів запитали: «Як ти можеш утішити, підняти настрій ображеному?». Більшість хлопців дали відповіді такого змісту: «буду захищати від кривдника», «віддам іграшку», «буду гратися». Більшість дівчат відповіли так : «щось подарую», «заспокою», «віддам іграшку, цукерки».

Не втішають і не допомагають тим, кому сумно 61 (64,21 %) хлопчик і 93 (62,84 %) дівчинки.

На запитання «Чи намагаєшся ти зрозуміти, що відчувають інші люди?» учні молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів дали такі відповіді як-от:

– «так, звжди» – 10 (10,53 %) хлопчиків і 17 (11,48 %) дівчаток;

– «інколи» : 20 (21,05 %) хлопчиків і 33 (22,29 %) дівчинки.

Не можуть дати відповідь, не замислювались над цим запитанням 65 (68,42 %) хлопчиків і 98 (66,23 %) дівчаток.

Аналіз відповідей учнів молодшого шкільного віку, які вони дали на запитання «Чи захищаєш ти тих, кого ображають у класі?» дозволив констатувати такі відповіді:

- «завжди захищаю» – 14 (14,74 %) хлопців і 22 (14,86 %) дівчини;
- «захищаю тільки друзів» – 41 (43,16 %) учнів і 55 (37,16 %) учениць;
- «не захищаю» – 40 (42,10 %) хлопців і 71 (47,98 %) дівчина.

Молодші школярі, які повідомили, що не захищають тих, кого ображають у класі, мали дати такі відповіді на запитання «Якщо не захищаєш, то чому?». Серед відповідей дітей були такі варіанти: «той, кого ображають, мені не подобається», «хай той, кого ображають, сам себе захищає», «той, хто ображає, є сильнішим за мене», «побоююсь, бо мене поб'ють» тощо.

На запитання «Чи допомагаєш ти безхатнім кішкам, собакам, птахам?» учні молодшого шкільного віку відповіли так :

- «завжди допомагаю» – 22 (23,16 %) хлопчика та 38 (25,68 %) дівчаток;
- «іноді допомагаю» – 25 (26,32 %) учнів, 41 (27,70 %) учениця;
- «не допомагаю» – 48 (50,52 %) хлопців і 69 (46,62 %) дівчат.

Дітей, які зазначали, що завжди допомагають безхатнім тваринам, запитали «Чому ти допомагаєш безхатнім кішкам, собакам, птахам?» Варіанти відповідей учнів були різноманітними, а саме: «мені їх шкода», «я їх дуже люблю», «жалію собак і кішок», «їм треба допомагати», «щоб вони не вмерли від голоду», «мені завжди шкода безхатніх тварин», «завжди ділюся з ними їжею», «завжди їх пригощаю» тощо.

Молодшим школярам, які стверджували, що іноді допомагають тваринам-безхатчинкам, ми поставили запитання «Чому ви іноді допомагаєте безхатнім кішкам, собакам, птахам?», на яке було отримано наступні відповіді: «якщо мені їх шкода», «якщо вони мені подобаються», «якщо вчителька скаже, що їм треба допомогти», «якщо мої друзі їм допомагають» тощо.

Учні, які зізналися, що не допомагають безхатнім тваринам і птахам мали дати відповідь на запитання «Чому ви не допомагаєте безхатнім

кішкам, собакам, птахам?»). Переважна більшість учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів не змогла цього зробити. Серед відповідей, які превалювали у незначній кількості респондентів цієї групи, найчастіше зустрічалися такі: «не люблю собак, вони кусаються», «не люблю собак, вони гавкають», «не люблю кішок і собак», «мені байдуже» тощо.

Отримані результати свідчать, що учні молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів обґрунтовують свої відповіді, виходячи з особистого досвіду, симпатій, антипатій, емоційної близькості з друзями. Узагальнені статистичні дані дослідження за критерієм «розуміння сутності милосердя та його ролі в житті людини» (знання про прояви доброти, співчуття, співпереживання, чуйності, турботи; розуміння причин власної поведінки та поведінки інших людей у тих чи інших ситуаціях) наведено в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3.

Рівні вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів за критерієм «розуміння сутності милосердя та його ролі в житті людини» (у %)

Показники критерію	Рівні		
	Гуманістичний	Ситуативний	Початковий
Знання про прояви доброти, співчуття, співпереживання, чуйності, турботи	15,23	35,39	49,38
Розуміння причин власної поведінки та поведінки людей в інших ситуаціях	16,87	27,99	55,14
Середнє значення (у %)	16,05	31,69	52,26

Дані таблиці 2.3. дозволяють стверджувати, що для учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів є характерним початковий рівень вихованості

милосердя (52,26 %) за критерієм «розуміння сутності милосердя та його ролі в житті людини».

Продовжимо аналіз результатів констатувального етапу експерименту за критерієм «здатність до емпатії» (мотивація на виявлення чуйності, співчуття, співпереживання до оточуючих). Для розв'язання цього дослідницького завдання нами було використано модифіковану методика Г. Урунтаєвої та Ю. Афонькіної «Упізнай настрій» [271, с. 122–123], яку застосовували для здійснення дослідження серед учнів 1–2 класів, і «Тест-малюнок» (модифікована методика Н. Щуркової) [292, с. 122–123], яка застосовувалася для учнів 3–4 класів, дев'ять авторських ситуацій морального змісту з опорою на зображення.

Методика Г. Урунтаєвої, Ю. Афонькіної «Упізнай настрій» [271, с. 122–123] була спрямована на визначення в дітей, що навчалися в 1–2 класах, уміння розуміти емоційний стан іншої людини.

Наведемо результати за даною методикою.

Так, три бали отримали 9 (14,06 %) учнів першого класу та 10 (16,13 %) учнів другого класу. Ці учні молодшого шкільного віку правильно обрали всі чотири сюжетні картки із зображенням дітей, які виявляли різні емоції (гнів, страх, горе, радість) та пояснили свій вибір.

У два бали були оцінені результати дій 18 (28,13 %) першокласників і 22 (35,48 %) другокласників. Вони правильно вибрали 2–3 сюжетні картки та пояснили свій вибір.

Один бал за цією методикою отримали 37 (57,81 %) учнів першого класу та 30 (48,39 %) учнів другого класу, які не зробили жодного правильного вибору. Слід зазначити, що різниці між хлопцями та дівчатами щодо вміння розуміти емоційний стан іншої людини не зафіксовано.

З метою виявлення вмінь розуміти настрій інших людей, причини того чи іншого емоційного стану молодшим школярам, які навчались у 3–4 класах, було запропоновано методика «Тест-малюнок» (модифікована методика Н. Щуркової).

Наведемо результати експерименту за даною методикою.

Так, три бали отримали 8 (14,04 %) учнів третіх класів і 11 (18,33 %) четвертокласників. Ці молодші школярі виявили розуміння настрою інших людей, адекватну оцінку ситуації. Вони обирали піктограму-настрій згідно з її змістом, пояснювали причини подібного настрою героїв малюнків.

Два бали за цією методикою отримали відповідно 16 (28,07 %) і 20 (33,33 %) вихованців зазначеної вище вікової групи. Ці діти оцінювали ситуацію, адекватно пояснювали її зміст, але не могли пояснити причину вибору піктограми-настрою.

Один бал (за цією методикою отримало) отримали 33 (57,89 %) третьокласники та 29 (48,34 %) четвертокласників. Вони неправильно оцінювали ситуації, не могли вибрати піктограму-настрій або обирали її неправильно, не пояснювали причину вибору.

Слід зазначити, що різниці між дітьми обох статей щодо вміння розуміти емоційний стан іншої людини не зафіксовано.

З метою виявлення в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів здатності до емпатії нами було розроблено дев'ять авторських ситуацій на виявлення чуйності, співчуття, співпереживання (див. підрозділ 2.1), кожна з яких ілюструвалася за допомогою декількох малюнків, що відображали послідовність дій. Вихованці мали обрати одну із запропонованих відповідей. Після завершення роботи підраховували кількість балів, одержаних дитиною за цією методикою, та розподіляли учасників експерименту за рівнями.

Наведемо результати нашого дослідження за даною методикою.

Так, отримали 18–27 балів, а отже, виявили гуманістичний рівень розвитку емпатії 10 (10,53 %) хлопчиків і 17 (11,49 %) дівчаток. Ці учні молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів виявляють чуйність, співпереживання, співчуття до оточуючих.

Серед молодших школярів, які отримали 14–17 балів за даною методикою та досягли ситуативного рівня розвитку емпатії, нараховувалося

30 (31,58 %) хлопців і 48 (32,43 %) дівчат. Ці учні ситуативно виявляють чуйність, співпереживання, співчуття до оточуючих.

Початковий рівень розвитку емпатії (9–13 балів), як доводять дані експерименту, є характерними для 55 (57,89 %) хлопців і 83 (56,08 %) дівчат. Ці діти виявляють агресивність, егоїзм, проте не виявляють чуйності, співчуття, співпереживання до оточуючих.

Результати вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів, отримані за критерієм «здатність до емпатії (мотивація на виявлення чуйності, співчуття, співпереживання до оточуючих), наведено в таблиці 2.4.

Дані таблиці дозволяють нам констатувати, що більшість учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів виявляють початковий рівень сформованості емпатії.

Таблиця 2.4.

Рівні вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів за критерієм «здатність до емпатії» (абс. / відн. значення)

Рівні	Учні молодшого шкільного віку школи-інтернату (N=243)				Середнє значення (у %)
	Показник – мотивація на виявлення чуйності, співчуття, співпереживання до оточуючих				
	1 клас (N=64)	2 клас (N=62)	3 клас (N=57)	4 клас (N=60)	
Гуманістичний	9/14,06	10/16,13	8/14,04	11/18,33	15,64
Ситуативний	18/28,13	22/35,48	16/28,07	20/33,33	31,25
Початковий	37/57,81	30/48,39	33/57,89	29/48,34	53,11

Слід зауважити, що різниці між хлопцями та дівчатами щодо рівня вихованості в них милосердя за критерієм «здатність до емпатії» не зафіксовано.

Наступний етап аналізу результатів констатувального експерименту здійснювався стосовно критерію «милосердна поведінка» (вміння виявляти доброту, турботу, співчуття, співпереживання, чуйність; надавати безкорисливу допомогу тим, хто її потребує; відмовитися від будь-чого на користь ображеного, допомогти, пробачити кривдника).

Для розв'язання цього дослідницького завдання використовували картку педагогічних спостережень (див. додаток Б), опитувальник «Характер прояву емпатійних реакцій і поведінки в дітей» (А. Щетинников) (див. додаток А) [82, с. 178–179]; створювали ситуації, які вимагали прояву вмінь виявляти доброту, співчуття, співпереживання, чуйність, безкорисливу допомогу, турботу, здатність до самопожертви, пробачення кривдника.

Рівні вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів за показником «вміння виявляти доброту, турботу, співчуття, співпереживання, чуйність, надавати безкорисливу допомогу тим, хто її потребує» наведені в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5.

Рівні вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів за показником «вміння виявляти доброту, турботу, співчуття, співпереживання, чуйність, надавати безкорисливу допомогу тим, хто її потребує» (абс./відн. значення)

Рівні	Учні молодшого шкільного віку школи-інтернату (N=243)				Середнє значення (у %)
	Показник – вміння виявляти доброту, турботу, співчуття, співпереживання, чуйність, надавати безкорисливу допомогу тим, хто її потребує				
	1 клас (N=64)	2 клас (N=62)	3 клас (N=57)	4 клас (N=60)	
Гуманістичний	9/14,06	10/16,13	10/17,54	11/18,33	16,52
Ситуативний	20/31,25	21/33,87	21/36,84	22/36,67	34,66
Початковий	35/54,69	31/50,00	26/45,62	27/45,00	48,82

Аналіз даних таблиці 2.5. дозволяє стверджувати, що більшість учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів (48,82 %) виявили початковий рівень вихованості милосердя за показником «вміння виявляти доброту, турботу, співчуття, співпереживання, чуйність, надавати безкорисливу допомогу тим, хто її потребує». Ці діти не володіють вміннями виявляти доброту, турботу, чуйність, співчуття, співпереживання до оточуючих, надавати безкорисливу допомогу тим, хто її потребує.

Ситуативний рівень вихованості милосердя за показником «вміння виявляти доброту, турботу, співчуття, співпереживання, чуйність, надавати безкорисливу допомогу тим, хто її потребує» виявили 34,66 % учнів молодшого шкільного віку. Ці учні ситуативно виявляють доброту, турботу, чуйність, співчуття, співпереживання до оточуючих.

Гуманістичний рівень вихованості милосердя за показником «вміння виявляти доброту, турботу, співчуття, співпереживання, чуйність, надавати безкорисливу допомогу тим, хто її потребує» є характерним лише для 16,52 % вихованців шкіл-інтернатів. Ці учнів завжди виявляють доброту, турботу, чуйність, співчуття, співпереживання до оточуючих; надають безкорисливу допомогу тим, хто її потребує.

Наведемо дані щодо рівнів вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів за показником «уміння відмовитися від будь-чого на користь ображеного» (див. таблицю 2.6).

Аналіз даних таблиці 2.6. дозволяє стверджувати, що значний відсоток учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів (52,64 %) виявив початковий рівень вихованості милосердя за показником «уміння відмовитися від будь-чого на користь ображеного». Ці учасники експерименту не володіють вміннями відмовитися від будь-чого на користь ображеного, допомогти.

Ситуативний рівень вихованості милосердя за показником «вміння відмовитися від будь-чого на користь ображеного» є характерними для 34,15 % учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів, які можуть відмовитися від будь-чого на користь друзів.

Гуманістичний рівень вихованості милосердя за показником «уміння відмовитися від будь-чого на користь ображеного» виявило лише 13,21 % респондентів. Зазначений контингент дітей готовий відмовитися від будь-чого на користь ображеного.

Таблиця 2.6.

Рівні вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів за показником «уміння відмовитися від будь-чого на користь ображеного» (абс./відн. значення)

Рівні	Учні молодшого шкільного віку школи-інтернату (N=243)				Середнє значення (у %)
	Показник– уміння відмовитися від будь-чого на користь ображеного				
	1 клас (N=64)	2 клас (N=62)	3 клас (N=57)	4 клас (N=60)	
Гуманістичний	7/10,94	8/12,90	8/14,03	9/15,00	13,21
Ситуативний	22/34,38	21/33,87	19/33,33	21/ 35,00	34,15
Початковий	35/54,68	33/53,23	30/52,64	30/50,00	52,64

Гуманістичний рівень вихованості милосердя за показником «уміння відмовитися від будь-чого на користь ображеного» виявило лише 13,21 % респондентів. Зазначений контингент дітей готовий відмовитися від будь-чого на користь ображеного.

Наведемо дані щодо рівнів вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів за показником «уміння пробачити кривдника» (див. таблицю 2.7).

Аналіз даних таблиці 2.7. дозволяє стверджувати, що значний відсоток учасників експерименту (53,46 %) має початковий рівень вихованості милосердя за показником «уміння пробачити кривдника». Ці учні не вміють пробачати кривдника.

Таблиця 2.7.

Рівні вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку за показником «уміння пробачити кривдника» (абс./відн. значення)

Рівні	Учні молодшого шкільного віку школи-інтернату (N=243)				Середнє значення (у %)
	Показник – уміння пробачити кривдника				
	1 клас (N=64)	2 клас (N=62)	3 клас (N=57)	4 клас (N=60)	
Гуманістичний	6/9,38	6/9,68	6/10,53	7/11,66	10,31
Ситуативний	23/35,94	22/35,48	21/36,84	22/36,67	36,23
Початковий	35/54,68	34/54,84	30/52,63	31/51,67	53,46

Ситуативний рівень вихованості милосердя за показником «уміння пробачити кривдника» виявили 36,23 % учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів. Ці діти можуть пробачити кривдника, якщо він їхній друг.

Гуманістичний рівень вихованості милосердя за зазначеним вище показником є характерним лише для 10,31 % молодших школярів, які готові пробачити кривдника.

Подаємо дані щодо рівнів вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів за критерієм «милосердна поведінка» (див. таблицю 2.8).

Аналіз даних таблиці 2.8. дозволяє стверджувати, що значна кількість учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів (51,64 %) має початковий рівень вихованості милосердя за критерієм «милосердна поведінка». Отже, більшість учнів не володіє вміннями виявляти доброту, турботу, чуйність, співчуття, співпереживання до оточуючих, надавати безкорисливу допомогу тим, хто її потребує; відмовитися від будь-чого на користь ображеного, пробачити кривдника. Статистичні дані щодо рівнів вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів подаємо в таблиці 2.9.

Таблиця 2.8.

Рівні вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів за критерієм «милосердна поведінка» (у %)

Показники критерію	Рівні		
	Гуманістичний	Ситуативний	Початковий
Уміння виявляти доброту, турботу, співчуття, співпереживання, чуйність, надавати безкорисливу допомогу тим, хто її потребує	16,52	34,66	48,82
Уміння відмовитися від чогось на користь ображеного	13,21	34,15	52,64
Уміння вибачати кривдника	10,31	36,23	53,46
Середнє значення (у %)	13,35	35,01	51,64

За результатами констатувального етапу експерименту розподіл респондентів за рівнями вихованості милосердя мав такий вигляд:

- гуманістичний рівень – 15,01 % учнів,
- ситуативний рівень – 32,65 % учнів,
- початковий рівень – 52,34 % учнів молодшого шкільного віку.

Щодо гендерних особливостей вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку, нами було констатовано, що дівчата виявляють його переважно через доброту, турботу, чуйність, співчуття, співпереживання до оточуючих, що знаходять відбиток, в основному, в емоціях, міміці, мовленні, жестах, діях (надання допомоги тим, хто її потребує).

Натомість хлопці виявляють менше емоцій, але надають безкорисливу допомогу тим, хто її потребує. Щодо рівня вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку, відмінностей між представниками обох статей не зафіксовано.

Таблиця 2.9.

Рівні вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів (у %)

Рівні	Критерії			Середнє значення
	Розуміння сутності милосердя та його ролі в житті людини	Здатність до емпатії	Милосердна поведінка	
Гуманістичний	16,05	15,64	13,35	15,01
Ситуативний	31,69	31,25	35,01	32,65
Початковий	52,26	53,11	51,64	52,34

Метою другого етапу констатувального експерименту було визначити рівні готовності педагогів шкіл-інтернатів до роботи з виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів (див. додатки В, Д, Е).

З метою виявлення ставлення педагогів шкіл-інтернатів до проблеми виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів, їм було запропоновано дати відповідь на такі запитання:

– «Як Ви вважаєте, чи є актуальною проблема виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів?»;

– «Чи може сучасна школа-інтернат досягти значних успіхів у вихованні милосердя в учнів молодшого шкільного віку? (див. додаток В).

Результати анкетування свідчать, що 87,69 % педагогів шкіл-інтернатів вважають цю проблему актуальною. При цьому переважна їх більшість зазначає, що виховання милосердя в дітей є однією з головних цілей процесу виховання, оскільки завдання сучасної школи-інтернату полягає у вихованні в молодого покоління милосердності як моральної якості особистості. Разом із тим педагоги підкреслюють, що школа-інтернат може досягти значних успіхів у вирішенні цього питання, при цьому великого значення надають позаурочній діяльності.

Педагоги стверджують, що вихованню милосердя в учнів молодшого шкільного віку буде сприяти не тільки знання дітьми його сутності, а й організація практичного милосердя, тобто включення їх у діяльність, яка забезпечуватиме виховання в них турботи про інших, безкорисливості, доброти, чуйності, співчуття, співпереживання. Педагоги також зазначали, що виховати добру, милосердну людину може тільки добрий, милосердний педагог.

Наведемо кілька варіантів відповідей педагогів шкіл-інтернатів:

«Виховання милосердя є важливою проблемою сучасності. У нашому суспільстві, на жаль, процвітає лицемірство, цинізм, жорстокість, агресія. Ситуація, яка склалася, згубно впливає на формування духовного світу дитини.

Здатність робити добро, відгукуватися на чужий біль, співчуття потенційно закладена в кожній людині. Тому необхідно розвивати цю здатність у дитини, виховувати в неї доброту, співчуття, співпереживання, жаль.

Школа-інтернат може досягти певних успіхів у вихованні милосердя в учнів початкових класів, якщо педагоги будуть виявляти турботливість, підтримувати дітей, опікуватися ними, слугуватимуть прикладом милосердності стосовно оточуючих.

Вважаю, що у вихованні милосердя в молодших школярів велике значення має не лише потенціал навчальних предметів, а й позаурочна діяльність. Нам необхідно мати методичну літературу завдяки якій зможемо спрямувати позаурочну діяльність на досягнення мети – виховання в дітей милосердя».

(Педагог К. О.)

«Сучасна школа-інтернат може виховати милосердя в учнів початкових класів тільки за умови цілеспрямованої роботи педагогів і використання потенціалу позаурочної діяльності.

Виховання милосердя в молодших школярів – найважливіше завдання педагогічного колективу школи-інтернату. Водночас це дуже відповідальне та складне завдання, оскільки наші вихованці, як правило, мають негативний моральний досвід. Більшість дітей до вступу до школи-інтернату виховувалася в сім'ях правопорушників, алкоголіків, наркоманів. Наші учні є вразливими, агресивними, схильними до нервових зривів, депресій, що ускладнює виховання милосердя.

Для того, щоб виховати в дитини доброту, потрібна атмосфера, в якій не тільки всі дбають про школяра, а й він виявляє турботу про інших. Саме в турботі дитина зможе розкрити себе й отримати почуття великого задоволення».

(Педагог Т. В.).

З метою виявлення бажання ефективно здійснювати процес виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів педагогам було запропоновано оцінити своє бажання виховувати в дітей названу вище якість особистості за трибальною шкалою (3 – високий, 2 – середній, 1 – низький).

Як свідчать результати дослідження, більшість педагогів (43,08 %) оцінили своє бажання виховувати милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів балом «3», а отже, мають емоційно-позитивну мотивацію щодо організації виховання цієї якості в дітей як актуального аспекту професійної діяльності; 41,54 % педагогів оцінили своє бажання балом «2» (ситуаційна спрямованість щодо виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів); 15,38 % педагогів оцінили своє бажання виховувати милосердя в один бал, чим підтвердили відсутність спрямованості щодо виховання означеної якості в дітей, небажання ефективно здійснювати цю діяльність.

З метою визначення осмислення феномена «милосердя» педагогам шкіл-інтернатів було запропоновано запитання: «Як Ви розумієте поняття «милосердя»? Перерахуйте ознаки прояву милосердя».

Результати анкетування педагогів шкіл-інтернатів свідчать про те, що частина з них не усвідомлює в достатній мірі сутність поняття «миłosердя». Так, високий рівень усвідомлення сутності названої вище дефініції продемонстрували 33,84 % педагогів – вони назвали три і більше ознак прояву даної якості. Наведемо деякі твердження педагогів.

«Миłosердя – готовність допомогти будь-кому із почуття жалю, надання дієвої допомоги на основі цих самих почуттів. Для миłosердної людини є характерними доброта, чуйність, сердечність, турбота, співчуття, співпереживання, вміння радіти успіхам інших».

(Педагог В. П.).

«Миłosердя – співчуття, яке виявляється в діяльній готовності допомагати людям. Миłosердна людина здатна до співчуття, прощення, душевної чуйності, позитивного вирішення конфліктів і проблемних ситуацій на основі прояву співчутливого і турботливого ставлення до оточуючих».

(Педагог М. К.).

«Миłosердя – один із важливих проявів моральності, активне співчуття; передбачає прояв любові, безкорисливої допомоги тому, хто її потребує».

(Педагог Л. В.).

Середній рівень розуміння поняття «миłosердя» мають 43,08 % педагогів. Вони перерахували, в основному, дві ознаки прояву даної якості.

Слід зазначити, що характеризуючи сутність поняття «миłosердя», педагоги, в основному, обмежувалися короткими формальними відповідями. Цей факт свідчить про формальний підхід значної частини педагогів шкіл-інтернатів до проблеми виховання миłosердя в учнів молодшого шкільного віку. Отже, ці педагоги мають загальне уявлення про сутність даного феномена й відповідно недостатньо працюють над його вихованням.

Низький рівень розуміння поняття «милосердя» виявили 23,08 % педагогів – вони назвали лише одну ознаку прояву милосердя. Це свідчить про їх недостатні знання щодо сутності цього поняття.

З метою вивчення прояву емпатії педагогів загальноосвітніх шкіл-інтернатів було проведено тест В. Бойка «Ваші емпатійні здібності» (див. додатк Д). Результати тестування емпатійних здібностей показали, що 18 (27,69 %) педагогів мають дуже високий рівень розвитку емпатії (від 36 до 30 балів); 22 (33,85 %) – високий рівень розвитку цієї якості (від 29 до 22 балів); для 20 педагогів, що складає 30,77 % є характерним середній рівень розвитку емпатії (від 21 до 15 балів); 5 педагогів шкіл-інтернатів (7,69 %) мають низький рівень розвитку згаданої вище якості особистості (від 14 балів та менше). Отже, значна кількість педагогів шкіл-інтернатів виявили дуже високий і високий рівні розвитку емпатії.

З метою виявлення у педагогів рівня сформованості толерантності було використано тест В. Бойка «Комунікативна толерантність» (див. додаток Е). У пропонованій методиці було виділено 9 блоків поведінкових ознак комунікативної толерантності, встановлено й визначено можливі інтервали (від 0 до 15 балів).

Згідно з методикою В. Бойка чим вище бал за конкретною ознакою, тим менш толерантними є респонденти до людей у даному аспекті відносин і навпаки – чим менше балів за тією чи іншою поведінковою ознакою, тим вищим є рівень загальної комунікативної толерантності педагогів (див. додаток Е).

Результати даних тестування дозволяють констатувати, що найменшу комунікативну толерантність учасники експерименту виявили за блоком № 4, що свідчить про невміння педагогів приховувати неприємні почуття під час зіткнення з некомунікативною людиною. Другу позицію займає блок № 3, що характеризує категоричність і консерватизм в оцінках людей. Третя позиція належить блоку № 5, який указує на прагнення фахівців переробити, перевиховати партнерів.

Разом із тим, педагоги вміють прощати помилку, неприємності (блок № 7), пристосовуватися до партнерів (блок № 9), є терплячими до фізичного та психічного дискомфорту (блок № 8), виявляють прийняття та розуміння індивідуальності людини (блок № 1).

Отже, результати тестування дозволяють зробити висновок, що більшість педагогів шкіл-інтернатів – 35 педагогів (53,85 %) – мають середній рівень розвитку комунікативної толерантності. Високий рівень комунікативної толерантності виявили 20 педагогів (30,77 %), а низький – 10 педагогів (15,38 %).

З'ясувати рівень готовності педагогів шкіл-інтернатів до застосування методів виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку намагалися за допомогою запитання «Які методи виховання милосердя Ви використовуєте у практиці роботи? Перерахуйте їх».

У результаті анкетування 27,69 % педагогів шкіл-інтернатів назвали такі методи виховання милосердя в названого вище контингенту дітей, як-от: розповідь, роз'яснення, етична бесіда, переконання, особистий приклад, педагогічна вимога, вправи, привчання, доручення, виховуючі ситуації; заохочення, покарання, гра, тренінг. Це свідчить про володіння педагогами шкіл-інтернатів методами виховання в учнів молодшого шкільного віку означеної якості особистості.

Значна кількість педагогів (41,54 %) назвали сукупність методів виховання милосердя в учнів (переважно не більше трьох), серед яких домінують: розповідь, роз'яснення, етична бесіда, переконання, приклад, вправи, виховуючі ситуації, гра. Це свідчить про достатнє володіння педагогами шкіл-інтернатів названими вище методами.

Слід відмітити, що 30,77 % педагогів назвали лише по одному методу виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів, а саме: розповідь – 9,23 %; етична бесіда – 7,69 %; особистий приклад – 6,15 %; сюжетно-рольова гра – 4,62 %; виховуючі ситуації – 3,08 %, що свідчить про їх непідготовленість до вирішення цієї проблеми.

Отже, за результатами констатувального етапу експерименту було виявлено рівні готовності педагогів загальноосвітніх шкіл-інтернатів до виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів, як-от: високий рівень – 34,10 %, середній рівень – 45,00 %, низький рівень – 20,90 % респондентів.

Визначити рівень обізнаності педагогів із проблем організації та змісту позаурочної діяльності щодо виховання в учнів молодшого шкільного віку милосердя намагалися за допомогою наступних запитань, а саме:

– «Чи приділяєте Ви увагу вихованню милосердя в учнів молодшого шкільного віку?»

– «Якщо Ваша відповідь «так», то з якими труднощами при цьому Ви стикаєтесь?»

Педагогами шкіл-інтернатів було названо ряд причин, які, на їхню думку, ускладнюють процес виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку, наприклад:

– специфіка контингенту (27,68 % респондентів); при цьому педагоги зазначали, що більшості молодших школярів притаманні такі якості, як-от: почуття власної неповноцінності, конфліктність, байдуже ставлення до оточуючих, розбещеність, образливість, почуття самотності, безтурботність, агресивність;

– пропаганда жорстокості та насильства засобами масової інформації (21,54 % педагогів);

– труднощі у виборі форм і методів виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку (18,46 %);

– відсутність методичних розробок з проблеми виховання милосердя названого вище контингенту дітей (15,38 %) педагогів;

– відсутність узгодженості зусиль школи-інтернату, сім'ї та суспільства в організації виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку (12,31 %);

– недостатній взаємозв'язок у роботі з виховання милосердя в молодших школярів між учителем початкової школи та вихователем (4,63 %).

Проведені педагогічні спостереження дозволяють констатувати, що значна кількість вихователів шкіл-інтернатів вирізняються суб'єкт-об'єктною взаємодією з дітьми, превалюванням авторитарного стилю спілкування з учнями молодшого шкільного віку, що характеризується диктатом і надмірною опікою вихованців.

Отже, констатувальний етап дослідження засвідчив, що більшість педагогів шкіл-інтернатів не володіє достатніми знаннями з питань виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку, робота в цьому напрямі має переважно епізодичний характер; значна кількість педагогічних працівників відчують труднощі у виборі форм і методів виховання в молодших школярів; можливості позаурочної діяльності використовуються недостатньо. Для значної кількості вихователів загальноосвітніх шкіл-інтернатів характерною є суб'єкт-об'єктна взаємодія з дітьми, превалювання авторитарного стилю спілкування з ними, що характеризується диктатом і надмірною опікою вихованців. Усе зазначене вище дозволяє нам стверджувати, що виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів без організації спеціальної цілеспрямованої роботи відбувається неефективно.

Аналіз і узагальнення результатів констатувального етапу дослідження засвідчили необхідність посилення уваги до питань виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів, теоретичного обґрунтування й експериментальної перевірки педагогічних умов виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів.

Висновки до другого розділу

Визначення особливостей виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку дали змогу уточнити сутність поняття «вихованість милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів», яка є результатом цілісного виховного впливу, спрямованого на збагачення кола моральних знань, уявлень, переконань, які через емоційний відгук на переживання інших людей і гуманістичні мотиви реалізуються у відповідних вчинках.

Відповідно до завдань констатувального етапу експерименту визначено критерії та показники вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів: *розуміння сутності милосердя та його ролі в житті людини* (знання про прояви: доброти, співчуття, співпереживання, чуйності, турботи; розуміння причин власної поведінки та поведінки інших людей у тих чи інших ситуаціях); *здатність до емпатії* (мотивація на виявлення чуйності, співчуття, співпереживання до оточуючих); *милосердна поведінка* (вміння виявляти доброту, турботу, співчуття, співпереживання, чуйність; надавати безкорисливу допомогу тим, хто її потребує; вміння відмовитися від будь-чого на користь ображеного, допомогти, пробачити кривдника).

Визначення рівнів вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів відбувалося в процесі констатувального етапу експерименту.

Для виявлення рівнів вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів підібрано комплекс діагностичних методик та методів: бесіди, опитування, методика «Незакінчене речення» (Н. Щуркової); методика «Впізнай настрій» (Г. Урунтаєвої, Ю. Афонькіної); «Тест-малюнок» (модифікована методика Н. Щуркової); опитувальник «Характер прояву емпатійних реакцій і поведінки в дітей» (А. Щетинникова), метод розв'язання ситуацій морального змісту з опорою на зображення, створення ситуацій, які потребують виявлення доброти, співчуття, співпереживання

чуйності, безкорисливої допомоги, турботи, здатності до самопожертви, прощання кривдника; педагогічні спостереження.

З огляду на результати діагностики відповідно до означених критеріїв і показників було визначено три рівні вихованості милосердя: гуманістичний, ситуативний, початковий.

Результати констатувального етапу дослідження засвідчили, що значна більшість учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів виявили початковий рівень вихованості милосердя – 52,34 %; ситуативний рівень вихованості милосердя – 32,65 % учнів; гуманістичний рівень – 15,01 % учнів молодшого шкільного віку.

З метою визначення рівнів готовності педагогів шкіл-інтернатів до виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку було використано: авторську анкету, індивідуальні бесіди, ранжування, тестування (тест «Ваші емпатійні здібності» (В. Бойко); тест «Комунікативна толерантність» (В. Бойко), цілеспрямовані педагогічні спостереження.

За результатами діагностичної роботи виявлено високий, середній і низький рівні готовності педагогів шкіл-інтернатів до виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку: високий рівень – 34,10 %, середній рівень – 45,00 %, низький рівень – 20,90 % педагогів.

Встановлено, що більшість педагогів шкіл-інтернатів не володіє достатніми знаннями з питань виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку, робота у цьому напрямі має переважно епізодичний характер; значна кількість педагогічних працівників відчувають труднощі у виборі форм і методів виховання милосердя в молодших школярів; можливості позаурочної діяльності використовуються недостатньо. Для значної кількості педагогів характерний авторитарний стиль спілкування з дітьми.

Аналіз й узагальнення результатів констатувального етапу експерименту засвідчили необхідність посилення уваги до даної проблеми, зокрема теоретичному обґрунтуванні й експериментальній перевірці

педагогічних умов виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів.

РОЗДІЛ 3

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ВИХОВАННЯ МИЛОСЕРДЯ В УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В ПОЗАУРОЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ШКІЛ-ІНТЕРНАТІВ

3.1. Характеристика педагогічних умов виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів

Виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів визначається комплексом педагогічних умов. У педагогічній літературі умови ефективності діяльності визначаються як об'єктивні й суб'єктивні передумови, реалізація яких дає змогу досягти запланованої мети при найбільш раціональному (оптимальному) застосуванні сил і засобів. Реалізація умов виявляється в «успішному вирішенні педагогічних завдань, у доцільному використанні засобів і способів для досягнення цілей» [153, с. 54].

У контексті нашого дослідження педагогічні умови визначаємо як суттєвий компонент педагогічного процесу, який включає в себе зміст, методи, організаційні форми виховання [243, с. 5–25], а отже, є орієнтованим на внутрішній світ вихованця. Даний підхід не суперечить іншим інтерпретаціям цієї дефініції, які розроблені в педагогічній науці [182, с. 9–10], оскільки ми розглядаємо педагогічні умови як етапи педагогічної системи, що діють і забезпечують досягнення поставленої мети.

Визначаючи педагогічні умови, здатні забезпечити досягнення учнями молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів необхідного рівня вихованості

милосердя, зважали на те, що їх дотримання має становити певний комплекс, оскільки випадкові умови не сприяють досягненню передбачуваного результату. Під комплексом розуміли «сукупність явищ, дій, заходів, які утворюють єдине ціле» [263, с. 124],

Аналіз психолого-педагогічної літератури, вивчення стану вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів дозволили визначити педагогічні умови, які підвищують ефективність виховання милосердя в названого вище контингенту дітей в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів та забезпечують їх комплексну реалізацію в найтіснішому взаємозв'язку, а саме:

- підготовка вихователів шкіл-інтернатів до виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку;
- гуманізація взаємин у системі «педагог–учень», «учень–учень»;
- змістове і методичне забезпечення процесу виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів;
- залучення учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів до різних видів спільної добротворчої діяльності, спрямованої на виявлення милосердя.

Охарактеризуємо педагогічні умови виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів.

Однією з педагогічних умов виховання милосердя в молодших школярів шкіл-інтернатів є *підготовка вихователів шкіл-інтернатів до виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку.*

У школі-інтернаті педагогічний вплив на вихованців здійснюється систематично. Центральною особою позаурочної розвивальної, виховної й освітньої діяльності є вихователь. Вихователь школи-інтернату організовує життєдіяльність вихованців, створює обстановку психологічного комфорту та безпеки їхнього життя в побуті та дозвілєвій діяльності, забезпечує безпеку й охороняє здоров'я учнів молодшого шкільного віку; вивчає індивідуальні та вікові особливості учнів і будує на цій основі систему виховної роботи; установлює та підтримує тісні контакти з педагогами,

психологом, лікарем, батьками, опікунами; сприяє створенню дружного та працездатного дитячого колективу; прищеплює вихованцям любов до праці, навички та звички самообслуговування; керує ними під час самопідготовки, прищеплює молодшим школярам навички самостійної роботи, організовує допомогу тим, хто не встигає в навчанні; виховує в дітей бережливе ставлення до речей, прищеплює навички правильного користування ними; виховує в учнів почуття відповідальності за навчання, працю, поведінку, виконання громадських доручень [123, с. 80–81].

Вихователь школи-інтернату виконує такі соціально-педагогічні функції: матеріально-побутову, цілевизначальну, операційно-організаторську [158, с. 89], педагогічного супроводу [201], діагностичну, планування, цільової орієнтації, комунікативну, мобілізаційно-стимульовальну; формувальну, корекційну, соціально-диспетчерську, контрольну-аналітичну, самовдосконалення [293, с. 133–135].

Специфіка діяльності вихователя школи-інтернату зумовлена, по-перше, специфічністю контингенту учнів, переважна більшість яких є педагогічно занедбаними дітьми з негативним життєвим досвідом; по-друге, вихованці розвиваються в умовах деформованого процесу соціалізації – в умовах школи-інтернату, де сім'я повністю заміщена інтернатним закладом; соціального сирітства; у ситуації обмеження сфер реалізації засвоєних соціальних норм та соціального досвіду [123, с. 59–62]. Через це у відносинах з вихованцями, педагог має приділяти більше уваги, виявляти гуманність, сердечність, турботу, чуйність.

Так, В. Сухомлинський зазначав: «Чуйність і лагідність – та духовна сила, яка здатна вберегти дитяче серце від огрубіння, озлоблення, жорстокості й байдужості, від безсердечно-тупого ставлення до всього доброго і світлого в житті, насамперед, до сердечного, теплого слова» [259, с. 355].

Вихователь школи-інтернату має щиро любити та розуміти дітей, співчувати їм, поділяти їхню радість чи сум, спиратися на позитивні якості

вихованців, виховувати в них доброту і милосердя. Виховати милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів зможе тільки милосердний педагог.

Педагогічне милосердя – це стійка, інтегральна позитивна моральна якість особистості вчителя, який розділяє ідеї гуманізму і ненасилля в педагогічному процесі та сам є їх носієм. Виявляючи педагогічне милосердя, педагог приймає дитину як самоцінність, реалізує у професійній діяльності загальнолюдські моральні цінності та спонукає до цього своїх учнів. Милосердний педагог виходить від школяра, його індивідуальних, вікових потреб, можливостей, досвіду, допомагає стати суб'єктом власного розвитку з метою спільного перетворення життєвих обставин у сприятливі для розвитку вихованця. Він готовий прийняти на себе труднощі у вирішенні проблем дитини через діяльну педагогічну допомогу, виявляти толерантність, доброзичливість та зацікавленість у результатах та досягненнях своїх учнів [269, с. 46].

Характеризуючи сутність педагогічного милосердя Л. Уварова виділяє три складові цього феномена:

- загальні – інтеріоризація моральних норм;
- спеціальні – уміння бачити та відчувати стан та переживання кожного учня, зрозуміти їх детермінанти; бажання та любов до роботи з дітьми; готовність до безкорисливої допомоги їм;
- особливі – цілепокладання та прогнозування в інтересах вихованця, співробітництво з ним у перетворенні життєвих обставин у такі, що є сприятливими для його подальшого розвитку [269, с. 54].

Педагогічне милосердя як стан являє собою усвідомлення принципів гуманізму на рівні імператива та короткочасне переживання готовності до дії в інтересах дитини. Педагогічне милосердя як якість – стійкий вияв у конкретній діяльності інтегральної якості особистості вчителя через прийняття стану та співчуття учневі у важких ситуаціях, готовність до

співробітництва з ним як із суб'єктом перетворення життєвих обставин у сприятливі для його розвитку [269, с. 55].

Специфіка педагогічного милосердя зумовлена педагогічним цілепокладанням і прогнозуванням процесу в інтересах майбутнього дитини, тобто перспективною метою розкриття її можливостей і співробітництва з нею [269, с. 62].

Педагогічне милосердя неможливе без щирої любові до дітей. У психологічному словнику любов трактується як почуття, яке складно піддається формальному визначенню. Любов як ставлення між людьми характеризується вищою емоційно-духовною напруженістю та заснована на відкритті максимальної цінності конкретної людини [247, с. 198–199]. Проте в загальнолюдському сенсі любов не скута навіть моральними оцінками (чим відрізняється від дружби), що є неприпустимим стосовно любові до дітей [269, с. 46].

Любов до дитини – це, передусім, дбайливе, співчутливе ставлення, відповідальність за її життя, здоров'я, майбутнє; важливий мотив педагогічної діяльності. Безпосередньою ознакою любові є безкорисливість.

Любов вихователя до вихованця – важливий засіб подолання відчуження, нав'ювання віри у власні сили, надії на краще. Любов до вихованця є цінною не тільки як «...ставлення до вихованця, що є само собою зрозумілим, а й як така поведінка вихователя, що дає можливість вихованцю відповісти відвертою любов'ю» [157, с. 88].

Любов, яка зв'язує педагога і дитину, є «... джерелом природної свободи мислення, чуттєвості, поведінки останнього та його відповідної здатності до вдумливих рішень, мужності і відповідальності за нього на всьому шляху дорослішання – від перших свідомих «хвилювань», до зрілого проектування вчинку» [157, с. 89]. Тому педагог школи-інтернату має знайти у своїй душі співчуття, теплоту і сердечні слова, адже впевненість вихованця у любові педагога – головний резерв у вихованні [123, с. 261].

Чим слабшими є успіхи дитини, чим важче їй долати проблеми, тим потрібнішою для молодшого школяра є любов. Нам імпонує позиція К. Роджерса [232] та В. Сухомлинського [259], які зазначають, що вихованця необхідно не просто любити, а й демонструвати цю любов. Разом із тим, педагог школи-інтернату має пам'ятати, що дитина, яка любить, здатна досягти значних і несподіваних успіхів.

Важливою складовою образу педагога є професійна спрямованість – сукупність мотивів і цілей, що орієнтують його діяльність. Центральною проблемою професійної спрямованості педагога є проблема мотиву [123, с. 181]. Отже, основною у процесі виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів є емоційно-позитивна мотивація вихователя – любов до дитини, усвідомлення актуальності та необхідності професійної діяльності, бажання ефективно здійснювати її, знання про сутність милосердя й особливості його виховання у зазначеного контингенту учнів, володіння формами і методами виховання милосердя.

Виходячи із цих положень, реалізацію педагогічних завдань щодо виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів ми розпочали з організації цілеспрямованої роботи з вихователями з метою надання їм необхідних знань із теорії та методики виховання милосердя в учнів. З метою підготовки педагогів шкіл-інтернатів до виховання милосердя в (учнів молодшого шкільного віку) нами була розроблена програма семінару «Виховуємо милосердя» (14 годин) (див. додаток Ж), який було проведено в експериментальних школах-інтернатах.

Завданнями семінару «Виховуємо милосердя» були такі:

- розширити уявлення педагогів про сутність і структуру милосердя в учнів молодшого шкільного віку;
- актуалізувати проблему виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів;
- розкрити зміст, структуру та специфіку педагогічного милосердя;

- розглянути особливості виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку;
- ознайомити педагогів шкіл-інтернатів з діагностикою рівнів вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів;
- поглибити знання педагогів шкіл-інтернатів про форми і методи виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку;
- ознайомити педагогів шкіл-інтернатів із педагогічними умовами виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності та системою виховних годин «На шляху до милосердя».

У процесі підготовки вихователів шкіл-інтернатів щодо виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку ми виокремлювали такі етапи: організаційно-аналітичний, інформаційний, практичний, оцінно-результативний.

На першому – організаційно-аналітичному етапі проводилась підготовча робота з адміністраціями шкіл-інтернатів, спрямована на усвідомлення педагогами значущості й актуальності проблеми виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності, вивчення педагогічного досвіду; розроблення стратегії вирішення заявленої проблеми.

Другий етап – інформаційний, загальними цілями якого було інформування педагогів шкіл-інтернатів з теоретичних питань щодо виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку; виявлення особливостей виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів; розроблення педагогічного супроводу виховної роботи; ознайомлення з програмою семінару «Виховуємо милосердя» (див. додатки Ж, З).

Перше (лекційне) заняття семінару «Сутність, структура милосердя в учнів молодшого шкільного віку» мало на меті розкрити сутність, структуру поняття «милосердя» стосовно учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів.

Наступне заняття – «Виховання милосердя» (творча майстерня для вихователів шкіл-інтернатів) – мало на меті розкрити значущість милосердя в сучасному житті, актуалізувати проблему виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку.

Так, у ході проведення творчої майстерні, педагогам було запропоновано уявити собі одного зі своїх вихованців і написати в лівому стовпчику ті якості, які ви би бажали виховати в нього, а в правому – ті якості, які б не бажали бачити у нього.

Так, наведемо приклад:

Добро	злобливість.
Чуйність	байдужість
Відповідальність	егоїзм
Милосердя	образливість та інші.

Потім учасникам творчої майстерні було запропоновано дібрати до слів *доброта* і *милосердя* асоціативний ряд.

Наведемо деякі відповіді вихователів:

- доброта: турбота, допомога, людяність, чуйність тощо;
- милосердя: співчуття, любов, турбота, добро тощо.

Далі ми акцентували увагу педагогів на тому, що сьогодні в нашому суспільстві гостро відчувається дефіцит турботливого ставлення один до одного. Байдужість, зло, ненависть, на жаль, є дуже поширеними в нашому житті. Тільки краса й добро врятують світ.

Педагогам було запропоновано за допомогою кольору показати своє ставлення до поняття «милосердя» та пояснити вибір кольору. Наведемо деякі відповіді учасників творчої майстерні:

- «я асоціюю милосердя із зеленим кольором – це колір ніжного та турботливого ставлення людей один до одного, до природи»;
- «милосердя я асоціюю із блакитним кольором – кольором неба, спокою, позитивної енергетики»;

– «у мене милосердя асоціюється з червоним кольором – кольором серця, яке дає сили та душевну енергію для добра»;

– «милосердя я асоціюю з помаранчевим кольором, оскільки це колір сонця, тепла, добра, любові, надії на краще».

Далі педагогів було розподілено на три групи. Кожній групі було запропоновано картки із суперечними твердженнями. Наведемо їхній зміст:

1) добрій, милосердній людині іноді доводиться важко у сучасному суспільстві, тому і батьки, і вчителі, якщо вони турбуються про дитину, не повинні виховувати в неї милосердя;

2) не можна давати милостиню всім без виключення жебракам: деякі використовують її з метою наживи;

3) справді гуманна, милосердна людина не має піклуватися про своє здоров'я, оскільки це – вияв егоїзму; необхідно присвятити всього себе турботі про здоров'я інших людей, поданню допомоги хворим та нужденним.

Групи педагогів доводять правильність або хибність одного із запропонованих тверджень. Потім учасникам творчої майстерні було роздано картки із запропонованими для відтворення життєвими ситуаціями («У суспільному транспорті», «Відпочинок на природі», «Стара людина в сім'ї», «Відносини на роботі»).

Ситуація 1. «У суспільному транспорті»

Старенька жінка звертається до молодого чоловіка:

– Чоловіче, ви не могли б поступитися місцем вагітній жінці?

– Чи я гінеколог? Звідки мені знати, що вона вагітна?

– Так, це ж видно.

– Вагітні хай їздять на таксі.

– Невже ваша жінка не була в такому стані?

– Моя жінка вже давно народила. А ви, якщо така розумна, поступіться своїм місцем.

– Чоловіче, побійтеся Бога....

Ситуація 2. «Відпочинок на природі»

Лунають голоси людей, що відпочивають :

- Тату, немає гілок для багаття!
- Синку, наламай з дерев!
- Мамо, куди подіти порожні склянки?
- Синку, кинь їх в озеро!
- Мамо, скільки тут конвалій !
- Та зірви їх усім: бабусі, тіточці Катрусі (це її улюблені квіти), і,

звичайно, нам із татусем.

- Мамо, куди пішли Ігор та Сергій?
- Вони пішли рибалити електровудочками.

Ситуація 3. «Стара людина в сім'ї»

Бабуся. Онучок, почитай мені, будь ласка, газету. Я ж майже нічого не бачу.

Онук. Сьогодні не моя черга.

Бабуся. Оленка пішла в гурток.

Онук. Переб'єшся тоді без газети.

У розмову втручається зять).

Зять. Отже, виспалася за день, тепер можна й газети читати. Спокою від вас немає ні в день, ні в ночі!

Бабуся (засмучено) Ні про що неможна попросити, тільки докори, незадоволення....

Зять. Якщо погано, переїжджайте до будинку престарілих.

Ситуація 4. «Відносини на роботі»

Профорг:

- Чули? В Оксани Іванівни горе: чоловік помер. Треба зібрати гроші.
- Набридло, то народжуються, то вмирають, то одружуються...
- Я вчора знову взяла в борг...
- А мені треба купити дорогі ліки...
- Коли мій брат помер, мені ніхто не зібрав ...

Профорг:

- Люди! Всі ми під Богом ходимо...

Педагогам було запропоновано спробувати себе в ролі акторів, відтворити життєві ситуації, обґрунтувати мотиви поведінки кожного з героїв.

Після обговорення ситуацій, ми запропонували педагогам замислитися над проблемами, які хвилюють нас і, певно, суспільство в цілому. Учасникам творчої майстерні було роздано картки із проблемними завданнями:

1. Л. Толстой, М. Кінг, М. Ганді відстоювали принцип ненасилля, неопору злу. Чи можна в такий спосіб перемогти зло?

2. Чи є необхідність у цілеспрямованому вихованні милосердя в нашому суспільстві?

3. Чи можна вважати милосердною людину, яка нікому не робить лиха?

Далі відбулася дискусія, обмін враженнями від проведеної творчої майстерні (повний зміст заняття подано в додатку 3).

Наступне заняття – «Зміст та специфіка педагогічного милосердя». У процесі проведення лекції було розкрито сутність, структуру та специфіку педагогічного милосердя.

Метою заняття «Особливості виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів» було наступне: розглянути сенситивність молодшого шкільного віку щодо виховання милосердя; розкрити особливості виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів; виявити чинники, які негативно впливають на виховання милосердя в названого вище контингенту дітей; визначити основні завдання шкіл-інтернатів щодо виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності.

У ході обговорення чинників, що сприяють вихованню милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів, акцентували увагу педагогів на анатомо-фізіологічних та соціально-педагогічних характеристиках молодшого шкільного віку, що свідчить про його сенситивність щодо виховання милосердя:

- формування високих форм почуттів – інтелектуальних, естетичних, етичних; у дітей розвивається здатність до емпатії;
- висока пластичність центральної нервової системи молодшого школяра, що забезпечує учневі здатність фіксувати впливи середовища, готовність реагувати на нього, підвищувати рухливість нервових процесів і дає змогу дитині швидко змінювати поведінку відповідно до вимог учителя та комунікативної ситуації;
- інтенсивне формування в учнів молодшого шкільного віку таких мислительних операцій як аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, узагальнення тощо;
- учні молодшого шкільного віку виявляють інтерес до змісту моральних правил поведінки;
- молодші школярі є чутливими та сприйнятливими до впливу оточуючого середовища, багато чого в поведінці таких дітей визначається наслідуванням;
- розвиток рефлексії, що дозволяє вихованцю об'єктивно оцінювати свої вчинки та надавати моральну оцінку вчинкам інших людей тощо.

У ході обговорення проблеми педагоги виділили наведені нижче групи чинників, що негативно впливають на процес виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів.

До першої групи чинників, на думку фахівців, належать такі: специфіка контингенту учнів (біологічні, соціальні сироти, діти з малозабезпечених сімей, більшість дітей є педагогічно занедбані); тяжка спадковість; наявність деприваційного синдрому; розповсюдженість емоційних порушень (гострі, тривалі посттравматичні стани, тривожність, імпульсивність, агресивність, страх соціальних контактів; психологічна несумісність з іншими людьми та інші).

У процесі аналізу специфічних чинників виховання милосердя нами було звернено увагу на особливості організації життєдіяльності учнів шкіл-інтернатів, які виступають другою групою чинників, що негативно

впливають на процес виховання в дітей милосердя. У процесі обговорення були названі такі проблеми функціонування шкіл-інтернатів: масовий, колективний характер виховання, висока ступінь регламентації життя; напівзакритий тип закладу, що ускладнює процес соціалізації вихованців; вимушена адаптація до великої кількості однолітків; обмеженість сфери спілкування з іншими людьми; уніфікація навчальних програм, які не враховують проблем розвитку дітей, обумовлених відсутністю або негативним впливом біологічної сім'ї. Ці чинники, на думку більшості педагогів, значно утруднюють процес виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку.

Далі відбувся обмін думками з проблеми «Пошук умов усунення негативних чинників у процесі виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів».

У ході обговорення було звернено увагу на актуальність установаження емоційно-ціннісних відносин між дітьми та педагогами; використання потенціалу позаурочної діяльності; формування емоційної сфери вихованців; створення у школі-інтернаті комфортного середовища; оволодіння педагогами діагностикою вихованості милосердя, формами і методами виховання цієї якості особистості в учнів початкових класів; залучення учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів до різних видів спільної емоційно-ціннісної діяльності, спрямованої на виявлення милосердя, необхідності методичного забезпечення процесу виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів.

Педагоги експериментальних шкіл-інтернатів розробляли основні завдання школи-інтернату з виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку.

У ході обговорення було названо такі завдання школи-інтернату з виховання милосердя в зазначеного контингенту дітей:

– реалізація особистісно орієнтованого підходу у стосунках «педагог і дитина», «педагог і учнівський колектив»;

- використання можливостей навчальних предметів і позаурочної діяльності у процесі виховання милосердя;
- організація спільної емоційно-цінної діяльності дітей, забезпечення міжособистісного спілкування;
- оптимізація форм і методів виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів;
- своєчасна діагностика та корекція вихованості милосердя в названого вище контингенту дітей.

Отже, протягом інформаційного етапу підготовки вихователів до виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів педагоги були ознайомлені з програмою семінару «Виховуємо милосердя» і залучені до участі в ньому.

Такий підхід до організації діяльності педагогів сприяв наступному:

- поглибленню теоретичних знань із питань виховання милосердя, актуалізації проблеми виховання названої якості особистості в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів;
- розкриттю змісту та специфіки поняття «педагогічне милосердя»;
- визначенню особливостей виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів;
- усвідомленню вихователями шкіл-інтернатів основних завдань щодо виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку;
- усвідомленню педагогами шкіл-інтернатів необхідності спрямування позаурочної діяльності на виховання названої якості особистості в учнів молодшого шкільного віку і активізації діяльності педагогів.

Третій етап (практичний) спрямовувався на оволодіння вихователями діагностикою рівнів вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів; формами і методами виховання зазначеної якості особистості; використання комплексу педагогічних умов виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів. Значна увага

приділялась питанням гуманізації взаємин у системі «педагог-учень», «учень-учень».

Метою заняття «Діагностика рівнів вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів» було: ознайомлення педагогів шкіл-інтернатів із критеріями і показниками вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку; озброєння їх методикою діагностування рівнів вихованості названої вище якості особистості в зазначеного контингенту школярів.

Форма проведення – інтерактивне заняття.

Ключові слова: критерії та показники, діагностичний інструментарій, рівні вихованості милосердя, вихователь школи-інтернату, учні молодшого шкільного віку, школа-інтернат.

Зміст заняття:

1. Критерії та показники вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів.
2. Ознайомлення вихователів шкіл-інтернатів з методикою діагностування рівнів вихованості милосердя в молодших школярів.
3. Індивідуальні консультації учасників семінару з питань діагностики рівнів вихованості милосердя в молодших школярів шкіл-інтернатів.

Паралельно для учасників семінару нами надавались індивідуальні консультації з питань діагностики вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку.

Метою заняття «Форми і методи виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку у позаурочній діяльності шкіл-інтернатів» було: поглиблення знань вихователів шкіл-інтернатів щодо форм і методів виховання милосердя; обговорення комплексу педагогічних умов виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів; ознайомлення педагогів із розробленою нами програмою виховних годин «На шляху до милосердя».

Наступною педагогічною умовою виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів є *гуманізація взаємин у системі «педагог–учень», «учень–учень».*

Гуманізація взаємин – це їх олюднення, піднесення особистісної гідності людини: ставлення до неї як до найвищої життєвої цінності, визнання того, що кожен має право бути особистістю, вільно здійснювати свій вибір і волевиявлення; це захищеність людини, визнання кожним своєї унікальності та неповторності [178, с. 113–116].

Процес гуманізації взаємин у системі «педагог–учень» вимагає суб'єкт-суб'єктної взаємодії і діалогу, емоційного контакту, накопичення досвіду гуманних стосунків і поведінки у процесі навчальної та позанавчальної діяльності [184, с. 20].

Для того, щоб вихованець став активним учасником педагогічного процесу, необхідно забезпечити суб'єкт-суб'єктний характер стосунків, який полягає в рівності психологічних позицій, взаємній гуманістичній спрямованості, активності педагога й учнів, взаємопроникненні їх у світ почуттів і переживань [210].

Педагогічний зміст діалогічного спілкування має включати такі значення, як-от: взаємодія в системі «вихователь–вихованець», що зорієнтована на терпимість, пошук творіння спільного між людьми, виявляється «найпотужнішим засобом особистісної та соціальної ідентифікації учасників спілкування, перш за все, вихованців» [157, с. 93].

Справжній діалог – це міжособистісна взаємодія, в якій «одна людина сприймає іншу як таку саму цінність як і вона сама, ставиться до неї як до рівноправного учасника міркувань, думок, висловлювань» [157, с. 85].

Суб'єкт-суб'єктний характер педагогічного спілкування зумовлюється визнанням рівності психологічних позицій партнерів, взаємного гуманістичного настановлення, активності педагога й учнів, взаємопроникнення їх у світ почуттів та переживань один одного, готовності прийняти співрозмовника, взаємодіяти з ним [213, с. 90].

Характеризуючи особистісно орієнтоване виховання, І. Бех відмічає, що для того, щоб процес розуміння дітей вихователем був результативним, педагог повинен мати такі якості:

– здатність сприймати й адекватно з точки зору психологічної науки інтерпретувати поведінку школяра безпосередньо в кожний момент спілкування, фіксувати зміни в почуттях і вчинках, визначати причини, якими ці зміни викликаються;

– сформованість широкого вибору оцінних критеріїв, які б давали йому змогу порівнювати характер змін, що настають у вербальній і невербальній поведінці вихованців, і своєчасно робити з цього приводу правильні висновки;

– володіти глибокими знаннями про типові помилки («стереотипізації», «нав'язування суб'єктивного бачення»), які нерідко допускаються педагогами при оцінці образу і поведінки дітей, виявлення вміння відмежовуватись у процесі пізнання вихованців від упередження, нав'язаного іншими людьми, заради досягнення індивідуальної своєрідності цієї особистості [26, с. 10–12].

Особистісно орієнтоване виховання – це організація виховного процесу на основі глибокої поваги до особистості дитини, урахування особливостей її індивідуального розвитку, відношення до неї як до свідомого, повноправного, відповідального учасника виховного процесу. Особистісно орієнтований підхід до вихованця базується на його розумінні, визнанні та прийнятті [218, с. 59].

Розуміння – проникнення у внутрішній світ учня, що відбувається за допомогою почуття та логіки. Для того, щоб цей процес зробити результативним, педагогу необхідно розвивати такі професійні якості, як-от:

– спостережливість і розуміння того, що відбувається;

– емпатія, тобто безумовне переживання, розуміння почуттів, що відчуває учень, адекватний прояв власних почуттів;

- уміння постійно усвідомлювати і правильно реагувати на те, як сприймають та оцінюють його вихованці;
- знання типових помилок, яких частіше всього припускаються педагогами при оцінці зовнішнього світу вихованців;
- уміння практично використовувати оцінні характеристики для порівняння змін, що відбуваються в результаті нових дій [218, с. 59–60];
- довіра, повага, вимогливість до учня;
- постійний пошук педагогом варіантів вирішення виховних і корекційних завдань.

Отже, зняття настороженості, недовіри у відносинах з учнем молодшого шкільного віку сприяє «розкриттю у педагогічному спілкуванні своїх думок та почуттів, вияву зацікавленості станом вихованця, що народжує довіру та щирість у дитини» [48, с. 69].

Визнання вихованця – це примирення педагога з індивідуальністю учня, поглядами, оцінкою та позицією [218, с. 60]. Щире визнання вихованця означає турботу про нього, оскільки турбота вимагає уваги, підтримки, співчуття, піклування, милосердя.

Процес визнання дитини буде результативним, якщо вихователь школи-інтернату буде ставитися до неї як до найвищої цінності, виявляти любов, в якій поєднується сердечна ласка з мудрою суворістю та вимогливістю; взаємну відкритість, відвертість; турботу; «не вести спеціальної боротьби з недоліками вихованців, а виявляти безкорисливу любов, терпіння, залучати їх до спільних справ» [48, с. 70].

Прийняття – це не просто оцінка, а визнання того, що інший має право бути таким, який він є [218, с. 62]; це добросердне ставлення до дитини без урахування результатів її діяльності та незалежно від помилок у поведінці, засноване на вимогливості та принциповості на фоні позитивного ставлення [123, с. 260]. Ми згодні з І. Підласим, що в основі прийняття дитини має бути любов [218, с. 62].

Слідом за О. Овчаренко стверджуємо, що прийняття вихованця передбачає:

- прийняття школяра таким, яким він є, з його думками, бажаннями, емоціями, переживаннями, поведінковими реакціями; в учня зароджується довіра, почуття вдячності стосовно вихователя; знімається психічна напруженість, розвивається прагнення до гуманістичної взаємодії з однолітками та молодшими за віком [123, с. 260];

- звертання до дитини тільки на ім'я, оскільки власне ім'я є потужним стимулом установалення контакту;

- емоційне відображення стану учня, де обов'язковим компонентом виступає активне слухання [192, с. 138].

Отже, гуманізація взаємин у системі «педагог–учень», «учень–учень» охоплювала такі напрями:

- гуманізація відносин у педагогічному колективі школи-інтернату, яка полягала у формуванні та розвитку гуманістичних форм взаємин між педагогами, створенні комфортного психологічного мікроклімату;

- гуманізація виховного процесу, що передбачала задоволення потреб вихованців у спілкуванні, самовираженні, розвитку гуманістичних почуттів, поцінуванні індивідуальності та неповторності кожного школяра, співпраці педагогів і вихованців у вирішенні питань організації життєдіяльності учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів;

- гуманізація взаємин між дітьми, яка полягала у створенні в школі-інтернаті атмосфери поваги до людської особистості, вихованні взаємин в учнівському колективі на засадах співпереживання, чуйності, взаємоповаги, взаємодопомоги, вирішенні конфліктів на гуманній основі тощо.

З метою формування в педагогів умінь у плані діалогічної взаємодії психологічними службами експериментальних шкіл-інтернатів проводилися тренінгові вправи, розроблені М. Громковою [84, с. 88–92] (приклад деяких тренінгових вправ подано в додатку К). Розвиток названих вище вмінь

дозволяв фахівцям орієнтуватися в різних прийомах реагування під час взаємодії вихователя та школярів, сприяв гуманізації взаємин між ними.

З метою гуманізації взаємин у системі «педагог–учень», «учень–учень», «педагог–педагог» нами проведено малу педагогічну раду «Ресурси школи-інтернату щодо попередження конфліктів» [123, с. 189], завданнями якої було:

- розглянути види педагогічних конфліктів, визначити їх особливості та причини виникнення;
- проаналізувати стилі поведінки педагога в конфліктній ситуації;
- визначити особисті ресурси кожного вихователя школи-інтернату щодо попередження конфліктів між учасниками навчально-виховного процесу;
- створити правила побудови життєдіяльності школи-інтернату без конфліктів і агресії.

У ході проведення малої педагогічної ради було заслухано й обговорено наступні доповіді педагогів:

- 1) «Види педагогічних конфліктів і ситуацій»;
- 2) «Особливості педагогічних конфліктів, їх причини»;
- 3) «Стиль взаємодії педагога в конфлікті з учнем».

З метою визначення рівня конфліктності педагогів було проведено тестування «Наскільки Ви конфліктні», мета якого – визначити рівень конфліктності особистості [197, с. 57–58].

Виявити форми поведінки педагога в ситуації конфлікту з учнями, колегами, адміністрацією школи-інтернату, а також ставлення педагога до спільної діяльності намагалися за допомогою тесту «Стратегія поведінки в конфлікті» [197, с. 55–57].

Наступний вид діяльності, проведений з педагогами, передбачав організацію групової роботи з «Причини конфліктів у школі-інтернаті». У процесі обговорення зазначеного вище питання групи вихователів виділили у школі-інтернаті (з дітьми, батьками, колегами, адміністрацією), три ресурси

щодо можливостей їх попередження. Учасники груп визначили також і внутрішні ресурси кожного педагога щодо попередження конфліктів. Наприклад, необхідною умовою щодо попередження конфліктів з дітьми є доброзичливість у взаєминах з учнями, довіра та розуміння, індивідуальний підхід до вихованців, оволодіння мистецтвом спілкування, єдність педагогічних вимог, турбота, толерантність тощо.

Вихователям було запропоновано доповнити правила побудови життєдіяльності школи-інтернату без конфліктів і агресії. У результаті було прийнято такі правила:

- приймайте дитину такою, якою вона є, незалежно від її успішності, здібностей, поведінки;
- забезпечте вихованцю емоційний комфорт у школі-інтернаті, для цього будьте другом для школяра, враховуйте його індивідуальні здібності та властивості характеру; виявляйте любов, чуйність, вимогливість, співпереживання, турботу, терпимість;
- демонструйте повагу, ціннісне ставлення до учня, віру в його можливості;
- прийміть за головний засіб взаємного впливу діалогову форму спілкування з дітьми, вміння говорити по-дружньому, вміння слухати;
- сприяйте формуванню у школі-інтернаті гуманних відносин, не припускайте приниження гідності вихованців.

Отже, практичний етап підготовки педагогів шкіл-інтернатів до виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку сприяв оволодінню вихователями шкіл-інтернатів діагностикою рівнів вихованості милосердя в зазначеного контингенту дітей; поглибленню знань педагогів щодо форм і методів виховання милосердя; гуманізації взаємин у системі «педагог–учень», «учень–учень»; ознайомленню педагогів із розробленою нами програмою виховних годин «На шляху до милосердя» IV етап – оцінно-результативний – передбачав визначення шляхів подолання особистісних ускладнень у процесі підготовчої роботи педагогів шкіл-інтернатів до

виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів. На цьому етапі застосовувались такі методи і прийоми як спостереження, бесіда, анкетування, індивідуальні консультації, після проведення спеціальної підготовчої роботи було визначено рівні готовності педагогів шкіл-інтернатів до виховання зазначеної якості особистості в учнів початкових класів у позаурочній діяльності шкіл-інтернатів.

Проведена нами методична підготовка вихователів шкіл-інтернатів сприяла їх підготовленості до виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку, гуманізації взаємин у системі «педагог–учень», «учень–учень».

Наведемо приклади визначень педагогами шкіл-інтернатів дефініції милосердя:

«Милосердя – готовність допомогти будь-кому із почуття жалю, надання дієвої допомоги із цих самих почуттів. Для милосердної людини характерна доброта, чуйність, сердечність, турбота, співчуття, співпереживання, вміння радіти успіхам інших».

(Педагог В. П.).

«Милосердя – співчуття, яке виявляється в діяльнісній готовності допомагати людям».

(Педагог Т. В.).

«Милосердна людина здатна до співчуття, прощення, душевної чуйності, позитивного вирішення конфліктів і проблемних ситуацій на основі прояву співчутливого та турботливого ставлення до оточуючих».

(Педагог М. К.).

«Милосердя – одна з важливих проявів моральності, активне співчуття; передбачає прояв любові, безкорисливої допомоги тому, хто її потребує».

(Педагог Л. В.).

Наведемо дані щодо рівнів готовності педагогів шкіл-інтернатів (22 особи) до виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-

інтернатів (після проведення дослідно-експериментальної роботи) (див. табл. 3.2.).

Таблиця 3.1.

Рівні готовності педагогів до виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів (після проведення підготовчої роботи, %)

Показники готовності педагогів до виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів	Рівні готовності		
	Високий	Середній	Низький
1. Емоційно-позитивна мотивація щодо організації процесу виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів	63,64	36,36	–
2. Знання про сутність милосердя та особливості його виховання в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів	72,73	27,27	–
3. Здатність до емпатії; толерантності як терпимості стосовно іншого	54,55	40,91	4,54
4. Володіння формами і методами виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів	68,18	31,82	–
5. Загальний рівень готовності педагогів шкіл-інтернатів до виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку	64,77	34,09	1,14

Дані таблиці 3.2. дозволяють стверджувати, що після проведення підготовчої роботи переважна більшість педагогів виявила високий рівень готовності до виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку (64,77 %); середній рівень готовності виявило 34,09 % педагогів

(характеристику рівнів готовності педагогів шкіл-інтернатів до виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку було подано в підрозділі 2.2).

Отримані результати свідчать, що проведена нами підготовка педагогів шкіл-інтернатів щодо виховання в учнів молодшого шкільного віку милосердя сприяла підвищенню емоційно-позитивної мотивації щодо організації названого вище процесу; гуманізації взаємин у системі «педагог–учень», «учень–учень»; поглибленню знань щодо сутності милосердя й особливостей його виховання в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів; здатності до емпатії; толерантності як терпимості стосовно іншого; володінню формами і методами виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку.

Наступною педагогічною умовою визначили *змістове і методичне забезпечення процесу виховання милосердя в учнів в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів*. Провідним засобом реалізації цієї педагогічної умови була розроблена нами програма виховних годин «На шляху до милосердя», основні завдання якої передбачали:

- формувати уявлення про зміст найважливіших емоційних станів людини;
- розширювати, збагачувати, систематизувати, узагальнювати, уточнювати уявлення учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів щодо виявлення милосердя у стосунках з оточуючими;
- сприяти зміцненню моральної мотивації, розвитку емпатії;
- формувати досвід милосердної взаємодії з людьми;
- сприяти виявленню співчуття, співпереживання, чуйності, турботи про оточуючих, любові до ближніх;
- надавати безкорисливу допомогу, виявляти альтруїстичні форми поведінки;
- створювати умови для вільного виявлення моральних якостей особистості.

Наведемо тематику виховних годин:

1 клас: «Доброта», «Співчуття», «Милосердя», «Хто людям добра бажає, той сам його здобуває», «Подорож до Країни Доброти», «Дар любові», «Вчимося прощати інших», «Турботливість», «Навчаємося піклуватися про інших», «Допомагаємо тваринам і птахам»;

2 клас: «Добро і милосердя», «Співчуття і сприяння», «Що таке зло?», «Що таке байдужість?», «Що таке егоїзм?», «Доброта і милосердя врятують світ», «Людина серед людей», «Ми – друзі твої, природо», «Допомагаємо іншим», «Будьмо милосердні»;

3 клас: «Людські чесноти – милосердя», «Доброта – це краса людської душі», «Співчуття. Утіха. Утішити – заспокоїти, підтримати, допомогти», «Добро і зло», «Поспішай робити добро», «Ти живеш серед людей», «Милосердя і доброта – людства два крила», «Милосердя і природа», «Ми вміємо піклуватися про інших», «Людська святиня»;

4 клас. «Поговоримо про милосердя», «Життя людини – найвища цінність», «Як розділити радість і сум іншої людини?», «Людина приходить у світ до добра», «Не скупімося, люди, на добро...», «Турботливість і байдужість», «Пам'ятай про співчуття і милосердя», «Любов і турбота», «Чужої біди не буває», «Доброту серця – людям».

Кожна тема включала в себе своєрідний теоретичний матеріал, спрямований на поглиблення знань учнів молодшого шкільного віку про милосердя та матеріал для практичної роботи. Зважаючи на сутність милосердя, зміст розробленої нами системи виховних годин «На шляху до милосердя», добирали відповідні форми і методи навчання і виховання, спрямовані на досягнення визначених вище завдань.

Робота проводилась як із усім класом (фронтальна форма роботи), так і з групами учнів молодшого шкільного віку, які створювалися на основі гетерогенного принципу. Зазвичай групи складалися з дітей, які належали до різних рівнів вихованості милосердя, проте не об'єднували в одну групу молодших школярів із ситуативним і початковим рівнями або лише з початковим рівнем вихованості милосердя. Це давало змогу активізувати

учнів молодшого шкільного віку до міжособистісної комунікативної взаємодії, випробувати здобуті теоретичні знання.

Працюючи в групах, учні молодшого шкільного віку надавали дієву допомогу тим, хто її потребує. Під час виконання домашніх завдань висловлювали словесну позитивну оцінку вихованцям, які допомагали іншим без нагадування; аналізували та пояснювали мотиви вчинків однокласників; вправлялися у вираженні співчуття, радощів за когось, подяки; надавали практичну допомогу та турботу оточуючим. Особлива увага приділялась позитивній інтерпретації результатів групової роботи. Для цього використовували прийоми «дзеркало», «подарунки», «даю шанс». Це дозволило вихованцям відчувати себе успішними, захищеними, здатними до відкритого спілкування з вихователем і однолітками.

У процесі роботи з учнями молодшого шкільного віку, які виявили ситуативний рівень вихованості милосердя, активно застосовувались переконання, приклади, вправління на вироблення емпатійного відгуку, емпатійної децентрації, використовували доручення, привчання, стимулювання проявів милосердної поведінки, залучення вихованців до спільної емоційно-ціннісної діяльності, спрямованої на виявлення милосердя, створення ситуації успіху.

Індивідуально-диференційована робота з учнями молодшого шкільного віку), які мали початковий рівень вихованості милосердя, була спрямована на вирішення наступних завдань: актуалізація емпатійних переживань; формування у вихованців адекватної самооцінки; створення комфортних умов для самовираження та самореалізації учнів; спрямування зусиль на актуалізацію важливості даної проблеми. З метою одержання результатів нами проводилися індивідуальні бесіди, застосовувалися вправи на вироблення вмінь сприймати і розуміти емпатійний стан іншої людини, емпатійно відгукуватися. Зазначені вміння формувалися через привчання, показ зразка виконання певних дій, спрямування уваги вихованця на

очікуваний результат, ознайомлення із наслідками поганих вчинків, егоїстичної поведінки.

Наступною педагогічною умовою визначили залучення учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів до різних видів спільної добротворчої діяльності, спрямованої на виявлення милосердя. Проблема діяльності знайшла відображення у працях К. Абульханової-Славської [2], Л. Виготського [45], М. Дьоміна [89], М. Дяченка [102], Л. Кандибовича [102], О. Леонтьєва [161], С. Рубінштейна [235], Д. Фельдштейна [275] та ін.

Так, на думку М. Дьоміна, діяльність – це «цілеспрямований процес перетворення дійсності, створення матеріальних і духовних цінностей, мотивований процес використання тих або інших засобів досягнення мети» [89, с. 126]. Дослідник стверджує, що структурою діяльності є діалектичний взаємозв'язок двох підсистем: предметної діяльності (інтелектуальної, оцінної, емоційної та практичної) і спілкування (або комунікативної) [Там само].

Так, О. Леонтьєв визначає діяльність одиницею життя, реальна функція якої полягає в орієнтації суб'єкта у предметному світі. За всієї своєрідності діяльність людського індивіда є системою, включеною в систему суспільних відносин; поза цими відносинами діяльність взагалі не існує [161, с. 82].

Структура діяльності, за Л. Рубінштейном, визначає єдність цілей, на які вона спрямовується, і мотивів, із яких вона походить [235, с. 107].

Зіставляючи наведені вище точки зору, можна виділити в них загальне: діяльність розглядається як цілеспрямоване перетворення дійсності. «Серед компонентів діяльності дослідники називають мету, мотиви, предмет, дії, операції, засоби, способи, умови» [123, с. 50].

Отже, з точки зору психології, у структурі діяльності прийнято виокремлювати наступні компоненти в їх точній логічній послідовності: потреба – мотив – мета (завдання) – засоби (досягнення мети) – дії – операції. Усе зазначене вище дозволяє нам констатувати, що кожен вид діяльності має цілком визначений зміст потреб, мотивів, завдань, засобів, дій та операцій.

Проте не кожна діяльність може бути визначена як сфера процесу виховання. Ми погоджуємось із Л. Канішевською, яка правомірно зауважує, що «такими можуть вважатися лише ті її різновиди, у яких діяльність дитини спрямовується на пізнання і перетворення навколишнього світу й самої себе, відбувається виховна взаємодія і, як наслідок, вона оволодіває тими чи іншими елементами соціального досвіду, людської культури» [123, с. 50–51].

Дослідники В. Абраменкова [1], О. Запорожець [111], Я. Коломинський [143], Я. Неверович [111], О. Овчаренко [192] наголошують на необхідності залучення учнів молодшого шкільного віку до спільної добротворчої діяльності як основи формування взаємовідносин учнів, формування в них багатьох особистісних якостей, «які характеризують дитину як соціальну істоту» [192, с. 79].

У свою чергу Я. Коломинський [143] розглядає спільну діяльність як основу формування взаємовідносин вихованців, розвитку їх співробітництва. Дослідник наголошує на значущості ролі соціальних зразків-еталонів (діяльнісних, естетичних, етичних) в регуляції поведінки дитини та виконанні визначених соціумом орієнтирів поведінки, що викликають певні настановлення, відносини, позиції.

На думку В. Абраменкової, за допомогою спільної діяльності реалізуються відносини учнів один з одним, що виявляються в конкретних діях, обміні інформацією, через взаємодопомогу. Науковець зазначає, що здатність дитини до ідентифікації розвивається у спільній із дорослими та однолітками діяльності, що передбачає зміну позицій, ролей, статусів, у процесі якої учневі надається можливість опанувати різні сторони поведінки, переживати радощі й сум іншої людини як свої особисті [1, с. 29].

Нам імпонує думка О. Запорожця, Я. Неверович [111], що за допомогою спільної діяльності, яка опосередкована емоційними еталонами – моральними нормами, – у дитини складається емоційне ставлення до людей, зароджується емпатія. Дослідники наголошують, що у процесі усвідомленої діяльності молодший школяр реалізує свої взаємини зі світом, що оточує,

починає по-новому розуміти й емоційно реагувати на події, що відбуваються. Емоції, які виникають у процесі спілкування та спільної діяльності з іншими людьми, сприяють засвоєнню моральних норм, еталонів, які засвоюються у три етапи:

- 1) створення орієнтованої основи;
- 2) засвоєння певних способів поведінки, що є необхідними для успішного засвоєння дій;
- 3) перетворення вимог, які висувають дитині, в її внутрішні моральні спонуки [111, с. 59–63].

Отже, у процесі спільної добротворчої діяльності вихованець вчиться співпереживати, оволодіває вміннями виявляти своє ставлення та відображає його в різних доступних віку формах і продуктах діяльності.

У молодшому шкільному віці провідною є навчальна діяльність, яка організовується в школах-інтернатах на уроках та під час самопідготовки. Навчальна діяльність дає можливість дітям не тільки засвоювати знання про навколишній світ, інших людей і власну особистість, розвивати інтереси та пізнавальну активність, а й створює умови для групової роботи на уроці та під час самопідготовки, яка відбувається в атмосфері узгодженої взаємодії учнів, що створює підґрунтя для виникнення відносин відповідальної залежності, взаємоконтролю, підвищує мотивацію й формує колективістські взаємовідносини зазначеного вище контингенту вихованців.

У школах-інтернатах діяльність дітей має свої особливості, які, по-перше, зумовлені закритим (напівзакритим) характером цих закладів. Діяльність учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів, як правило, рідко виноситься за межі навчального закладу, що «обмежує її сферу і збіднює зміст» [279, с. 112]. По-друге, більшість вихованців шкіл-інтернатів – соціально занедбані діти, «чий попередній досвід доцільної діяльності вкрай недостатній» [279, с.111–112].

Ми не можемо не погодитися із думкою В. Вугрича [279, с. 112], Л. Канішевської [123, с. 222], які стверджують, що школи-інтернати мають

максимально розширювати сферу діяльності учнів, збагачувати її зміст, виробити в них уміння й навички діяльності в різних сферах, якнайбільше використовувати виховний потенціал позаурочної діяльності.

Розкриваючи виховний потенціал позаурочної діяльності шкіл-інтернатів, Л. Канішевська зазначає, що цей процес передбачає залучення учнів молодшого шкільного віку до різноманітних за змістом напрямів діяльності: навчально-пізнавальної (самопідготовка, олімпіади з навчальних предметів, предметні гуртки, усні журнали, вікторини, предметні тижні, захист проектів, КВК), ігрової (сюжетно-рольові ігри, ігри-вправи, ігри-драматизації, ігри-конструювання тощо), трудової (самообслуговування, суспільнокорисна праця, виконання доручень, чергування тощо), ціннісно-орієнтаційної (зустрічі з цікавими людьми, виставки тощо), художньо-естетичної (гуртки художньої самодіяльності (вокально-хорові, хореографічні, театральні, образотворчого мистецтва тощо), творчих конкурсів (читців, вокалістів, юних художників, співу, гри на музичних інструментах тощо); концертів, відвідування театрів, кінотеатрів, виставок, музеїв тощо), екологічної (трудова екологічна операція, екологічні акції, турніри знавців природи тощо), комунікативної (ігри-мандрівки, інтерактивні ігри, тощо), спортивної (спортивні секції та клуби, спортивні змагання, спортивні ігри, спортивні свята та фестивалі, спортивні турніри, спартакіади тощо), туристсько-краєзнавчої (екскурсії, прогулянки, шкільні краєзнавчі музеї тощо), громадсько-суспільної діяльності (шефство над історичними пам'ятниками і братськими могилами, допомога окремим громадянам (хворим, літнім людям, пенсіонерам-одинакам) тощо) [123, с. 222].

На наш погляд, кожний вид діяльності – навчальна, ігрова, трудова, ціннісно-орієнтаційна, художньо-естетична, екологічна, комунікативна, спортивна, туристсько-краєзнавча, громадсько-суспільна – являє собою потенційні можливості щодо виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів. Зважаючи на проблему нашого дослідження, а також ураховуючи результати

констатувального етапу експерименту, основними видами позаурочної діяльності для молодших школярів обрали такі: ігрову, трудову, громадсько-соціальну, художньо-естетичну.

Вибір ігрової діяльності пояснюється тим, що у процесі гри відбувається пізнання вихованцем навколишнього світу; ігровий метод пов'язаний із визначенням ролі та її прийняттям, що відбувається на трьох рівнях: когнітивному, емоційному та поведінковому [175, с. 54].

Загальновідомо, що учні початкових класів захоплюються комп'ютерними іграми. На нашу думку, таке захоплення досить часто стає перешкодою на шляху формування моральних якостей, у тому числі й милосердя, оскільки «більшість людей схиляються до вибору ігор, де потрібно вбивати, нищити, бути прагматичним і жорстоким» [83, с. 67]. Враховуючи це положення, педагоги експериментальних шкіл-інтернатів здійснювали педагогічний контроль за доступом зазначеного контингенту дітей до комп'ютерних ігор.

Гра є важливим засобом виховання милосердя за таких умови: звернення уваги школярів на емоційні переживання персонажів (С. Карпова [130], Л. Лисюк [130], О. Усова [272], визначення стану партнера по грі за виразом обличчя, інтонацією, емоційними реакціями (Ш. Амонашвілі [6], Л. Артемова [16], виявлення турботливого відношення до людей, надання допомоги тим, хто її потребує (Д. Ельконін [105], І. Княжева [136] та ін.) [77, с. 52]). Отже, ігрова діяльність створює сприятливі можливості для задоволення потреби дітей у міжособистісному спілкуванні і є одним із засобів виховання милосердя.

У процесі ігрової діяльності в учнів молодшого шкільного віку інтенсивно розвивається здатність до співчуття та співпереживання, оскільки саме з ігровою діяльністю пов'язана здатність дитини приймати позицію іншої людини, переживати за неї; програвати варіанти взаємин з оточуючими [192, с. 75].

Спільна гра спонукає вихованців урахувати точку зору інших учасників цієї діяльності, узгоджувати свої дії один з одним. У грі дитина щиро переживає все те, що уявляє в цьому процесі. Саме у щирості переживань дитини й виявляється сила виховної дії гри [102, с. 75].

Трудова діяльність учнів шкіл-інтернатів створює сприятливі умови для виховання моральних якостей, у тому числі й милосердя. Так, самообслуговування, суспільно корисна праця в школі-інтернаті передбачає виконання доручень, участь у чергуваннях, працю на користь оточуючих людей. Отже, трудова діяльність не тільки стимулює вироблення в учнів молодшого шкільного віку трудових умінь і навичок, а й сприяє формуванню таких важливіших моральних якостей як милосердя, взаєморозуміння, взаємодопомога, співчуття, турботливе ставлення до оточуючих тощо.

Громадсько-суспільна діяльність створює сприятливі умови для розвитку в учнів молодшого шкільного віку організаторських і комунікативних навичок, а саме: залучає їх до системи соціально орієнтованого спілкування, суспільно значущих справ; сприяє вихованню здатності розуміти іншу людину, перейматися її турботами, хвилюваннями, інтересами, допомагати їй; забезпечує формування ціннісного ставлення до інших людей [279, с. 112–113].

Художньо-естетична діяльність сприяє засвоєнню вихованцями естетичних знань, задоволенню естетичних потреб, залученню до творення прекрасного в житті й мистецтві, розвитку естетичних умінь і навичок, а також формуванню здатності розрізняти прекрасне й огидне в суспільстві, мистецтві, людині [279, с. 112–113].

Ми погоджуємося з думкою Н. Миропольської, яка зазначає, що розвинене споглядання творів мистецтва пов'язане із співпереживанням та переживанням, соціокультурна роль яких полягає в тому, що в них консолідується вся повнота людського світоставлення як суб'єктивна співпричетність до форм життя і діяльності, в яких суб'єкт практично може і не перебувати. Співпереживання – це особливий внутрішній механізм

входження одних людей у діяльність інших, у їхній внутрішній світ, події та явища довкілля. Це спосіб буття, під час якого людина, виявляючи свою співпричетність, співпереживання, співчуття, не втрачає свою самобутність [176, с. 17].

У процесі дослідно-експериментальної роботи організували концерти, свята, виставки малюнків, конкурси співаків, читців, демонстрацію й обговорення фільмів і прочитаних книг, які наочно відображають вчинки дійових осіб, із котрими учні співвідносили свою поведінку; прослуховування музичних уривків, які є співзвучними з емоційними станами різних героїв (дитячі п'єси М. Лисенка, С. Прокоф'єва, П. Чайковського, Д. Кабалевського); аналіз творів образотворчого мистецтва (І. Крамського «Невтішне горе», В. Кончаловського «Лізенька», О. Васнецова «Оленка» та інші), що сприяло вихованню милосердя в учнів молодшого шкільного віку.

Спілкування як діяльність бере на себе сутнісне навантаження щодо формування в дитини емпатії [192, с. 79]. Спілкування об'єднує вихованця й педагога, допомагає педагогу школи-інтернату передати учневі досвід власних відчуттів, а дитині – приймати цей досвід. Продуктивне спілкування завжди відбувається за умов взаємного бажання спілкуватися, «...і цей емоційний фон підсилює якість сприйняття. Спілкування може відбуватися з приводу якої-небудь діяльності, тоді воно супроводжує її та вже не є самоціллю. І в тому, і в іншому випадку спілкування є продуктивним щодо розвитку почуттів дитини» [192, с. 79]. Гуманістична спрямованість спілкування досягається «педагогічною корекцією міжособистісних взаємодій дітей та особистим прикладом вихователя як зразка для наслідування» [283, с. 18].

Школи-інтернати мають якнайповніше використовувати виховний потенціал позаурочної діяльності, збагачувати її зміст, виробити в учнів молодшого віку уміння й навички в різних сферах діяльності. Отже, важливо виносити її за межі інтернатного закладу, що можливо досягти, зокрема,

шляхом обміну взаємними візитами, проведенням спільних заходів з іншими навчальними закладами (будиками дитячої творчості).

Виховний вплив діяльності, у тому числі й виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку, що навчаються у школах-інтернатах, залежить від умов і характеру її організації, а саме: моральний, особистісно й суспільно значущий зміст діяльності учнів [131, с. 27], посиленість, доступність і добровільність діяльності; усвідомлення вихованцями мети майбутньої діяльності, внутрішнє прийняття ними цілей діяльності; дотримання структури діяльності; цілеспрямоване планування діяльності школярів; педагогічно доцільне поєднання різних видів дитячої діяльності з елементами гри [240, с. 153]; поступовий розвиток дитячої діяльності від гри до суспільно корисних справ; включення в діяльність кожного вихованця; урізноманітнення видів і організаційних форм, методів і прийомів діяльності; зняття невпевненості, страху перед діяльністю; стимулювання бажання виконувати ту чи іншу справу, тобто використання гуманних способів залучення учнів до діяльності; створення умов для вияву кожним з них активності у процесі досягнення результату; використання широкого діапазону стимулів з метою впливу на мотивацію кожного школяра; утвердження довірливо-діалогового стилю спілкування педагога з вихованцями; створення умов, за яких кожна дитина мала б можливість неодноразово пережити почуття справжнього успіху [240, с. 153–154], сприяння створенню дружньої атмосфери, взаємодопомоги, довіри, доброзичливості, співробітництва, співпереживання, турботи.

3.2. Зміст і процедура формувального етапу експерименту

В експериментальній перевірці ефективності педагогічних умов виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів брали участь 243 (молодших школяра, 22 педагога

шкіл-інтернатів), із них 121 (учень молодшого шкільного віку Шепетівської спеціалізованої школи-інтернату I–III ступенів з поглибленим вивченням окремих предметів Хмельницької області, Переяслав-Хмельницької загальноосвітньої школи-інтернату I–III ступенів Київської області, Яблунівської загальноосвітньої школи-інтернату I–III ступенів Чернігівської області склали експериментальну групу, а 122 (учня молодшого шкільного віку спеціалізованої школи-інтернату I–II ступенів № 14 з поглибленим вивченням предметів художньо-естетичного циклу м. Києва, гімназії-інтернату № 13 м. Києва – контрольну групу.

Реалізація педагогічної умови – змістове і методичне забезпечення процесу виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів – відбувалася в системі виховних годин «На шляху до милосердя». Кожна тема розглядалася протягом двох-трьох виховних годин, що створювало сприятливі умови для накопичення учнями молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів уявлень про зміст найважливіших емоційних станів людини; розширення, збагачення, систематизації, узагальнення, уточнення уявлень учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів про виявлення милосердя у стосунках з оточуючими; зміцнення моральної мотивації, розвитку емпатії; формування досвіду милосердної взаємодії з людьми; виявлення турботи, доброти, чуйності, співчуття, надання безкорисливої допомоги, виявлення альтруїстичних форм поведінки; створення умов для вільного виявлення моральних якостей особистості.

Цей вибір зумовлювався тим, що всі названі форми діяльності, як правило, здійснювалися колективно або групами, стимулюючи міжособистісне спілкування, вироблення в учнів молодшого шкільного віку умінь сприймати й розуміти емоційний стан інших людей; співробітництво та співпереживання; виявлення турботи у взаєминах.

Наведемо орієнтовний зміст (уривки) деяких виховних годин, які проводилися на формувальному етапі експерименту з метою виховання

милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів (повністю тематику виховних годин і основні методичні розробки подано в додатках Л, М, Н, П, Р, С, Т, У, Ф).

На початку формувального етапу експерименту ми акцентували увагу вихованців на вмінні виявляти доброту, співчуття, чуйність, турботу, допомагати тим, хто цього потребує, приймати допомогу із вдячністю, радіти успіхам інших. Із цією метою учням молодшого шкільного віку розкривали зміст понять, які тісно пов'язані з дефініцією милосердя, а саме: доброта, співчуття, співпереживання, чуйність, турбота, допомога.

Кожна тема включала в себе своєрідний теоретичний матеріал, спрямований на поглиблення знань про милосердя, та матеріал для практичної роботи (оповідання, казки, мультфільми, вправи, ситуації морального вибору, ігри, творчі завдання, вірші тощо). Наприклад, під час проведення заняття «Доброта» учням молодшого шкільного віку було запропоновано послухати казку «Їжачиха-кравчиня» [165, с. 30–32].

Потім діти обговорювали наступні запитання:

1. Якою була Їжачиха? (Доброю).
2. Кому ще допомагала Їжачиха-кравчиня? (Зайцям, білочці, квітам, кушам, деревам, олениці, оленятку).

Далі увагу учнів молодшого шкільного віку було акцентовано на визначенні поняття доброта: «Доброта – це чуйне, привітне, доброзичливе ставлення до людей. Без доброти світ не може існувати».

До дітей завітала Добра Фея, яка розповіла їм про правила доброти:

- допомагай слабким, маленьким, хворим;
- жалій інших, а не себе;
- ніколи не заздри;
- шануй працю інших людей;
- допомагай друзям у біді;
- пробачай іншим помилки;
- не будь жадібним [180, с. 246].

Кожне правило обов'язково пояснювали, наводили відповідні приклади.

За допомогою вихователя учні молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів створювали асоціативний куш (діти добирали слова, що підходять до слова доброта); ними було названо такі слова, як-от: чуйність, співчуття, любов, щедрість, допомога, доброзичливість, турботливість

З метою активізації учнів початкових класів і закріплення їхніх знань про доброту проводились ігри «Подумаємо про доброту», «Добрі люди» [262, с. 52–53].

Далі вихованці склали прислів'я про добро, наприклад:

1. Думай добре, роби добре не доводить
2. Добро плодить добро.....не поїдеш.
3. У кого є злість,,.....і буде добре.
4. На злі далекоа зло плодить зло
5. Злість до добра.....той своє серце їсть.

Наприкінці заняття учні молодшого шкільного віку створили «Сонячну квітку», при цьому зазначалося, що добро – це найголовніше, що є на Землі; воно, як сонечко зігріває нас, пестить своїми промінцями. Діти малювали свої добрі сонечка, які містили стільки промінців, скільки добрих вчинків вони зробили останнім часом. Із маленьких квіточок добрих справ було створено велике сонце доброти, що сяяло (повний зміст заняття подано в додатку Л).

З'ясуванню змісту понять милосердя, співчуття, формуванню вміння розпізнавати емоційний стан іншої людини, аналізувати й оцінювати вчинки своїх ровесників було присвячено виховну годину «Милосердя» (1 клас).

На початку заняття учням молодшого шкільного віку було пояснено зміст понять милосердя, добрий, співчуття. На дошці було написано наступне:

Милосердя – це добре, співчутливе ставлення до когось, вияв жалості, любові, тобто добре серце.

Добрий – готовий надати допомогу, співчувати.

Співчувати – ставитися з розумінням, з жалістю до чийогось горя [180, с. 28].

У процесі бесіди було зазначено, що з давніх часів доброта і милосердя були традиційними для українського народу. Природним вважалося допомогти знедоленому, нещасному, поділитися шматком хліба, дати притулок безхатченку, захистити старість, немічність, порятувати хворого чи каліку, захистити скривдженого.

Далі учні молодшого шкільного віку інсценізували оповідання «Іменинний обід» (за В. Сухомлинським).

Після інсценізації оповідання з учнями було обговорено питання:

1. Що означає бути справжньою людиною?

(Бути справжньою людиною – це поважати старість, бути милосердним – виявляти співчуття, дбайливо ставитися до проявів старості, пам'ятати, що кожен буде колись старим і немічним).

2. Чи є Ніна справжньою людиною? Чому? (Ні. Дівчина ще не навчилася бути доброю й милосердною, поважати старість).

Потім учні прослухали оповідання «Першокласниця» і відповіли на подані нижче запитання:

1. Про кого з дівчат скажемо: милосердна, добра? (Надійка)

2. А що ви можете сказати про Катрусю? (Вона немилосердна)

3. Що сказала вчителька Надійці? («Молодець! Ти правильно зробила»)

4. Чи звертався хтось до вас за допомогою, або, може, хтось сам допомагав іншим? Можливо, хтось із ваших друзів зробив гарний вчинок?

5. Чи може милосердна людина пройти повз чужу біду?

Далі учні молодшого шкільного віку разом з вихователем склали сенкан (неримований вірш) на тему «Милосердя».

Завдання:

1. Перший рядок має містити слово, яке позначає тему (відповідає на запитання «що?»).

2. Другий рядок – це опис теми, відповідає на запитання «який?».
3. Третій рядок називає дію, пов'язану з темою, відповідає на запитання «що робить?».
4. Четвертий рядок є фразою, яка висловлює ставлення до теми, почуття з приводу обговореного.
5. Останній рядок складається з одного слова-синоніма, в ньому висловлюється сутність теми, ніби робиться підсумок.

Разом із педагогом учні молодшого шкільного віку склали сенкан:

1. Милосердя.
2. Добрий, співчутливий.
3. Підтримує, співчуває.
4. Милосердя – здатність відгукуватися на чужий біль.
5. Співчуття.

(Повний зміст заняття наведено в додатку М).

Уявленню учнів молодшого шкільного віку про прояви милосердя було присвячено заняття на тему «Турботливість» (1 клас), мета якого – дати уявлення про турботливість, вчити виявляти турботливість стосовно інших.

Для досягнення поставленої мети вихованцям було запропоновано прослухати казку «Буркотливий Їжачок» [165, с. 101–103] і дати відповідь на подані нижче запитання, а саме:

1. Якби мама їжачка не захворіла, чи змінився б він коли-небудь?
2. Як ви думаєте, що більшою мірою допомогло мамі Їжачка одужати: малиновий напій чи дбайливість сина? (Більшість дітей відповіла: «дбайливість сина», але були й відповіді: «малиновий напій»).

У процесі обговорення цих запитань, було зроблено висновок, що турботлива людина цікавиться справами своїх друзів і допомагає їм. Турбота виявляється у словах і справах.

На цьому ж занятті названому вище контингенту дітей було запропоновано взяти участь у грі «Дбаємо про товаришів» [277, с. 111].

Наведемо її зміст.

Діти шикуються в ряд за три кроки від вихователя. Вихователь кидає м'яч по черзі кожному і запитує, як можна проявити турботливість у таких ситуаціях:

- якщо в товариша поганий настрій;
- товариш погано почувається;
- на вашого товариша загарчав злий собака.

Той, хто знаходив спосіб допомогти товаришу, робив крок уперед. Найтурботливішим вважався той, хто першим дійшов до вихователя.

Наприкінці заняття учні молодшого шкільного віку під керівництвом педагога малювали «Квітку допомоги», яка складалась із п'яти пелюсток, на яких діти написали п'ять добрих справ, які вони можуть зробити для свого друга. Учням було запропоновано завдання – зробити всі ці справи та подарувати квітку другові (повний зміст заняття подано в додатку Н).

Навчити учнів молодшого шкільного віку піклуватися про інших, викликати в них таке бажання було метою виховної години на тему «Ми навчаємося піклуватися про інших» (1 клас).

На початку заняття молодші школярі послухали вірш «Веселий зоопарк» [276, с. 138]. Подальша робота над змістом твору передбачала бесіду вихователя та дітей, організовану за допомогою таких запитань:

1. Як могло статися так, що тваринам у зоопарку переплутали їжу?
2. Чи відповідає назва «Веселий зоопарк» змісту вірша? (Більшість присутніх зазначили, що назва вірша не відповідає його змісту).

Оскільки більшість вихованців зазначили, що назва вірша не відповідає його змістові, учасникам експерименту було запропоновано дібрати відповідні назви цьому поетичному твору. Наведемо кілька варіантів назв, дібраних учнями: «Невдоволені звірі», «Невеселий зоопарк», «Плутанина», «Ображені звірята». Деякі діти у своїх відповідях використовували назви тварин, які почули у вірші: «Голодний лев», «Невдоволена вовчиця», «Мавпочка Яна», «Сумна горила», «Голодний верблюд», «Какаду, який потрапив у біду».

На наступному етапі виховної години було проведено експрес-опитування на тему «В зоопарку»:

- Де тваринам краще жити – на волі чи в зоопарках?
- Як працівники зоопарків дбають про тварин?
- Чого ніколи не слід робити людям у зоопарках? (Відповіді вихованців: «не можна дратувати тварин», «не можна глузувати з тварин», «не можна ображати тварин», «не можна годувати тварин») (Повний зміст заняття подано в додатку П).

Вихованню в учнів молодшого шкільного віку співчуття, сприяння, співпереживання було присвячено виховну годину на тему «Співчуття і сприяння» (2 клас).

На початку виховної години звернули увагу молодших школярів на записане на дошці висловлювання: «І добро, і зло починається в нашому серці». Після цього повідомили дітям, що на цьому занятті йтиметься про два важливі поняття, без яких наше життя неможливо собі уявити – це співчуття та сприяння (картки зі словами «співчуття», «сприяння» були прикріплені на дошці).

З метою з'ясування питання «Чи є потрібним у нашому житті співчуття?», дітям було прочитано оповідання В. Сухомлинського «Покинуте кошеня».

Після прослуховування обговорювали зміст твору за наступними запитаннями:

1. Чому кошенятко опинилося на вулиці?
2. Як можна назвати людей, які вигнали тваринку з дому? (Відповіді дітей: ці люди злі, погані, байдужі).
3. Чи можна назвати дійсно добрими тих, хто співчував біді, але йшов собі далі? (Більшість учнів відповіли так: «Ці люди недобрі, вони не допомогли кошеняткові». Були й такі відповіді: «Ці люди добрі, вони ж жаліли кошенятка»).
4. Як вчинила Наталочка? (Наталочка взяла кошеня й понесла додому).

5. Про які риси її характеру ви дізналися? (Учні назвали такі риси характеру, як-от: доброта, доброзичливість, жалісливість, чуйність, милосердя, співчуття, небайдужість).

У ході обговорення дійшли висновку, що співчуття – прагнення турбуватися про інших, коли вони потребують допомоги, вміння ставити себе на місце іншого. Людина, яка співчуває, не є байдужою до того, що відчують оточуючі. Така людина не пройде повз того, кому погано. Співчуття змушує людей робити добрі справи, любити навіть тих, хто їм не подобається. І все це – турбота про тих, кому скрутно.

Отже, співчуття – це прагнення турбуватися про тих, хто потребує допомоги; це вміння бути уважним один до одного. Коли людині сумно, самотньо, вона потребує, щоб її слухали серцем. Що ж це означає? (З учнями молодшого шкільного віку було обговорено лексичне навантаження словосполучення «добре серце»).

Діти мали відповісти на запитання «Як вчиняє людина з добрим серцем?». Наведемо кілька варіантів відповідей учнів молодшого шкільного віку: «Людина з добрим серцем робить добро, радіє іншим, завжди всім допомагає», «Хоче, щоб його близькі, батьки, друзі, вчителі, незнайомі люди – всі були щасливі», «Завжди допомагає бідним людям, бездомним тваринам» тощо.

Отже, вихованці доходили висновку, що любов до людини бере початок у серці, оскільки ним ми відчуваємо один одного, і тоді співчуття є щирим.

З учнями було обговорено поради «Як навчитися слухати співрозмовника». Наведемо їх зміст:

1. Намагайтеся зрозуміти, що відчуває інша людина.
2. Слухайте все, що вам говорять, не зупиняючи і не перериваючи мовця.
3. Уважно та зацікавлено дивіться на свого співрозмовника.

4. Якщо вам важко не думати про сторонні речі, спробуйте уявити собі, що б ви відчували, якби були на місці співрозмовника?

5. Не розповідайте про те, що з вами сталася схожа подія, надайте можливість співрозмовнику говорити і вислухайте все, що він хоче сказати [85, с. 48–49].

Кожне правило обов'язково пояснювали, наводили відповідні приклади.

Увагу дітей було сконцентровано на тому, що важко виявити своє почуття у вчинках. Прагнення допомогти іншому, висловити йому свої щирі почуття називається сприянням.

З метою усвідомлення значення цього поняття учні слухали й обговорювали зміст оповідання В. Сухомлинського «Красиві слова і красиве діло».

Аналіз твору проводили за допомогою таких запитань:

1. Як поспівчували діти змоклому хлопчикові? (Перший хлопець сказав:

«Як же ти змок на дощі! Мені жаль тебе...». Другий хлопець теж промовив красиві й жалісливі слова: «Як страшно опинитися в зливу серед поля! Я співчуваю тобі...». А третій хлопець не сказав ні слова, він мовчки зняв із себе сорочку й дав її змоклому хлопчикові).

2. Хто насправді виявив милосердя і співчуття, сприяння? (Третій хлопчик, який не сказав ні слова; проте його дії були найкращою допомогою).

У ході обговорення оповідання дійшли висновку, що сприяння – прагнення віддавати, любити, допомагати (повний зміст заняття подано в додатку Р).

Розширенню уявлень учнів молодшого шкільного віку про негативні риси характеру (егоїзм, байдужість) були присвячені виховні години «Що таке егоїзм?», «Що таке байдужість?» (2 клас).

Наприклад, метою виховної години «Що таке байдужість?» було сформувати в молодших школярів уявлення про негативну рису характеру – байдужість, – довести її нікчемність; формувати активну життєву позицію; розвивати вміння співчувати, допомагати, активно включатись у події; викликати бажання піклуватися про інших.

Заняття розпочалося з розповіді вихователя про таку негативну рису характеру як байдужість. Ми звертали увагу дітей на те, що нас оточують різні люди: пихаті й веселі, щасливі й не дуже, горді й такі, що завжди плазують, добрі й злі, черстві та м'якосерді, байдужі та безсердечні: «Справді, на світі є різні люди, з різними натурами, характерами, інтересами та смаками. А все ж таки хочеться вірити, що більшість людей – хороші. Є байдужі люди, які думають лише про своє благополуччя. Байдужа людина не вміє порадіти за іншу чи поспівчувати в горі, оскільки вона думає лише про себе, про своє благополуччя».

З учнями молодшого шкільного віку було проаналізовано зміст висловлювання Ю. Фучіка: «Не бійтеся друзів: найбільше, що вони можуть зробити, – це зрадити вас. Не бійтеся ворогів: найбільше, що вони зможуть зробити, – це вбити вас. Бійтеся байдужих: це з їхньої мовчазної згоди відбуваються у світі і зрада, і вбивство, і всі нещастя на Землі».

Отже, виховання негативного емоційного ставлення до байдужості розпочиналося з формування в дітей обурення щодо цього негативного явища. При цьому наголошували на тому, що здійснювати опір злу можуть тільки справедливі й мужні люди. Таким чином, вихованці доходили висновку, що в житті немає місця для байдужості.

Учням молодшого шкільного віку було запропоновано послухати оповідання В. Сухомлинського «Байдужість». Його обговорення здійснювалося через наступні запитання:

1. Кого з дівчат можна назвати байдужою? Чому? (Галю, тому що вона не допомагала бабусі, вважала її чужою).

2. Як Ніна піклувалася про бабусю? (Привітала самотню бабусю із днем народження).

У ході обговорення оповідання «Байдужість» діти дійшли до висновку про те, що старість потребує поваги та пошани. Було зазначено, що в моральному кодексі школи В. Сухомлинського серед десяти «Не можна» були й такі заборони, що стосуються даного питання:

– не можна сміятися над старістю і старими людьми – це величезне блюзнірство;

– не можна сперечатися із шановними та дорослими людьми, особливо зі старими;

– не можна залишати самотню стару близьку людину, якщо в неї нема нікого, крім тебе.

Учні записували й обговорювали визначення байдужості, ворогів байдужості, кредо байдужого, як-от:

– байдужість – нечуйність, нечутливість, бездушність, безсердечність, безжалісність, немилосердність, неповага;

– вороги байдужості – турбота, милосердя, чуйність, чутливість, добро [78, с. 89];

– кредо байдужого: «моя хата скраю», «все байдуже», «все до лампочки», «хоч трава не рости», «ні жарко, ні холодно», «наплювати», «начхати», «і горя мало», «хоч гопки скочить», «що мені до того...» .

З метою закріплення уявлення про таку негативну рису характеру як байдужість із вихованцями проводили гру «Доповни речення». Так, учням молодшого шкільного віку було запропоновано доповнити речення. Наприклад:

– Василь байдужий, бо... (наведемо відповіді дітей: «нікому ніколи не допомагає»; «нікого не жаліє»; «говорить: «А мені що з того?»; «Наплювати», «Начхати», «Кому потрібне чуже горе»);

– Ганна милосердна, бо... (відповіді дітей: «вона завжди турбується про тварин»; «вона добра», «допомагає товаришам»; «турбується про інших

людей»; «чуйна людина»; «ніколи не лишає у біді своїх друзів»; «радіє успіхам інших»; «виявляє повагу до людей»).

Наприкінці заняття учням молодшого шкільного віку було запропоновано плакат із надписом:

Діти! Запам'ятайте на все життя прості істини:

1. Будь спостережливий. Уміє спостерігати і бачити красу в усьому.
2. Люби наш чарівний світ і все, що прийшло на цю землю жити.
3. Будь уважний до людей, вчися допомагати їм у міру своїх можливостей.

4. Ніколи не прохось осторонь чужої біди.

5. Ніколи не живи за гаслом: «Моя хата скраю, нічого не знаю». Знай! : народ засуджує і висміює таких людей.

6. Кожен раз, дивлячись на якісь непристойні вчинки людей, постав себе на місце жертви, відчуй той біль та зроби висновки.

7. Будь активним, не прохось байдуже повз красу світу та його найменший біль.

8. Пам'ятай, що байдужість – це не заслуга, а убогість душі [154, с. 94].

Наприкінці заняття було обговорено кожне із поданих положень (повний зміст заняття подано в додатку С).

Ознайомленню учнів зі словами розради, формуванню вміння словесно виражати співчуття, співпереживання до чужого горя, надавати підтримку у важких ситуаціях було присвячено виховну годину на тему «Співчуття. Утіха. Утішити – заспокоїти, підтримати допомогти» (3 клас). Наведемо уривок заняття.

На початку заняття учні молодшого шкільного віку прочитали рядки, записані на дошці:

Серед невезіння іншого,

Серед невеселого дня

Скажіть мені добре слово –

Хай слово – це втішить мене [64, с. 154].

Діти мали відповісти на такі запитання:

1. Кого потрібно втішити? (Хто тебе оточує, якщо в них невдача, неприємність, горе.)

2. Згадайте, в яких випадках вам або оточуючим було погано? (Відповіді дітей: «отримав погану оцінку», «щось загубив», «посварився із другом», «коли хворів», «упав», «коли поганий настрої» тощо.)

3. Чи завжди ми можемо вміло втішити? [64, с. 154]. (Більшість учнів вказала, що намагаються втішити своїх товаришів, але їм це не завжди вдається.)

Далі увагу вихованців було звернено на записане на дошці висловлювання: «Утішити – заспокоїти словом».

Учням було повідомлено, що на цьому занятті вони будуть говорити про слова розради, вчитися виражати співчуття, співпереживання, надавати підтримку у важких ситуаціях, які характеризують милосердну людину. У кожного бувають невдачі, неприємності, тому важливо, щоб у цей момент знайшлася людина, яка змогла б утішити, заспокоїти словом.

Зазначеному вище контингенту дітей було запропоновано послухати вірш О. Олеся «Вовчєня». Підготовлені учні за допомогою емоційного читання створили у всіх відчуття співучасті в подіях, що сприяло переживанню дітей за вчинки і долю літературних героїв.

Після прослуховування вірша відбулося його обговорення за такими запитаннями:

1. Що робили діти на лужку? (Зривали квіти).
2. Кого вони побачили в траві? (Вовчєня).
3. Чому діти не злякалися вовка? (Він був маленький, завбільшки з кошеня).
4. Чому вовчєня опинилося саме? (Само гуляло та злякалося їжака).
5. Від кого воно чимдуж тікало? (Від їжака).
6. Чому плакало вовчєня? (Загубилося і хоче до мами).

7. Якими словами діти втішали його? («Та не плач-бо, не журись, краще в поле подивись !»)

8. Доберіть синонім до слова втішає. (Заспокоює).

Через гру поповнювали активний словник молодших школярів словами, якими можна заспокоїти. Так, учням надійшов лист від Феї Втіхи. Наведемо його зміст.

Лист

В українській мові дуже багато слів, за допомогою яких можна заспокоїти у скрутну хвилину тих, хто перебуває поруч із вами і потребує розради. Це дивовижні, «чарівні» слова. Знайдіть їх у вашому класі.

(У класі на стінах прикріплені аркуші зі словами: не турбуйся, не журись, не хвилюйся, не горюй, не переймайся, не переживай, заспокойся, не варто засмучуватися, у тебе все вийде, ти з усім впораєшся). Діти знаходили слова втіхи [64, с. 155].

Вихователями було наголошено, що дуже важливо у складну хвилину не лише заспокоїти людину словом, але й підтримати, запропонувати варіант виходу із ситуації. Учням було запропоновано поділитися на чотири групи. Кожна група підтримувала свого героя, який опинився у скрутній ситуації, наприклад:

- діда – після того, як витягнув ріпку, а вона виявилася усередині гнилою;
- вовка – після того, як його побили;
- зайця – після того, як лисиця вигнала його з хати;
- Мальвіну – після того, як Буратіно не впорався з диктантом [64, с. 157].

Під час виконання вправи «Утішити-допомогти» вихованці читали записані на дошці варіанти розради:

1. Не плач, Тетяно!
2. Тихіше, Тетяночко, не плач.

Не потоне в річці м'яч.

3. Тихіше, Тетяночко, не плач.

Ми дістанемо твій м'яч.

Разом із педагогом учні молодшого шкільного віку назвали три варіанти розради:

- 1) заспокоїти словом («Не плач, Тетяно!»).
- 2) підтримати («Тихіше, Тетяночко, не плач. Не потоне в річці м'яч»).
- 3) допомогти справою («Тихіше, Тетяночко, не плач. Ми дістанемо твій м'яч») [64, с. 157].

При цьому зазначалося, що не завжди втішити можна словом, важливо вміти допомогти справою. Розкрити особливості таких дій намагалися за допомогою оповідання О. Донченка «Справжні товариші».

Аналіз змісту названого вище твору здійснювали через такі запитання:

1. Чому Павлик не прийшов до школи? (У нього захворіла мати, він не міг її залишити).

2. Що зробили його однокласники? (На великій перерві з дозволу вчительки до нього пішли Юрко, Маруся і Стьопа).

3. Як вони його утішили? (До Павлика пішли Маруся, Оля, Люба, Юрко й Іван. Дівчатка допомогли допрати білизну, помити підлогу, прибрати в кімнатах. Оля принесла букет айстр і поставила його в глечик біля хворої. Юрко з Ванею і Павликом приготували на кілька днів дров. Діти наносили в діжку води і навіть скопали на городі грудку для часнику).

4. Чи можна назвати їх вчинок милосердним? (Діти дійшли висновку, що Павлику та його матері, яка тяжко хворіла, допомогли однокласники, тому можна назвати їх вчинок милосердним).

У процесі роботи звертали увагу учнів молодшого шкільного віку на те, що в житті іноді трапляються випадки, коли розраду висловити словами недоречно. Учні мали практичним шляхом з'ясувати, як у такій ситуації проявити співчуття. Так, пропонували їм уявити, що під час гри «Третій зайвий» Оленка вдарилася. Діти мали запропонувати свої варіанти розради (обійняти, погладити, поцілувати).

З метою закріплення вміння словесно виражати співчуття до іншого з учнями молодшого шкільного віку проводилася гра «Співчутливі слова» [165, с. 194], згідно з правилами якої вони мали назвати співчутливі слова або вирази. Усе перераховане записувалося на дошці (заспокойся, не турбуйся, не журись, не хвилюйся, не горюй, не переймайся, не переживай, не засмучуйся, у тебе все вийде, все буде добре, ти з усім впораєшся тощо).

Учням молодшого шкільного віку було запропоновано уважно подивитися на своїх друзів і подумати, хто з них потребує співчуття та написати на листках паперу своє співчуття, не підписуючись. Наведемо приклади:

– «Олеже! Ти дарма турбувався, що пропустив два голи. Тренуйся і будеш кращим воротарем»;

– «Оленко! Не переживай, що тобі важко розв'язувати приклади. Ти розумна, у тебе все буде добре. Якщо хочеш, я допоможу тобі»;

– «Миколко! Не засмучуйся, не соромся. Ти новачок, тобі важко. У тебе все буде добре!» (повний зміст заняття подано в додатку Т).

Мета заняття на тему «Поговоримо про милосердя» – виховання милосердя, доброти до оточуючих; заохочення бажання виховувати в собі милосердя, співчуття (4клас). Наведемо уривок заняття.

На початку заняття учні молодшого шкільного віку читали записані на дошці слова *добрий*, *милосердний*, *співчувати* і пояснюють їх значення:

– *добрий* – який робить людям добро, прихильно, чуйно до них ставиться;

– *милосердний* – який готовий надати допомогу, поспівчувати;

– *співчувати* – ставитися з розумінням, із жалістю до чийогось горя.

Молодшим школярам було запропоновано для обговорення «золоті правила»:

1. «Як ти хотів би, щоб інші люди вчинили з тобою, так і ти вчиняй стосовно інших» (Ісус).

2 «Тільки та людина є доброю, яка не робить іншому те, що погано для неї самої» (Зороастра).

3. «Того, що є злом для тебе, не роби ближньому своєму» (Талмуд).

4. «Не роби боляче тим, що спричинило би біль тобі» (Будда) [140, с. 42].

У кінці обговорення «золотих правил» учні молодшого шкільного віку дійшли до висновку, що люди різняться між собою за зовнішніми ознаками (колір шкіри, зовнішність, мова, місце проживання тощо), головною потребою усіх людей має бути – не чинити зла іншим людям, бути милосердними, вміти жити не тільки заради себе, а й заради інших.

Виконуючи наступне завдання, учні мали зібрати подані нижче прислів'я та пояснити їх значення:

1. Руки, які дарують допомогу.....починається вдома
2. Істинно великим є той,.....але й до домашніх взагалі
3. Милосердя має.....хто має велике милосердя
4. Будьте милосердні не лише до домашніх тварин...дай йому сітку та навчи рибалити
5. Замість того, щоб нагодувати голодного рибою,..... є більш святими, ніж уста, які моляться про допомогу.

На цьому ж занятті молодші школярі ознайомились із оповіданням В. Сухомлинського «Як Сергійко навчився жаліти». З'ясувати рівень усвідомлення дітьми змісту цього літературного твору намагалися за допомогою наведених нижче запитань, а саме:

1. Кого зустрів Сергійко біля ставка? (Дівчинку)
2. Що робила дівчинка? (Сиділа і слухала, як хлюпають хвилі)
3. Чому здивувався Сергійко? (Тому що дівчинка сказала, щоб він не заважав їй слухати, як хлюпають хвилі. Потім він ще більше здивувався, що дівчинка запитала: «Що ти кинув у воду?». Ця дівчинка була сліпа)

4. Що вирішив Сергійко? (Пожаліти дівчину)

На наступному етапі виховної години з учнями молодшого шкільного віку обговорювали наведену нижче ситуацію:

Оксанка була дуже скупюю і недружелюбною дівчинкою. Тому ніхто і ніколи не звертався до неї з проханням. А одного разу Оксанка попросила свою сусідку по парті Катрусю позичити їй ручку, бо свою вона загубила. У Катрусі була запасна ручка, але ж Оксанка – скупа і недобра? Що ж робити? Допоможіть Катрусі! [78, с. 91]. Більшість молодших школярів зазначили, що Катрусю не має позичити ручку Оксанці, оскільки вона ніколи ні з ким не ділиться. Були й діти, які вважали, що Катрусю має позичити Оксанці ручку – якщо вона не зробить цього, то вона теж скупа. У результаті обговорення ситуації було вирішено, що Катрусю має позичити Оксанці ручку, оскільки у стосунках з однокласниками на зло слід відповідати тільки добром, тому що так чинить милосердна людина.

Наприкінці заняття дітей було розподілено на групи. Їм було запропоновано розробити правила, виконання яких сприятиме покращенню стосунків один з одним. Розроблені в групах правила об'єднали в один список під назвою «Правила милосердя». Наведемо ці правила:

- 1) будь добрим, чуйним;
- 2) виявляй співчуття та сприяння до людей, тварин, рослин;
- 3) будь уважний до людей, допомагай їм у міру своїх можливостей;
- 4) умій пробачати образи;
- 5) радій успіхам товаришів;
- 6) турбуйся про оточуючих людей, тварин, рослини;
- 7) не будь байдужим;
- 8) не будь егоїстом;
- 9) завжди надавай безкорисливу допомогу тим, хто її потребує;
- 10) не припускай проявів зла, заздрості стосовно інших.

Далі з учнями обговорювали, яких із цих правил вони дотримуються, а які вони готові виконувати вже сьогодні (повний зміст заняття подано в додатку У).

Пропонована нами програма формувального експерименту передбачала ознайомлення вихованців шкіл-інтернатів із життям великих гуманістів, а саме: Матері Терези, Єфросинії Полоцької, Федора Гааза, Альберта Швейцера. Так, під час проведення виховної години «Не скупімося, люди, на добро...» четвертокласників було ознайомлено із прикладом справжнього служіння людям, яким є Мати Тереза. За допомогою наведених нижче запитань давали дітям можливість висловити свої думки про цю легендарну особистість:

1. Якою була головна мета життя Матері Терези?
2. Якою, на думку Матері Терези, повинна бути любов до людей?
3. Чому створений нею Орден Милосердя отримав таку назву?
4. Які головні риси притаманні сестрам Ордену Милосердя?
5. Що, на вашу думку, означає поняття «гуманне ставлення до оточуючих»?

(Повний зміст заняття подано в додатку Ф).

З метою створення сприятливих умов для накопичення учнями молодшого шкільного віку уявлень про зміст найважливіших емоційних станів людини у процесі дослідно-експериментальної роботи використовували такі вправи: виділення зафіксованої емоції (робота з картками, ілюстраціями, фотографіями); розпізнавання різноманітних рухів, жестів; інтонацій та мовне інтонування (використовувалися магнітофонні записи: сміх, плач, крик; музично-емоційні образи); створення ситуацій співчуття – «сприяння», Сформувати в дітей названі вище уявлення допомагали вправи на сприйняття та розуміння емоційного стану іншого («Емоції», «Упізнай емоцію», «Лото настрою», «Вгадай емоцію», «Що б було, якби...», «Опишемо інших»), емпатійного відгуку («Старенький дідусь», «Турбота про тварину», «Увійди в коло – вийди із кола» [192, с. 114–

115]. При цьому ми намагались, щоб учні молодшого шкільного віку розуміли, що в житті людина переживає різні емоції, вчили їх прогнозувати, яку емоцію може викликати та чи інша подія.

Ураховуючи, що на розвиток емоційної сфери безпосередній вплив має здатність до визначення настрою музичних, літературних творів, творів образотворчого мистецтва, у процесі формувального етапу дослідження учням молодшого шкільного віку пропонувалося визначити настрій пісні, музичного твору, літературного персонажа, творів образотворчого мистецтва.

Застосовуючи гру під час дослідно-експериментальної роботи, ми брали за основу ідею Л. Виготського [46], що гра пробуджує в дитини сильні та яскраві почуття, вона ж і вчить не йти сліпо за емоціями, а погоджувати правила гри із кінцевою метою. Під час проведення дослідно-експериментальної роботи були використані сюжетно-рольові ігри, ігри-драматизації.

Сюжетно-рольові ігри імітують реальність і надають можливість учасникам діяти «наче насправді» [223, с. 62].

Перед проведенням гри обговорювали з учнями молодшого шкільного віку її зміст, добирали ігровий матеріал, планували ігрові ситуації; добирали ролі для кожного учасника. У процесі добору ролі враховували результати діагностики милосердя.

Завдання педагога школи-інтернату полягало в тому, аби внести у гру елементи переживання, пов'язаного як із входженням дитини в ігровий образ, так і з емоційним її ставленням. Із цією метою добиралися такі сюжетно-рольові ігри, які допомагали учням переживати емоції, пов'язані із виявленням милосердя, співпереживання, доброзичливості, співчуття, турботи, чуйності, уваги (наприклад: «У лікарню», «У магазин», «Вилікуй друга» тощо). Використовуючи ігри-драматизації враховували, що вони мають моральну спрямованість, яка міститься в кожному літературному творі. Учням молодшого шкільного віку пропонувався емоційно-образний матеріал, в основі якого було закладено позитивну модель поведінки.

Змістом таких ігор виступала інсценізація сценок-мініатюр і віршів із сюжетом, що налічував кілька діючих осіб.

Гра-драматизація здійснювалась за такими етапами:

- 1) підготовка до гри-драматизації;
- 2) збагачення знань дітей про персонажі та події, про які йдеться у грі;
- 3) власне гра-драматизація [221, с. 342].

Так, були проведені ігри-драматизації з наочним показом певних форм поведінки, як-от: «Теремок», «Айболіт», «Загубили рукавички», «Іграшки», «Сніг, сніг» (за віршами А. Барто), «Хвора лялька» (за В. Берестовим) та інші.

У процесі гри-драматизації учні молодшого шкільного віку ототожнювали себе із тими образами, що були цікавими саме для них (з цікавим для себе). Це сприяло виявленню співпереживання дієвим особам. Вихователі вдавалися до прийому творчої заміни кінцівки гри, перевиховання негативних героїв.

Дослідно-експериментальна робота з вихованцями – учасниками експерименту – передбачала прочитання й обговорення ними таких літературних творів, як-от:

– українських народних казок («Лис Микита», «Котигорошко», «Ведмежа лапа», «Про сімох братів гайворонів та їхню сестру», «Про вірного товариша», «Мудрий Іванко», «Названий батько», «Баба жебруца», «Калинова сопілка»);

– оповідань (Ф. Достоєвського «Хлопчик у Христа на ялинці», О. Купріна «Чудовий лікар», О. Толстого «Топор», Л. Толстого «Пташка», В. Осєєвої «Сини»);

– казок (В. Катаєв «Цвітик-семицвітик», Ш. Перро «Попелюшка», О. Толстой «Айога», О. Уальд «Хлопчик-зірка», Г. Андерсен «Янгол», «Дівчинка, яка наступила на хліб», М. Шапіро «Милосердя»);

– віршів (І. Драч «Милосердя», О. Копинський «Свята правда», Ду Фу «Худа шкапа» тощо).

Працюючи над літературними творами ми дотримувались наступних етапів роботи: підготовка до сприймання твору; ознайомлення із змістом; з'ясування емоційного впливу твору; аналіз моральних якостей героїв; з'ясування мотивів учинків героїв; з'ясування ставлення дітей до вчинків героїв; виявлення зв'язків із життям та моральним досвідом учнів; узагальнення моральних знань і суджень [77, с. 142]. При цьому особливу увагу звертали на моральні прояви поведінки героїв, порівнювали їх характери і вчинки, проводили аналогії. За допомогою наведених нижче запитань намагалися організувати умови для висловлювань молодших школярів, а саме: «В якому місці оповідання ви відчували особливо сильне хвилювання?», «За кого хвилювалися? Через що хвилювалися?» «За кого з героїв твору ти хвилювався більше? Чому?».

Наприклад, перед читанням вірша китайського письменника Ду Фу «Худа шкапа» учням молодшого шкільного віку було повідомлено, що Ду Фу жив у VIII столітті, у часи великої смуги, коли відбувалося нашествя варварів-тюрків на Китай. Тоді цілі провінції на півночі країни були вирізані, пограбовані, спалені. Автор вірша з великим болем ставився до будь-якого страждання. Після читання вірша діти мали відповісти на наступні запитання:

1. Яким на вигляд був старий кінь?
2. Що сталося з конем?
3. Що очікувало старого коня?
4. Про що говорить погляд старого коня?
5. Хто пожалів старого коня?
6. Чи співчуваєш ти старому коневі?

Використання літературних творів морального змісту дозволили значно збагатити власний досвід учнів молодшого шкільного віку емоційно-значущими ситуаціями, розширити їх уявлення про милосердя, чуйність, співчуття літературних героїв.

На цьому етапі дослідження учням початкових класів пропонували переглянути й обговорити такі казки та мультфільми, як-от: «Маша та ведмідь», «Свинка Пепа», «Цвітик-Семіцвітик», «Морозко», «Попелюшка», «Вінні Пух та всі, всі, всі», «Пригоди Кота Леопольда», «Дванадцять місяців», «Три горішки для Попелюшки» тощо. Це сприяло, на нашу думку, розширенню уявлень дітей про милосердя, милосердний вчинок, співчуття, доброту, чуйність, турботу; виробленню вмінь співвідносити свою поведінку із поведінкою героїв казок і мультфільмів.

У процесі формувального етапу експерименту з метою формування в учнів молодшого шкільного віку емоційної сфери систематично організовували прогулянки на природі, під час яких діти спостерігали за явищами природи, самотійно або колективно складали казки, де героями були об'єкти тваринного та рослинного світу, заготовляли природні матеріали для створення різноманітних композицій, гербаріїв.

Організовуючи морально-пізнавальну діяльність учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів, ми спиралися на такий педагогічний прийом як включення вихованців у різноманітні реальні й уявні ситуації морального вибору. Так, спочатку домінували ситуації, орієнтовані на констатацію емоційних станів, потім використовувалися ситуації морального вибору, спрямовані на пізнання дитиною переживань іншої людини, а також ситуації на виявлення співчуття, співпереживання, чуйності, здатності пробачати, виявлення турботи про оточуючих, здатності до самопожертви у відповідь на переживання іншої людини; ситуації із продовженням.

Так, наприклад, з метою виявлення та розвитку в учнів молодшого шкільного віку співчуття було використано такий метод виховання як розгляд ситуації із продовженням «Після уроків». Наведемо її зміст.

Ситуація «Після уроків»

Усі діти пішли на прогулянку, а потім обідати. Петрик ще одягався, теж зібрався йти, а Миколка сидів за партою з низько схиленою головою. Петрик

питає Миколку, чому він не пішов з усіма, а той відповідає: «Шапку загубив, як же я піду?» Що ви йому скажете у відповідь чи зробите?» [125, с. 82].

Під час розв'язання ситуації 28,6 % учнів відповіли наступним чином: «Заспокоїли б Миколку, сказали вчительці, що він загубив шапку, і разом шукали б шапку», «Разом би шукали шапку», «Заспокоїли б Миколку, намагалися б підняти йому настрій» тощо.

Більшість учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів (58,6 %) відповіли так: «Спочатку допомогли б шукати шапку, а потім, якщо не знайшли б, пішли б на прогулянку», «Сказали б виховательці, що Миколка загубив шапку», «Сказали б Миколці, що треба бути уважним, а потім би пошукали його шапку».

На жаль, 12,8 % учнів дали наступні варіанти відповіді: «Пішов би на прогулянку», «Мені байдуже», «Сам винен, треба дивитися за своїми речами», «Це його проблеми», «Хай не буде роззявою» тощо.

Наведемо приклад ситуації з продовженням на виявлення та розвиток співпереживання.

Ситуація «Геометричні фігурки»

Петрик і Миколка ходять до одного класу. Якось під час підготовки домашнього завдання з математики вчителька запропонувала дітям вирізати геометричні фігурки. Петрику потрібно було вирізати три фігурки, а Миколці – шість. При цьому вчителька сказала: «Той, хто виконає завдання першим, може погратися іграшками», – і пішла. Як би ви вчинили в цій ситуації?» [125, с. 81].

Під час розв'язання ситуації 30,8 % учнів молодшого шкільного віку відповіли так: «Допомогли б Миколці, а потім погралися б», «Разом з Миколкою вирізали б фігурки», «Заспокоїли б Миколку, допомогли б йому зробити завдання, а потім би разом погралися» тощо.

Переважна більшість учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів (56,4 %) у своїх відповідях зазначили наступне: «Допомогли б Миколці, а потім розповіли про це вчительці. Хай вирішувала б, чи пускати його

гратися», «Допомогли б Миколці. Хай би вчителька поставила б мене усім у приклад», «Якщо б Миколка був мій друг, то я допоміг би йому» тощо.

Слід зазначити, що 12,8 % учнів молодшого шкільного віку дали наступні відповіді таким чином: «Пішов би гратися», «Хай вирізає, що хоче, а я своє завдання зробив», «Пішли б гратися, нехай сам за себе відповідає», «Так йому й треба» тощо.

Після обговорення ситуацій морального вибору, учні молодшого шкільного віку під керівництвом вихователя дійшли правильного висновку. При цьому педагоги були уважні до емоційного стану вихованців та відповідно коригували свої дії.

Отже, у процесі дослідно-експериментальної роботи використовували наступні методи: бесіду, розповідь, роз'яснення, переконання, приклад; вправи (на вироблення вмінь сприймати і розуміти емоційний стан іншої людини, емпатійного відгуку, емоційної децентрації), педагогічну вимогу, виховуючі ситуації, доручення (групові й індивідуальні), привчання; сюжетно-рольові ігри, рольові ігри, ігри-драматизації, стимулювання милосердних проявів дитини та гальмування її немилосердних дій і вчинків.

Основними формами організації позаурочної діяльності з виховання милосердя в зазначеного вище контингенту дітей обрали такі: виховні години, бесіди за сюжетами казок, оповідань (порівняння характерів і вчинків героїв), демонстрація фільмів і прочитаних книг, які наочно відображають вчинки дійових осіб, із котрими учні співвідносять свою поведінку; творчі завдання на узгодження спільної діяльності, інсценізації ситуацій, що виникають в житті дитини та спонукають її до дій і гуманних стосунків; використання ситуацій, орієнтованих на констатацію емоційних станів людини; психогімнастика, проектна діяльність, безпосереднє спілкування із природою, контактування з об'єктами рослинного і тваринного світу; колективна праця для інших людей, свята, концерти, конкурси, зустрічі та бесіди з тими, хто надає допомогу іншим людям, виставки малюнків, дні іменинників, екскурсії, прослуховування музичних

уривків, які є співзвучними з емоційними станами різних героїв (дитячі п'єси М. Лисенка, С. Прокоф'єва, П. Чайковського, Д. Кабалевського); використання творів образотворчого мистецтва І. Крамського «Невтішне горе», В. Кончаловського «Лізонька», О. Васнецова «Оленка» тощо.

З метою збагачення поведінкового арсеналу виявлення милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів було використано види діяльності, спрямовані на виявлення турботи про інших:

- навчальна взаємодопомога (під час самопідготовки);
- суспільно корисна діяльність завдяки якій учні молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів набували досвіду безкорисливої турботи про середовище, що оточує (прибирання території, шкільних приміщень, спортивного майданчика школи-інтернату, самообслуговування в їдальні; участь у природоохоронній діяльності, впорядкування й озеленіння території школи-інтернату, догляд за закріпленими ділянками, діяльність «зелених патрулів»);
- колективна праця для інших людей, свята, концерти, конкурси;
- допомога хворим літнім людям, ветеранам війни та праці, подарунки солдатам.

Ці види діяльності сприяли розвитку в зазначеного контингенту дітей потреби в благополуччі оточуючих.

Для учнів, які виявляли невпевненість у власних силах активно створювалися ситуації успіху, аналізу та пояснення мотивів вчинків; вправлення на виявлення співчуття, турботи, чуйності, співпереживання, подяки тощо.

Як ми уже зазначали, досвід виявлення милосердя учні молодшого шкільного віку можуть набути лише у практичній діяльності. Величезні можливості для цього відкриваються у процесі роботи над проектами.

У процесі проведення дослідно-експериментальної роботи учні молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів брали активну участь у проектах:

«Допоможемо людині похилого віку», «Пам'ять, опалена війною», «Допоможемо птахам», «Наші маленькі безхатні друзі», «Допоможемо довкіллю», «Малюнки та листи підтримки солдатам», «Поділися своєю усмішкою», «Допоможемо один одному», «Чарівник».

Так, на етапі цілепокладання визначалася мета проекту, конкретні завдання, відбувалося обговорення з дітьми основних напрямів роботи. З метою врахування ініціативи учнів, їхніх пропозицій, педагоги ставили запитання, які допомагали учням молодшого шкільного віку зорієнтуватися на основних завданнях, які потребували вирішення.

Етап планування відзначався обранням ради справи, до якої входив і вихователь, відбувався розподіл доручень. Таким чином, учні молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів мали можливість брати на себе різні ролі, а саме: партнерів, які вчаться співпрацювати, співрозмовників, що вміють домовлятися, експертів, які аналізують проблему, друзів, що піклуються один про одного, допомагають, довіряють.

На організаційному етапі здійснювалася розробка плану та програми дій, їх уточнення, корекція. З метою забезпечення колективного характеру роботи сприяли прояву учнями активності, самостійності, ініціативи.

Етап практичної реалізації проектної діяльності передбачав реалізацію розробленого плану і програми дій. Молодші школярі залучалися до практичної діяльності, одержуючи за необхідності підтримку вихователя у вирішенні окремих питань. На цьому етапі заохочувалися активність та ініціативність, самостійність, здійснення конкретних вчинків, що сприяло впевненості учнів у власних силах.

Підбиття підсумків проектної діяльності передбачало обговорення позитивних і негативних моментів підготовки і проведення проекту. З'ясовувалися такі питання, як-от: «Що було добре?», «Що нам вдалося реалізувати і завдяки чому?», «Що не вдалося зробити і чому?». За результатами проектної діяльності було оформлено стіннівку, альбом тощо.

Так, на початку проекту «Пам'ять, опалена війною» ми визначили його мету – підготувати святковий концерт, присвячений Дню Перемоги, привітати ветеранів Великої Вітчизняної війни, ветеранів праці. Однак у процесі окреслення мети даного проекту виявилось, що багато учнів молодшого шкільного віку вбачали сенс святкового концерту в можливості продемонструвати свої здібності, презентувати себе. Але після бесіди вони змінили своє ставлення до цього заходу. Далі учнів молодшого шкільного віку було розділено на три ініціативні групи таким чином: перша група – учні, які готували вітальні листівки для ветеранів, оформлювали актовий зал; друга група – молодші школярі, що готували святкове вітання ветеранам (вірші, пісні воєнних років), третя група – діти, завданням яких було підготувати усний журнал «Пам'ять, опалена війною» (вірші про Велику Вітчизняну війну; спогади ветеранів війни та праці).

Під час підготовки до святкового концерту особливу увагу приділяли тим учасникам експерименту, які виявили початковий рівень вихованості милосердя. Ці діти були залучені до групових видів діяльності (виготовлення листівок, вивчення пісень і віршів, оформлення актового залу тощо), що забезпечувало їм тісний контакт з учнями, які виявили гуманістичний та ситуативний рівні вихованості милосердя.

Під час проведення святкового концерту ветерани війни та праці розповідали дітям, які біль і втрати вони пережили, як виявляли мужність, сміливість, турботу, допомагали іншим. Цінним було те, що більшість учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів усвідомили, як важливо виявляти увагу, турботу, співчуття, співпереживання, чуйність, милосердя.

Наведемо висловлювання учнів:

«Мені здається, що ветерани були задоволені. Вони посміхалися, аплодували нам, а іноді й плакали».

(Ганна М).

«Мені дуже сподобалося виступати перед ветеранами, які зробили дуже багато для нашої Батьківщини, для людей».

(Василь П).

«Коли ми виступали перед ветеранами, я подумала, що вони згадують свою молодість, і на душі у них було світло та радісно».

(Марина К).

Молодшим школярам сподобалося приносити радість людям, організовувати діяльність на благо інших, тому вони виступили з ініціативою провести проект «Поділись своєю усмішкою», присвячений дню людини похилого віку.

У процесі підготовки було обговорено варіанти виявлення турботи стосовно людей похилого віку, які працюють або працювали в школі-інтернаті. Вихованці підготували запрошення, святковий концерт, виготовили подарунки (серветки, листівки), зібрали інформацію про трудову діяльність і захоплення запрошених людей похилого віку. Отримана інформація була використана для створення святкової стіннівки. У результаті учні молодшого шкільного віку було дійшли висновку, що головною потребою людини є потреба відчувати турботу та увагу з боку інших.

Наведемо висловлювання учнів:

«Ми розповідали вірші, співали пісні, танцювали, підготували подарунки для людей похилого віку. Вони були нам вдячні. Мені від цього було дуже приємно».

(Олександр К.).

«Запрошеним сподобався наш концерт. Вони підспівували, танцювали з нами вальс. Мені було приємно, що ми зробили таке гарне свято, доставили радість стареньким».

(Марія Ч.).

Отже, реалізація педагогічних умов виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів, а саме змістове і методичне забезпечення процесу виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів, яке відбувалося в системі виховних годин «На шляху до милосердя»; залучення учнів молодшого

шкільного віку шкіл-інтернатів до різних видів спільної добротворчої діяльності, спрямованої на виявлення милосердя, сприяла підвищенню рівнів вихованості милосердя, що є наслідком цілеспрямованого педагогічного впливу на когнітивну, емоційно-ціннісну та поведінково-діяльнісну сферу особистості учня молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів.

Таблиця 3.2.

Динаміка рівнів вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку загальноосвітніх шкіл-інтернатів ЕГ та КГ за результатами констатувального та формувального етапів експерименту

Рівні	Експериментальна група (121 учень)				Динаміка	Контрольна група (122 учня)				Динаміка
	на початку експер.		на кінець експер.			на початку експер.		на кінець експер.		
	осіб	%	осіб	%		осіб	%	осіб	%	
Гуманістичний	18	14,88	34	28,10	+13,2 2	19	15,57	22	18,03	+2,46
Ситуативний	39	32,23	71	58,68	+26,4 5	40	32,79	45	36,89	+4,10
Початковий	64	52,89	16	13,22	- 39,67	63	51,64	55	45,08	-6,56

Так, зсув в долі гуманістичного рівня вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів експериментальної групи за тестом Фішера склав р-рівень 0,0183, за хі-критерієм – 6,27; зсув в долі ситуативного рівня вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів за тестом Фішера – р-рівень – 0,0001, за хі-квадратом 17,07; зсув в долі початкового рівня вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів за тестом Фішера склав р-рівень – 0,0001, за хі-квадратом – 43,02.

Зсув долі гуманістичного рівня вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів контрольної групи за тестом

Фішера склав p -рівень – 0,7324, за χ^2 -квадратом – 0,26; ситуативного рівня – за тестом Фішера склав p -рівень 0,5911, за χ^2 квадратом – 0,45; початкового рівня – за тестом Фішера – p -рівень 0,3699, за χ^2 -квадратом – 1,05.

Порівняння доль зсуву гуманістичного рівня вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів ЕГ за тестом Фішера склав p -рівень 0,0689, за χ^2 -квадратом – 3,48; ситуативного рівня за тестом Фішера склав p -рівень 0,0008, за χ^2 -квадратом 11,57; початкового рівня за тестом Фішера – p -рівень – 0,0001, за χ^2 -квадратом – 29,82.

Статистична значимість одержаних результатів формувального етапу експерименту за результатами підрахунку виявляється на рівні $p > 0.01$, отже H_0 приймається.

Одержані результати засвідчили істотне зростання кількості учнів молодшого шкільного віку із гуманістичним і ситуативним рівнями вихованості милосердя в експериментальній групі в порівнянні з контрольною.

Розподіл кількості учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів за рівнями вихованості милосердя в експериментальній групі склав таке математичне співвідношення: гуманістичний рівень – 28,10 % учнів (приріст +13,22 %), ситуативний рівень – 58,68 % учнів (приріст +26,45 %) і початковий рівень – 13,22 % (від'ємний приріст – 39,67 %). Ці статистичні дані суттєво перевищують одержані результати в контрольній групі, математичне співвідношення між рівнями якої є таким: гуманістичний рівень – 18,03 % учнів молодшого шкільного віку (приріст +2,46 %), ситуативний рівень – 36,89 % (приріст +4,10 %) та початковий рівень – 45,08 % дітей (від'ємний приріст – 6,56 %). Зазначені показники можна пояснити тим, що в контрольній групі у процесі позаурочної діяльності не було апробовано педагогічні умови виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів.

Отже, аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи підтвердив ефективність обґрунтованих та експериментально перевірених

педагогічних умов виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів.

Висновки до третього розділу

Теоретично обґрунтовано й експериментально доведено, що оптимальними педагогічними умовами виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку у позаурочній діяльності шкіл-інтернатів є:

- підготовка вихователів шкіл-інтернатів до виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку;
- гуманізація взаємин у системі «педагог–учень», «учень–учень»;
- змістове і методичне забезпечення процесу виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів;
- залучення учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів до різних видів спільної добротворчої діяльності, спрямованої на виявлення милосердя.

Підготовка вихователів шкіл-інтернатів до виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку відбувалася шляхом цілеспрямованої роботи з педагогами під час семінару «Виховуємо милосердя» з метою надання їм необхідних знань з теорії та методики виховання милосердя в молодших школярів, яка набула втілення в змісті семінару «Виховуємо милосердя»).

У рамках семінару було впроваджено наступні види занять: лекції («Сутність, структура милосердя в учнів молодшого шкільного віку», «Зміст і специфіка педагогічного милосердя», «Форми і методи виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів»); інтерактивні заняття («Виховання милосердя», «Особливості виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів», «Діагностика рівнів вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів»); мала педрада («Ресурси школи-інтернату щодо попередження конфліктів»).

Проведена нами підготовка вихователів шкіл-інтернатів сприяла підвищенню їх емоційно-позитивної мотивації щодо організації процесу виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів; поглибленню знань про сутність милосердя та особливості його виховання в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів; оволодінню формами і методами виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів; гуманізації взаємин у системі «педагог–учень», «учень–учень».

У результаті проведення підготовчої роботи переважна більшість педагогів експериментальних шкіл-інтернатів виявили високий рівень готовності до виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку (64,77 %); середній рівень готовності виявило 34,09 % педагогів.

Змістове і методичне забезпечення процесу виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку здійснювалося за допомогою розробки й упровадження в позаурочну діяльність шкіл-інтернатів програми виховних годин «На шляху до милосердя», які реалізовувалася через застосування різноманітних методів: бесід, ігор, вправ, розв'язання проблемних ситуацій тощо. Вибір методів у кожному конкретному випадку визначався метою, якої прагнули досягти. Вагоме місце відводили розвитку емпатії, формуванню досвіду милосердної взаємодії з людьми, виявленню співчуття, співпереживання, чуйності, турботи про оточуючих, любові до ближніх, наданню безкорисливої допомоги, виявленню альтруїстичних форм поведінки. Основними видами позаурочної діяльності з виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку обрали наступні: ігрову, трудову, громадсько-соціальну, художньо-естетичну. Багатоманітність і взаємодоповненість одного виду діяльності іншим сприяло формуванню у вихованців досвіду міжособистісного спілкування та взаємовідносин, виробленню в них умінь сприймати й розуміти емоційний стан інших людей, співробітництва та співпереживання, виявленню турботи у (відносинах один до одного) стосунках один з одним, а, відтак, – і вихованню милосердя.

Основними формами організації позаурочної діяльності з виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку обрали такі, як-от: виховні години, бесіди за сюжетами казок, оповідань, демонстрація фільмів і прочитаних книг, використання ситуацій, орієнтованих на констатацію емоційних станів людини; проектну діяльність, безпосереднє спілкування із природою, контактування з об'єктами рослинного і тваринного світу; колективна праця для інших людей, свята, концерти, конкурси, виставки малюнків, екскурсії, прослуховування музичних уривків, які є співзвучними з емоційними станами різних героїв, використання творів образотворчого мистецтва тощо.

Результати контрольних зрізів засвідчили, що в експериментальній групі сталися суттєві позитивні зміни щодо рівнів вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів. Динаміка гуманістичного рівня в зазначеного контингенту дітей становила +13,22 %, ситуативного – +26,45 %, початкового рівня – –39,67 %.

Усе вказане вище дозволяє нам стверджувати, що проведена дослідно-експериментальна робота позитивно вплинула на виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів. Підтвердженням цього може бути динаміка рівнів її вихованості, що простежувалася від початку роботи до її завершення. Щодо учнів контрольної групи, то рівень вихованості в них милосердя суттєво не підвищився.

Отже, аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи підтвердив ефективність розроблених нами педагогічних умов виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів.

ПІСЛЯМОВА

1. На основі аналізу філософської, етичної, психологічної, педагогічної літератури уточнено сутність та структуру поняття «милосердя», яке

визначаємо як інтегративну моральну якість особистості, в основі якої лежить любов до оточуючих, яка виявляється у доброті, співчутті, співпереживанні, чуйності, турботі про них, умінні надавати безкорисливу допомогу тим, хто її потребує; відмовитися від будь-чого на користь ображеного, допомогти, пробачити кривдника. Установлено структурні компоненти милосердя: когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінково-діяльнісний.

У контексті нашого дослідження *«вихованість милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів»* визначено як результат цілісного виховного впливу, спрямованого на збагачення кола моральних знань, уявлень, переконань, що через емоційний відгук на переживання інших людей і гуманістичні мотиви реалізуються у відповідних вчинках.

2. Визначено особливості виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів: специфіка контингенту вихованців (наявність деприваційного синдрому, агресивність, підвищена вразливість, схильність до нервових зривів, зниження емпатії, явище групової залежності, орієнтація на пристосування, почуття самотності, виявлення компенсаторних форм поведінки, труднощі у спілкуванні з оточуючими людьми, недовірливість, емоційна нестриманість, патологічні відхилення у стані здоров'я); особливості організації життєдіяльності вихованців шкіл-інтернатів (постійне знаходження учнів в умовах колективу, вимушена адаптація до великої кількості однолітків); переважна регламентація на групову, а не на індивідуальну спрямованість виховних впливів; жорстка регламентація поведінки дитини, гіперопіка школярів; зниження інтимності та довірливості у спілкуванні, обмеженість сфери спілкування з іншими людьми; дефіцит установлення міцних і довготривалих взаємин дитини із визначеним дорослим; превалювання авторитарної педагогіки тощо.

3. Охарактеризовано критерії та відповідні показники вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів: розуміння

сутності милосердя та його ролі в житті людини (знання про прояви доброти, співчуття, співпереживання, чуйності, турботи; розуміння причин власної поведінки та поведінки інших людей у тих чи інших ситуаціях); здатність до емпатії (мотивація на виявлення чуйності, співчуття, співпереживання стосовно оточуючих); милосердна поведінка (виявлення доброти, турботи, співчуття, співпереживання, чуйності; вміння надавати безкорисливу допомогу тим, хто її потребує; вміння відмовлятися від будь-чого на користь ображеного, допомогти, пробачити кривдника).

Визначено й охарактеризовано три рівні вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів: гуманістичний, ситуативний, початковий.

4. Теоретично обґрунтовано й експериментально перевірено педагогічні умови виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів, а саме:

- підготовка вихователів шкіл-інтернатів до виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку;
- гуманізація взаємин у системі «педагог–учень», «учень–учень»;
- змістове і методичне забезпечення процесу виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів;
- залучення учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів до різних видів спільної добротворчої діяльності, спрямованої на виявлення милосердя.

У процесі реалізації педагогічних умов виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів використовували комплекс форм, як-от: виховні години, бесіди за сюжетами казок, оповідань, фільмів і прочитаних книг, розігрування ситуацій, орієнтованих на констатацію емоційних станів людини, проектну діяльність, безпосереднє спілкування із природою, контактування з об'єктами рослинного і тваринного світу, колективна праця для інших людей, свята, концерти, конкурси, виставки малюнків, екскурсії, прослуховування музичних уривків, які є співзвучними з емоційними станами різних героїв,

обговорення творів образотворчого мистецтва; сукупність методів: бесіди, розповіді, роз'яснення, переконування, приклад, вправи (на вироблення вмінь сприймати і розуміти емоційний стан іншої людини, емпатійного відгуку, емоційної децентрації), педагогічна вимога, доручення (групові й індивідуальні), привчання, розв'язування життєвих ситуацій, сюжетно-рольові ігри, рольові ігри, ігри-драматизації, стимулювання милосердних проявів дитини та гальмування її немилосердних дій і вчинків.

Стабільна динаміка підвищення рівнів вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів експериментальної групи (гуманістичний рівень +13,22 %, ситуативний +26,45 %, початковий - 39,67 %) свідчить про педагогічну доцільність і ефективність теоретично обґрунтованих й експериментально перевірених педагогічних умов виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абраменкова В. В. Развитие гуманных отношений и социальная психология детства / В. В. Абраменкова // Вопросы психологии. – 1986. – № 3 – С. 24–36.
2. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / Ксения Александровна Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
3. Азбука нравственного воспитания : пособие для учителя / под ред. И. А. Каирова, О. С. Богдановой. – М : Просвещение, 1979. – 210 с.
4. Аладьин А. А. Психологическая работа с детьми, лишенными родительского попечительства / А. А. Аладьин, И. А. Фурманов, Н. В. Фурманов. – Минск. : Тесей, 1999. – 224 с.
5. Алпатов Н. И. Учебно-воспитательная работа в дореволюционной школе интернатного типа : из опыта кадетских корпусов и военных гимназий в России / Николай Иванович Алпатов. – М. : Учпедгиз, 1958. – 244 с.
6. Амонашвили Ш. А. Размышления о гуманной педагогике / Шалва Александрович Амонашвили. – М. : Изд-во дом Ш. А. Амонашвили, 1996. – 312 с.
7. Ананьев Б. Г. Вопросы детской и общей психологии. / Борис Герасимович Ананьев. – М. : АПН РСФСР, 1954. – 204 с.
8. Анисов М. И. Памятники древнерусского просвещения / Михаил Иванович Анисов. – М. : Школа и педагогика, 1987. – 252 с.
9. Анисимов С. Ф. Духовные ценности / Сергей Федорович Анисимов. – М. : Мысль, 1988. – 255 с.
10. Античные философы (Свидетельства, фрагменты и тексты) / Под ред. А. А. Аветисяна.– К. : Изд-во Киевского Национального университета им. Т. Шевченко, 1995. – 310 с.

11. Антология педагогической мысли Древней Руси и Русского государства XIV-XVII вв / под. ред. С. Ф. Егорова, Л. Н. Пушкарева, О. Н. Иванова. – М. : Педагогика, 1985. – 368 с.
12. Антология педагогической мысли УССР / сост. Н. П. Калиниченко. – М. : Педагогика, 1988. – 640 с.
13. Анохина Т. В. Педагогическая поддержка как реальность современного образования / Т. В. Анохина. // Классный руководитель. – 2000. – № 3. – С. 26–28.
14. Антропова М. В. Гигиена детей и подростков : учебник / Мета Васильевна Антропова. – М. : Медицина, 1977. – 355 с.
15. Аристотель. Сочинения: В 4-х т. / Аристотель–М. : Мысль. – 1984. – Т. 4. – 830 с.
16. Артемова Л. В. Моральне виховання дошкільників (формування суспільних взаємин дітей у грі) / Любов Вікторівна Артемова. – К. : Рад.шк., 1977. – 104 с.
17. Артюшкіна Л. М. Сирітство в Україні як соціально-педагогічна проблема (соціально-правовий аспект) / Л. М. Артюшкіна, А. О. Поляничко. – Суми : Сумський ДПУ імені А. С. Макаренка, 2002. – 226 с.
18. Артюшкіна Л. М. Специфіка професійної діяльності соціального педагога загальноосвітньої школи-інтернату для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування / Л. М. Артюшкіна, А. О. Поляничко // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – №2 (59). – С. 42 – 47.
19. Бабенко Л. В. Педагогические условия формирования чувства милосердия у учащихся профтехучилищ : дисс. на соискание учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Теория и история педагогики» / Любовь Владимировна Бабенко. – К., 1993. – 206 с.
20. Байбаков А. М. Воспитание толерантности у старшего подростка в условиях взаимодействия малых групп: дисс. ... канд. пед. наук: : спец. 13.00.01 «Общая педагогика и история педагогики» / Байбаков Александр Михайлович. – Волгоград, 2003. – 150 с.

21. Безгласна Л. М. Підвищення кваліфікації директорів загальноосвітніх шкіл з керівництва процесом виховання в учнів милосердя : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Лариса Михайлівна Безгласна. – К., 1996. – 24 с.
22. Бердяев Н. А. Судьба России / Николай Александрович Бердяев. – М. : Советский писатель. – 1990. – 343 с.
23. Бех І. Д. Виховання особистості : [підручник] / Іван Дмитрович Бех. – К. : Либідь, 2008. – 848 с.
24. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. – Кн. 1. : Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади / Іван Дмитрович Бех. – К. : Либідь, 2003. – 280 с.
25. Бех І.Д. Формування у дитини почуття цінності іншої людини / Іван Дмитрович Бех // Педагогіка толерантності. – 2001. – № 2. – С. 52–58.
26. Бех І. Д. Особистісно-зорієнтоване виховання: шляхи реалізації / Іван Дмитрович Бех // Рідна школа, 2000. – № 1. – С. 10–13.
27. Библия. – К. : Гедеон, 1992. – 256 с.
28. Богданова О. С. Содержание и методика этических бесед с младшими школьниками / О. С. Богданова, О. Д. Калинина. – М. : Просвещение, 1985. – 176 с.
29. Богданова О. С. Опыт исследования морального воспитания младших школьников / О. С. Богданова // Советская педагогика. – 1972. – № 10. – с. 23–36.
30. Бодалев А. А. Возрастные характеристики акме и функции воспитания / А. А. Бодалев // Известия РАО. – М. : Магистр, 1999. – С. 69–75.
31. Бодалев А. А. Личность и общение / Алексей Александрович Бодалев. – М. : Педагогика, 1983. – 271 с.
32. Божович Л. И. Проблемы формирования личности : [избр. психол. труды] / Лидия Ильинична Божович; под ред. Д.И. Фельдштейна. – [3-е изд.]. – М. : МПСИ ; Воронеж : Изд-во НПО МОДЭК, 2001. – 349 с.

33. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Лидия Ильинична Божович. – М., 1968. – 464 с.
34. Бойко А. М. Оновлена парадигма виховання: шляхи реалізації / Алла Микитівна Бойко. – К. : ІЗМН, 1996. – 232 с.
35. Бондар А.Д. Навчально-виховна робота в школах-інтернатах і школах продовженого дня / Бондар А. Д., Кобзар Б. С. – К.: Вища школа, 1985. –303с.
36. Бондаревская Е. В. Теория и практика личностно-ориентированного образования / Евгения Васильевна Бондаревская. – Ростов-на-Дону, 2000. – 352 с.
37. Бреслав Г. М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве: норма и отклонения / Гершон Моисеевич Бреслав. – М. : Педагогика, 1990. – 144 с.
38. Бужина І. В. Теорія і практика підготовки майбутніх учителів до формування гуманістичних відносин молодших школярів // Ірина В'ячеславівна Бужина. – Одеса : ПНЦ АПН України, 2002. – 338 с.
39. Буре Р. С. Теория и методика воспитания у детей нравственно-волевых качеств в детском саду : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра пед. наук : спец. 13.00.01 «Теория и история педагогики» / Буре Роза Семеновна. – М., 1986. – 34 с.
40. Буре Р. С. Общение детей в условиях детского сада / Роза Семеновна Буре // Ребенок в системе коллективных отношений. – М. : Педагогика, 1972. – С. 57-61.
41. Бутузова Е. П. Формирование гуманистических качеств личности младших школьников в учебной деятельности : дисс.... канд. пед. наук : спец. 13.00. 01 «Теория и история педагогики» / Е. П. Бутузова. – М., 1991. – 213 с.
42. Бычкова С. С. Формирование гуманистической направленности общения у старших дошкольников : автореф. дисс. на соискание учен.

степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Теория и история педагогики» / Бычкова. Светлана Семеновна. – Липецк, 1999. – 22 с.

43. Валеева Р. А. Педагогическое кредо Я. Корчака / Р. А. Валеева. // Право ребенка на уважение. Педагогика Я. Корчака и современный опыт помощи ребенку. – СПб. : Питер, 2001. – С. 9–70.

44. Ващенко Г. Виховний ідеал: Підручник для педагогів, виховників, молоді і батьків / Г. Ващенко. – Полтава : Редакція газети «Полтавський вісник», 1994. –191с.

45. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Лев Семенович Виготський. [под. ред. В. В. Давыдова]. – М., 1991. – 479 с.

46. Выготский Л. С. Игра и ее роль в психическом развитии ребенка / Л. С. Выготский // Вопросы психологии. – 1996. – № 6. – С. 73–75.

47. Вихованці інтернатів про себе і своє життя Кн.1. / [О. М. Балакірева кер.авт.кол., О. О. Яременко, Н. П. Дудар та ін.] –К.: Український інститут соціальних досліджень, 2000. –134с.

48. Виховання учня інтернатного закладу як суб'єкта самостійної життєдіяльності / Свириденко Світлана Олександрівна (кер. авт. кол). – К. : Ін-т проблем виховання НАПН України – 235 с.

49. Виховуємо особистість: науково-методичний посібник / [за ред. М. Х. Карпук, Л. В. Канішевської, Н. В. Кліщук] – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2008. – 128 с.

50. Виховуємо та навчаємо. Комплексні заняття й ігри для дітей 4–7 років / [Л. Б. Фесюкова, І. В. Мирошніченко, І. С. Панасюк, Н. В. Яковлева]. – Х. : Веста :ТОВ «Ранок», 2008. – 208 с.

51. Вишнівська Н. В. Специфіка виховання милосердя в учнів початкових класів загальноосвітніх шкіл-інтернатів / Н. В. Вишнівська // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2011. – Вип. 15. – Кн. 2. – 528 с. – С. 116–124.

52. Вишнівська Н. В. Готовність педагогів загальноосвітніх шкіл-

інтернатів до виховання милосердя у молодших школярів / Н. В. Вишнівська // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 11. Соціальна робота. Соціальна педагогіка : зб. наук. праць. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 15. – 203 с. – С. 186–193.

53. Вишнівська Н. В. Підготовка педагогів шкіл-інтернатів до виховання милосердя у молодших школярів / Н. В. Вишнівська // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2012. – Вип. 16. – Кн. 2. – 344 с. – С. 152–159.

54. Вишнівська Н. В. Емпатія як складова вихованості милосердя молодших школярів шкіл-інтернатів: зміст та рівні сформованості / Н. В. Вишнівська // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць. – Кіровоград : Імекс – ЛТД. – 2013. – Вип. 17. – Кн. 1. – 500 с. – С. 147–154.

55. Вишнівська Н. В. Характеристика педагогічних умов виховання милосердя учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів / Н. В. Вишнівська // Теоретичні питання культури, освіти та виховання : зб. наук. праць ; [за заг. ред. проф. О. В. Матвієнко, укладач – доц. В. В. Кудіна]. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2014. – Вип. 49. – 154 с. – С. 22–26.

56. Вишнівська Н. В. Виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності загальноосвітніх шкіл-інтернатів / Н. В. Вишнівська // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць. – Кіровоград : Імекс – ЛТД. – 2014. – Вип. 18. – Кн. 1. – 488 с. – С. 115–121.

57. Вишнівська Н. В. Виховуємо милосердя : науково-методичний посібник для педагогів початкової школи загальноосвітніх шкіл-інтернатів / Наталія Володимирівна Вишнівська – К. : Ін-т проблем виховання НАПН України, 2014. – 85 с.

58. Вишневская Н. В. Воспитания милосердия у учащихся младшего школьного возраста общеобразовательных школ-интернатов: содержание и

методика экспериментальной работы / Н. В. Вишневская // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – Курск, 2014, № 10;. – С. 42–50.

59. Вишнівська Н. В. Особливості виховання милосердя в учнів початкових класів шкіл-інтернатів / Н. В. Вишнівська // V Корфівські педагогічні читання: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Бердянськ, 27–28 жовтня 2011 р.). – Бердянськ : Бердянський державний педагогічний університет, 2011. – 88 с. – С. 76–78.

60. Вишнівська Н. В. До питання готовності педагогів шкіл-інтернатів до виховання милосердя у молодших школярів / Н. В. Вишнівська // Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал : Матеріали наук.-практ. конф. (за результ. наук.-досл. роботи Інституту проблем виховання НАПН України за 2012 р.) / [за ред. І. Д. Бега, О. В. Мельника]. – Івано-Франківськ : НАІР, 2012. – Вип. 2. – 352 с. – С. 46–49.

61. Вишнівська Н. В. Виховання милосердя як психолого-педагогічна проблема / Н. В. Вишнівська // Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал : Матеріали наук.-практ. конф. (за результ. наук.-досл. роботи Інституту проблем виховання НАПН України у 2012 р.) / [за ред. О. В. Сухомлинської, І. Д. Бега, Г. П. Пустовіта, О. В. Мельника]. – Івано-Франківськ : НАІР, 2013. – Вип. 3. – 468 с. – С. 39–42.

62. Вишнівська Н. В. Педагогічні умови виховання милосердя учнів молодшого шкільного віку у позаурочній діяльності шкіл-інтернатів / Н. В. Вишнівська // Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал : Матеріали наук.-практ. конф. (за результ. наук.-досл. роботи Інституту проблем виховання НАПН України у 2013 р.) / [за ред. О. В. Сухомлинської, І. Д. Бега, Г. П. Пустовіта, О. В. Мельника; літ. ред. І. П. Білоцерківець]. – Івано-Франківськ : НАІР, 2014. – Вип. 4. – 461 с. – С. 164–166.

63. Вишнівська Н. В. Виховання милосердя у дітей як актуальна проблема сучасної освіти / Н. В. Вишнівська // Перлини наукового пошуку : зб. наук. статей ; [за заг. ред. О. М. Докукіної / упоряд. К. І. Волинець,

О. М. Ващенко, Т. В. Кравченко] – К. : Хмельницький : Хмельницький державний центр науки, інновацій та інформатизації, 2014. — Кн. 3. – 114 с. – С. 100–105.

64. Вовчук І. С. Мовленнєвий етикет та культура спілкування молодших школярів: програма курсу, розробки уроків у 1–4 класах / І. С. Вовчук, Ю. О. Петик. – Х. : Вид. група «Основа», 2012. – 477 с.

65. Вугрич В. П. Дитячі будинки і школи-інтернати: спроба порівняльного аналізу / Володимир Павлович Вугрич. // Сучасні підходи до виховання школярів у закладах інтернатного типу [науково-методичний збірник] – К. : Інститут проблем виховання АПН України. – 2002. – С. 3–12.

66. Вопросы истории педагогики в СССР и за рубежом: сб. научн. трудов [Ред. кол.: В. А. Ротенберг (отв. ред.) и др.]. – М. : МПРСФСР. МГПИ имени В. И. Ленина, 1974. – 226 с.

67. Воспитание гуманных чувств у детей / Под ред. А. Н. Проколиенко, В. К. Котырло. – К. : Радянська школа, 1974. – 174 с.

68. Гаврилова Т. П. Учитель и семья школьника / Татьяна Павловна Гаврилова. – М. : Знание, 1988. – 80 с.

69. Гаврилова Т. П. О воспитании нравственных чувств / Татьяна Павловна Гаврилова. – М. : Знание, 1984. – 80 с.

70. Гавриловец К. В. Нравственно-эстетическое воспитание школьников : книга для учителя / К. В. Гавриловец, И. И. Казимирская. – Минск : Народная асвета, 1988. – 128 с.

71. Газман О. С. Свобода ребенка в образовательном процессе / О. С. Газман. // Современная школа: проблемы гуманизации отношений учителей, учащихся и родителей : сб. научн. трудов – М. : АПН СССР, 1993. – С. 18–25.

72. Газман О. С. От авторитарного образования к педагогике свободы / О. С. Газман // Новые ценности образования: Содержание гуманистического образования. – М. : Российский гуманитарный научный фонд – ИПИ РАО «Инноватор», Медфордский институт образования, 1995. – С. 16–45.

73. Галигузова Л. Н. Педагогические аспекты воспитания детей в домах ребенка и в детских домах / Л. Н. Галигузова, С. Ю. Мещерякова, Л. М. Царегородцева. // Вопросы психологии. – 1990. – № 6. – С. 17–25.
74. Гельвецій К. А. Про людину, її розумові здібності та її виховання / Клод Адріан Гельвецій / пер. з фр. Валер'ян Підмогильний. – К. : Основи, 1994. – 416 с.
75. Гербеєв Ю. В. Воспитательная работа в учреждениях интернатного типа / Юрий Викторович Гербеєв. – М. : Просвещение, 1984. – 140 с.
76. Гладков С. М. Готовность будущего специалиста к педагогической поддержке личности в учреждениях интернатного типа : дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / Гладков Сергей Михайлович. – Балашов, 2005. – 165 с.
77. Глінчук Ю. О. Виховання милосердя у дітей молодшого шкільного віку в умовах кардіоревматичного санаторію : дис... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Глінчук Юлія Олександрівна. - Вінниця, 2011. – 225 с.
78. Година спілкування. 1 клас / Упоряд. М. О. Володарська. – Х. : Видавництво «Ранок», 2011. – 160 с.
79. Голик Ю. В. Социальная психиатрия сиротства / Юрий Владимирович Голик. – М. : Лаборатория базовых знаний, 2000. – 192 с.
80. Голуб О. В. Формування самостійності учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів для дітей-сиріт у позаурочній діяльності : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Голуб Олена Вікторівна. – Бердянськ, 2004. – 253 с.
81. Голуб О. В. Використання ідей М. Корфа щодо духовно-морального виховання учнів в практиці роботи сучасної початкової школи / О. А. Голуб. // Науковий вісник Південноукраїнського педагогічного університету імені К. Д. Ушинського : Одеса : ПНПУ ім. К. Д. Ушинського. – 2012. – № 3. – С. 263–270.

82. Горбатов Д. Практикум по психологическому исследованию : учебное пособие / Дмитрий Горбатов. – Самара: БАХРАХ. – М., 2008. – 270 с.

83. Горюнов М. Жестокость в мире компьютерных игр / М. Горюнов // Домашний компьютер. – 1999. – № 4. – С. 66–67.

84. Громкова М. Т. Если Вы – преподаватель... [из серии «В поисках здорового смысла»] / Майя Тимофеевна Громкова. – М. : ТОО «ДИЗ – АРТ», 1998. – 152 с.

85. Грядова В. В. Что такое сочувствие и содействие // В. В. Грядова // Початкове навчання та виховання – № 14–15 (198–199), травень, 2009. – С. 48–49.

86. Давыдов В. В. Основы современной психологии детей младшего школьного возраста : Проблемы общей, возрастной и педагогической психологии / В. В. Давыдов, А. К. Маркова. – М. : Педагогика, 1978. – С.180–205.

87. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : В 4-х т. / Владимир Иванович Даль. – М. : Русский язык, 1979. – Т. 2. – 779 с.

88. Дементьева И. Ф. Социальная адаптация детей-сирот: Проблемы и перспективы в условиях рынка / И. Ф. Дементьева. // Социологическое исследование. – 1992. – № 10. – С. 62–70.

89. Демин М. В. Природа деятельности / Михаил Васильевич Демин. – М. : Знание, 1984. – 168 с.

90. Демков М. И. Краткая история педагогики / Михаил Иванович Демков. – М. : Тип. и. д. Сытина, 1912. – 196 с.

91. Державний стандарт початкової загальної освіти : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/17911/.

92. Державна цільова соціальна програма реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2007 р.

№ 1242 // Збірник урядових нормативних актів України. – 2008. – № 22. – С. 5–28.

93. Деркач А. А. Педагогика и психология деятельности организатора детского спорта: [учебное пособие для педагогических институтов] / А. А. Деркач, А. А. Исаев. – М. : Просвещение, 1985. – 335 с.

94. Дитина у кризовому соціумі: як її розуміти і виховувати / упоряд. Л. Шелестова. – К. : Шкільний світ, 2004. – 128 с.

95. Додонов Б. И. В мире эмоций / Борис Игнатьевич Додонов. – К. : Политиздат, 1987. – 139 с.

96. Долинська Л. В. Ускладнене спілкування в учнів шкіл-інтернатів: навч.-метод. посібник / Л. В. Долинська, Г. Є. Улунова. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – 119 с.

97. Древнерусская литература / сост. Е. Рогачевская. – М. : Школа-пресс, 1996. – 559с.

98. Древняя русская литература : Хрестоматия / [учеб. пособие]; сост. Н. И. Прокофьев – М. : Просвещение, 1988. – 429 с.

99. Дробницкий О. Г. Проблема ценности и марксистская философия / О. Г. Дробницкий. // Вопросы философии, 1966. – № 7. – С. 33–34.

100. Дружинин Р. Р. Репрезентация милосердия в современной культуре: автореф. дис. на соискание научной степени канд. философ. наук : спец. 24.00.01 «Теория и история культуры» / Роман Рудольфович Дружинин – Ростов-а-Дону, 2013. – 20 с.

101. Дубровіна І. В. Психологічний розвиток вихованців дитячих будинків / І. В. Дубровіна, А. Г. Рузька. – К. : Наукова думка, 1990. – 120 с.

102. Дьяченко М. И. Готовность к деятельности в напряженных ситуациях / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович, В. А. Пономаренко. – Минск : Изд-во «Университетское», 1985. – 206 с.

103. Евангелие от Луки – 6, 31. Каноническое издание. – М., 1991. – 1020 с.

104. Енциклопедія освіти / [Акад. пед. наук України; відповід. ред. Василь Григорович Кремень.] – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
105. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды: проблемы возрастной и педагогической психологии / Даниил Борисович Эльконин; [под ред. Д. Й. Фельдштейна]. – М., 1995. – 224 с.
106. Закон України «Про освіту від 23 травня 1991 р. № 1060-ХІІ ; [зі зм. і доп. станом на 20 травня 2008 р.] // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 34. – С. 451.
107. Закон України «Про загальну середню освіту» // Освіта України : – 1999. – № 5. – С. 5–8.
108. Закон України «Про охорону дитинства» // Голос України. – 2001. – 6 червня. – № 98 (2598).
109. Западноевропейская средневековая школа и педагогическая мысль : исследования и материалы / [редкол. : К. И. Саимова, В. П. Безрогов]. – М. : АПН СССР, 1989. – 137 с.
110. Запорожец А. В. Избранные психологические труды : в 2-х томах / Александр Владимирович Запорожец. – М. : Педагогика, 1986. – Т. 1. – 320 с.
111. Запорожец А. В. К вопросу о генезисе, функции и структуре эмоциональных процессов у ребенка / А. В. Запорожец, Я. З. Неверович // Вопросы психологии, 1974. – № 6. – С. 59–63.
112. Зверева І. Д. Діагностика моральної вихованості школярів / І. Д. Зверева, Л. Г. Коваль, П. Д. Фролов. – К. : ІСДО, 1995. – 156 с.
113. Здравомыслов А. Г. Потребности. Интересы. Ценности / Андрей Григорьевич Здравомыслов. – М. : Политиздат, 1986. – 223 с.
114. Зейлигер-Рубинштейн Е. И. Очерки по истории воспитания и педагогической мысли / Евгения Иосифовна Зейлигер-Рубинштейн. – Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1978. – 107 с.
115. Зеньковский В. В. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии / Василий Васильевич Зеньковский. – М. : Издательство Свято-Владимирского Братства, 1993. – 224 с.

116. Златоуст Иоанн. Собрание поучений в 2-х т. / Иоанн Златоуст. – М., 1993. – Т. 2. – 1993. – 380 с.
117. Іванчук М.Г. Психолого-педагогічні умови формування в молодших школярів моральних почуттів (у процесі навчання) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Іванчук Марія Георгіївна. – К., 1993. – 185 с.
118. Історія української школи і педагогіки : хрестоматія / упор. О. О. Любар. – К., 2000. – 380 с.
119. Історія світової культури : навчальний посібник / за ред. Л. Т. Левчук. – К. : Либідь, 1994. – 320 с.
120. История педагогіки : Учебник для студентов пед. ин-тов / Н. А. Константинова, Е. Н. Медынский, М. Ф. Шабаева. – 5-е изд., доп. и перераб. – М. : Просвещение, 1982. – 447 с.
121. Каган М. С. Мир общения: проблемы межсубъектных отношений / Моисей Самойлович Каган – М. : Политиздат, 1998. – 319 с.
122. Канішевська Л. В. Специфіка соціально-педагогічних функцій загальноосвітніх шкіл-інтернатів на сучасному етапі / Л. В. Канішевська // Теоретичні питання культури, освіти та виховання : зб. наук. праць ; [за заг. ред. академ. АПН України М. Б. Євтуха, уклад. – О. В. Михайличенко]. – Суми : ВАТ «Сумська обласна друкарня», вид-во «Козацький вал», 2007. – Вип. 10. – 200 с. – С. 44–49.
123. Канішевська Л. В. Виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності / Канішевська Любов Вікторівна : монографія. – К. : ХмЦНП, 2011. – 368 с.
124. Канішевська Л. В. Теоретико-методичні основи виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності : дис. ...д-ра. пед. наук : спец. 13. 00. 07 «Теорія і методика виховання» / Канішевська Любов Вікторівна. – Київ, 2011. – 512 с.
125. Канішевська Л. В. Основи формування гуманних відносин учнів I–IV класів шкіл-інтернатів для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без

підкування батьків, у позаурочний час / Канішевська Любов Вікторівна. – К. : Інститут педагогіки АПН України, 1997. – 102 с.

126. Кант И. Собрание сочинений: в 6-ти т. / Иммануил Кант / Под общ. ред.. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. Й Ойзермана.– М. : Мысль, 1963, – Т. 1. – 543 с.

127. П. Ф. Избранные педагогические сочинения / Петр Каптерев Федорович Каптерев. – М. : Педагогика, 1982. – 704 с.

128. Караковский В.А. Стать человеком. Общечеловеческие ценности – основа целостного учебно-воспитательного процесса / Владимир Абрамович Караковский. – М. : «Новая школа», 1993. – 80 с.

129. Каргапольцев С. М. Развитие у младших школьников эмоционально-нравственной отзывчивости в процессе музыкального восприятия : автореф. дисс.... на соискание учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Теория и история педагогики» / Каргапольцев Сергей Михайлович. – М., 1987. – 18 с.

130. Карпова С. Н. Игра и нравственное развитие дошкольников /С. Н. Карпова, Л. Г. Лысюк. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1986. – 142 с.

131. Кашлев С. С. Педагогика: теория и практика педагогического процесса: [учебное пособие: В 3-х частях] / Сергей Семенович Кашлев. – Минск : «Зорны верасень», 2008. – Ч. 2. – 208 с.

132. Кирилюк Є. П. Іван Котляревський : життя і творчість / Євген Прохорович Кирилюк. – К : Дніпро, 1981. – 288 с.

133. Киричок В. А. Гуманне ставлення до дитини : Методичний посібник для вчителів. / Віра Андріївна Киричок. – К. : Інститут проблем виховання АПН України, 2004. – 132 с.

134. Киричок В. А. Методика формування гуманних взаємин молодших школярів у позаурочній діяльності / В. А. Киричок. // Нові технології виховання : зб. наук. статей / Відповід. ред. С. В. Кириленко. – К. : ІСДО, 1995. – С. 58–63.

135. Кларина Л. Диалог с Янушем Корчаком / Л. Кларина // Народное образование, 1995, № 2 – С. 20–25.

136. Княжева И.А. Педагогические условия воспитания и развития милосердия у детей старшего дошкольного возраста: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Теория и история педагогики» / Княжева Ирина Анатольевна. – М, 1992. – 17 с.

137. Коберник О. М. Навчально-виховний процес у сільській загальноосвітній школі: сутність, проектування, організація / Олександр Миколайович Коберник – К. : Знання, 1998. – 274 с.

138. Кобзар Б. С. Специфіка позаурочної виховної роботи з учнями шкіл-інтернатів для дітей-сиріт, та дітей, які залишилися без піклування батьків / Б. С. Кобзар, Є. П. Постовойтов. – К. : Стилос, 1997. – 311 с.

139. Кобзар Б. С. Педагогічні проблеми розвитку шкіл-інтернатів і шкіл продовженого дня / Борис Степанович Кобзар. – К. : Рад школа, 1968. – 295 с.

140. Кобильченко І. В. Виховання милосердя у дітей-вихованців дитячих будинків сімейного типу : Науково-методичний посібник для батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу / Ірина Василівна Кобильченко. – Київ : Інститут проблем виховання АПН України, 2009. – 91 с.

141. Ковалев Г. А. Три парадигмы в психологии и три стратегии психологического воздействия / Г. А. Ковалев. // Вопросы психологии. – 1987. – № 3. – С. 41–43.

142. Коломинский Я. Л. Возрастная и педагогическая социальная психология в свете проблем воспитания / Я. Л. Коломинский // Прикладные проблемы социальной психологии. – М. : Наука, 1983. – С. 255–269.

143. Коломинский Я. Л. Психология взаимоотношений в малых группах (общие возрастные особенности) / Яков Львович Коломинский. – Минск : БГУ, 1976. – 350 с.

144. Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения: В 2-х т. / Ян-Амос Коменский. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 1. – 656 с.

145. Корепанова М. В. Взрослые как гарант психологической защищенности ребенка в дошкольном периоде / М. В. Корепанова // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти : наукові записки РДГУ. – Вип. 21. – Рівне : РДГУ, 2002. – С. 7–9.

146. Корчак Я. Как любить ребенка: книга о воспитании / Януш Корчак. – М., 1990. – 146 с.

147. Конституція (основний закон) України / Прийнятий на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996р. – К. : Право, 1997. – 80 с. (Нормативні директивні правові документи).

148. Концепція виховання гуманістичних цінностей учнів загальноосвітньої школи / Н. Ганнусенко, І. Бех, К. Чорна // Українське релігієзнавство. – 2005. – № 36. – С. 265–281.

149. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності // Джерело педагогічної майстерності. Громадянська освіта школярів / Науково-методичний журнал. Випуск 1 (33). Ч. 1–2. – Харків : ХОНМІБО, 2005. – С. 35–45.

150. Концепція виховання дітей і молоді в національній системі освіти // Інформаційний збірник МОН України. – 1996. – № 13. (Нормативний документ МОН України).

151. Концепція ООН про права дитини. – К. : Столиця, 1997. – 32 с.

152. Кравець В. П. Історія української школи і педагогіки. / Володимир Петрович Кравець. – Тернопіль, 1994. – 359 с.

153. Краевский В. В. Методология педагогики. Новый этап. / В. В. Краевский, Е. В. Бережнова. – Академия, 2006. – 400 с.

154. Красоткина Н. Г. Виховні бесіди у початкових класах / Надія Григорівна. – Тернопіль : Мандрівець, 2008. – 176 с.

155. Крутецкий В. А. Психология обучения и воспитания школьников / Вадим Андреевич Крутецкий. – М. : Просвещение, 1976. – 303 с.

156. Крутецкий В. А. Основы педагогической психологии / Вадим Андреевич Крутецкий. – М. : Просвещение, 1972. – 255, [2] с.

157. Куликова Л. Н. Проблемы саморазвития личности / Лидия Николаевна Куликова. – Хабаровск, 1997. – 314 с.
158. Куторжевська Л. І. Підготовка майбутнього вчителя до роботи вихователем у загальноосвітніх навчальних закладах для дітей-сиріт : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Куторжевська Любов Іванівна. – Полтава, 2004. – 254 с.
159. Лабунская В. А. Психология затрудненного общения / В. А. Лабунская, Ю. А. Менджерицкая, Е. Д. Бреус. – М. : Издательский центр «Академия», 2001. – 288 с.
160. Лангмейер И. Психологическая депривация в детском возрасте / И. Лангмейер, З. Матейчек. – Прага : Авиценум, 1984. – 334 с.
161. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / Алексей Николаевич Леонтьев. – М. : Политиздат, 1977. – 304 с.
162. Лисина М. И. Проблемы онтогенеза общения / Майя Ивановна Лисина. – М. : Педагогика, 1986. – 144 с.
163. Лихачев Б. Т. Философия воспитания / Борис Тимофеевич Лихачев. – Изд-во : ВЛАДОС, 2010. – 336 с.
164. Лишенные родительского попечительства: хрестоматия / [сост. В. С. Мухина]. – М. : Просвещение, 1991. – 223 с.
165. Лопатіна О. О. Казки про чесноти для дошкільнят / О. О. Лопатіна, М. В. Скребцова – Х. : Вид. група «Основа», 2013. – 128 с.
166. Лосев А. Ф. История античной эстетики / А. Ф. Лосев. – М. : Просвещение, 1977. – 480 с.
167. Люблинская А. А. Детская психология : Учебное пособие для студентов педагогических институтов. / Анна Александровна Люблинская. – М. : Просвещение, 1971. – 415 с.
168. Макаренко А. С. Методика виховної роботи / Антон Семенович Макаренко. – К. : Рад. школа, 1990. – 336 с.
169. Макаренко А. С. Соч. : в 7-ми т. / Антон Семенович Макаренко. – М., 1960. – Т. 5. – 688 с.

170. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина 19-20 ст.): хрестоматія / упоряд. Л. Д. Березівська. – К : Науковий світ, 2003. – 418 с.
171. Малый толковый словарь / под ред. В. В. Лопатина, Л. Е. Лопатиной. – 1990. – 990 с.
172. Марьенко И. С. Нравственное становление личности школьников / Иван Сергеевич Марьенко. – М. : Просвещение, 1985. – 112 с.
173. Матвієнко О. В. Виховання молодших школярів: теорія і технологія / Олена Валеріївна Матвієнко. – К.: Стилос, 2006. – 543 с.
174. Мерлин В. С. Очерки интегрального исследования индивидуальности / Мерлин Вольф Соломонович. – М. : Педагогика, 1986. – 253 с.
175. Методика эффективности общения взрослых : учебно-методическое пособие. – Москва – Берлин: ИПК госслужащих, 1998. – 124с.
176. Миропольська Н. Є. Естетичне виховання старшокласників засобами мистецтва (концептуальні підходи) / Н. Є Миропольська // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : збірник наукових праць. – Випуск 2. – К., 2003. Кн. 2 – С. 15–23.
177. Монтень М. Опыты. Избранные произведения : В 3-х т. / Мишель Монтень : [Пер.с фр.]. – М. : Голос, 1992. – 384 с.
178. Москвіна Т. П. Категорійний аналіз формування гуманних взаємин молодших школярів в умовах зони радіологічного контролю / Т. П. Москвіна // Вісник Житомирського державного педагогічного університету. – 2004. – № 14. – С. 113–116.
179. Морева Н. А. Тренинг педагогического общения : учебное пособие [для вузов] / Наталья Александровна Морева. – М. : Просвещение, 2003. – 304 с.
180. Морально-етичне виховання 1–4 класи (за програмою Л. М. Слотвинської). Посібник для учителя. – Харків : «Основа», 2012. – 496 с.

181. Мясищев В. Н. Психология отношений / Владимир Николаевич Мясищев. – М. : «Институт практической психологии», Воронеж : НПО «МОДЭК», 1995. – 356 с.

182. Найн А. Я. Педагогические инновации и научный эксперимент / А. Я. Найн. // Педагогика. – 1996. – № 8. – С. 9–14.

183. Наследов А. Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных / Андрей Дмитриевич Наследов. – СПб. : ООО «Речь», 2004. – 388 с.

184. Науково-педагогічні основи соціально-педагогічної реабілітації вихованців інтернатних закладів: [науково-методичний посібник] / (кер. автор. колективу Л. В. Канішевська). – К. : Інститут проблем виховання АПН України, 2004. – 102 с.

185. Національна доктрина розвитку освіти України : Указ президента від 17.04.2002. – № 347 / 2002. – Офіц. вид. – К. : Парлам. в-во, 2002. – 17 с.

186. Неволина В. В. Психологические условия развития способности к эмоциональному взаимодействию младших школьников, воспитывающихся вне семьи : дисс....канд. психол. наук : спец. 19.00.07 – «Педагогическая психология» / Неволина Виктория Васильевна – Самара, 2008. – 198 с.

187. Новий словник української мови : у 3-х т. : К–П / уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко. – 2-е вид. – К. : АКОНІТ, 2003. – Т. 2 – 926 с.

188. Новикова В.И. Воспитание доброты как существенного качества личности младшего школьника : автореф. дис. на соискание научной степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Теория и история педагогики» / Новикова Валентина Ивановна. – М., 1994. – 20 с.

189. Новий завіт. З додатком псалмів. – Торонто, 1991. – 487с.

190. Нравственное развитие младших школьников в процессе воспитания / [под ред. И. А. Каирова, О. С. Богдановой]. – М. : Педагогика, 1979. – 192 с.

191. Обсуждаем проблемы воспитания: [методические разработки педагогических советов] / [под ред. Е. Н. Степанова, М. А. Александровой]. – М. : ТЦ «Сфера», 2004. – 160 с.

192. Овчаренко Е. Р. Совместная деятельность как условие развития эмпатии у детей 6-7 лет в общеобразовательном учреждении : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13. 00. 01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Овчаренко Елена Рудольфовна. – Волгоград, 2003. – 224 с.

193. Общая психодиагностика / [под ред. А.А. Бодалева, В.В. Столина]. – М. : Просвещение, 1987. – 20 с.

194. Огієнко І. Книга нашого буття на чужині / Іван Огієнко. – Вінніпег, 1956. – 121с.

195. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка 80 000 слов и фразеологических выражений / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова / Российская академия наук Институт русского языка им. В. В. Виноградова. – 4-е изд. испр. и доп. – М. : Азбуковник, 1999. – 944 с.

196. Олифиренко Л. Я. Социально-педагогическая поддержка детей группы риска : учебное пособие [для студентов высших учебных заведений] / Л. Я. Олифиренко, Т. И. Шульга, И. Ф. Дементьева. – М. : Издательский центр «Академия», 2002. – 256 с.

197. Ольшанская Н. Техника педагогического общения: практикум [для учителей и классных руководителей] / Наталья Ольшанская. – Волгоград : Учитель, 2005. – 74 с.

198. Основні орієнтири виховання учнів 1–11-х класів загальноосвітніх навчальних закладів України. Програма. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. – 80 с.

199. Очерки о развитии детей, оставшихся без попечения родителей / [И. В. Дубровина, З. А. Минкова, М. К. Бардышевская, Л. М. Славина и др.; под ред. М. Н. Лазутовой]. – М. : ТОО «СИМС», – 1995. – Вып. 4. – 64 с.

200. Ощепкова Л. С. Педагогические условия воспитания и развития милосердия у младших школьников : дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01

«Общая педагогика, история педагогики и образования» / Ощепкова Любовь Серафимовна. – Пермь, 2001. – 171 с.

201. Палиева Н. А. Воспитание и личностное развитие детей-сирот в условиях альтернативных форм жизнеустройства : дис. ... д-ра. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Палиева Надежда Андреевна. – Ставрополь, 2008. – 360 с.

202. Памятники средневековой латинской литературы 10-12 веков : Сборник. / Ответственные редакторы : С. С. Аверинцев, М. Л. Гаспаров. Составление : О. Е. Нестерова. – М. : Наследие, 1998. – РАН. Институт мировой литературы им. А. М. Горького. – 532, [2] с.

203. Паульсен Ф. Педагогика / Фридрих Паульсен : [пер. с нем. / под ред. – К. Вебера]. – М., 1913. – 487 с.

204. Пашина А. Х. Особенности эмоциональной сферы воспитанников и сотрудников детского дома / А. Х. Пашина, Э. П. Рязанова. // Психологический журнал. – Т. 14. – № 1. – С. 44–52.

205. Пашукова Т. И. О механизмах эмпатии и некоторых ее психических коррелятах : сборник научных трудов. / Т. И. Пашунова // Новые исследования в психологии и возрастной физиологии: сб. научных трудов. – М. : Педагогика.. – 1991, – № 2. – С. 44–52.

206. Пащенко Д. І. Генезис гуманістичних ідей у педагогіці : Монографія / Дмитро Іванович Пащенко. – К. : Науковий світ, 2001. – 280 с.

207. Пащенко Д. І. Формування готовності майбутніх учителів початкових класів до гуманістичного виховання учнів : Монографія // Дмитро Іванович Пащенко : Уманський держ. пед. ун-т імені П. Тичини. . – К. : Науковий світ, 2005. – 385 с.

208. Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди : зб. статей / Ред. колегія : О. Г. Дзеверін (відп. ред..) та інші. – К. : Вища школа, 1972. – 246 с.

209. Педагогическое наследие: Я. А. Коменский, Д. Локк, И. Г. Песталоцци. – М. : Педагогика, 1988. – 410 с.

210. Педагогічне спілкування як взаємодія : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.horting.org.ua/node/1437.
211. Песталоцци Й. Г. Избранные педагогические произведения : В 2-х т. / Иоган Генрих Песталоцци. / Под. ред.. В. А. Розенберг, М. В. Кларин. : Изд-во АПН РСФСР. – М. : Педагогика, 1981. – Т. 2. – 450 с.
212. Петровский А. В. Проблемы развития личности с позиции социальной психологии / А. В. Петровский. // Вопросы психологии. – 1984. – № 4. – С. 15–23.
213. Петровская Л. А. Компетентность в общении : Социально-психологический тренинг / Лариса Андреевна Петровская. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 216 с.
214. Пиаже Ж. Моральное суждение ребенка / Жан Пиаже. – М : Академический проект, 2006. – 480 с.
215. Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения / Николай Иванович Пирогов. – М. : Педагогика, 1985. – 496 с.
216. Пискунов А. И. Дидактические взгляды А. Дистервега / Алексей Иванович Пискунов // Советская педагогика. 1956. – № 1. – С. 63–70.
217. Плоткин М. М. Содержание и организация воспитательной работы в школе-интернате : [пособие для директоров школ-интернатов] / М. М. Плоткин, В. Г. Цыпурский. – М. : Просвещение, 1982. – 192 с.
218. Подласый И. П. Курс лекций по коррекционной педагогике / Иван Павлович Подласый – М. : «Владос», 2003. – 352 с.
219. Покась В. П. Становлення та розвиток інтернатних закладів освіти в Україні (1917-2000 рр.) / Віталій Петрович Покась. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – 208 с.
220. Покиданов Г. Інтернатам вдячні тисячі / Георгій Покиданов. – К. : «Фенікс» УАННП, 2001. – 251 с.
221. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка [навч. посібник] // Тамара Іллівна Поніманська. – К. : Академвидав, 2014. – 455 с.
222. Поляничко А. О. Подолання соціальної депривації дітей-сиріт в

умовах загальноосвітньої школи-інтернату: дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Полянничко Анжеліка Олександрівна. – Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2002. – 268 с.

223. Пометун О. І. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: науково-методичний посібник / Пометун О. І., Пироженко Л. В. – К. : Видавництво АСК – 2006. – 192 с.

224. Постанова Кабінету Міністрів України «Про поліпшення виховання, навчання, соціального та матеріального забезпечення дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків» – К., 1994. – (Нормативні директивні правові документи).

225. Прихожан А. М. Дети без семьи / А. М. Прихожан, Н. Н. Толстых. – М. : Педагогика, 1990. – 291с.

226. Прихожан А. М. Психология сиротства (3-е изд.) / А. М. Прихожан, Н. Н. Толстых. – СПб : Питер, 2001. – 416 с.

227. Про національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року; Указ Стратегія від 25.06.2013 № 344/2013: [Електронний ресурс]. – Режим доступа : www.zakon4.rada.gov.ua

228. Про національну програму виховання дітей та учнівської молоді в Україні : від 01.07.2004. – № 1-7/6-98 : Постанова АПН України // Освіта. – 2004. – № 94. – С. 4–6.

229. Психическое развитие воспитанников детских домов / [под. ред. И. В. Дубровиной, А. Г. Рузской]. – М. : Педагогика, 1990. – 260 с.

230. Развитие социальных эмоций у детей дошкольного возраста. Психологическое исследование / Под ред. А. В. Запорожца, Я. З. Неверович. – М. : Педагогика, 1986. – 172 с. 231. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций / Януш Рейковский; [пер. с польского]. – М. : Прогресс, 1979. – 392 с.

232. Роджерс К. Эмпатия / Карл Роджерс // Психология эмоций. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 235–238.

233. Розанов В. В. Сумерки просвещения / Василий Васильевич Розанов – СПб, 1899. – 246 с.
234. Розанов В. В. В мире неясного и нерешенного / Василий Васильевич Розанов : сб. статей. / Под. общ. ред. А. Н. Нилюкина – М. : Республика, 1995. – 462 с.
235. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – Избр. произведения: в 2-х т. – М. : Педагогика, 1989. – Т 2. – 328 с.
236. Руссо Ж.-Ж. Педагогические сочинения : в 2 т. / Жан-Жак Руссо. – М. : Педагогика, 1981. – Т. 2. – 275 с.
237. Русова С. Вибрані педагогічні твори / С.офія Русова. –К. : Освіта, 1996. –304с.
238. Рязанцева Е. Ю. Милосердие как экзистенциональный ресурс личности / Е. Ю. Рязанцева // Вісник Одеського національного університету Серія Психологія. – Т. 15. – Вип.11. – Ч. 2. – С. 111–119.
239. Савченко О. Я. Виховний потенціал початкової освіти: [посібник для вчителів і методистів початкового навчання] / Олександра Яківна Савченко. – К. : Богдана А.М.М., 2009. – 226 с.
240. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи: підручник [для студентів педагогічних факультетів]. / Олександра Яківна Савченко – К. : Абрис, 1997. – 416 с.
241. Савчин М. В. Педагогічна психологія : Навчальний посібник / Мирослав Васильович Савчин. – К. : Академвидав, 2007. – 424 с.
242. Сафина З. Н. Социально-педагогические условия преодоления одиночества у учащейся молодежи : дисс. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Теория и история педагогики» / Зульфия Нурмухаметовна Сафина. – Казань, 1996. – 177 с.
243. Селевко Г. К. Технология саморазвития личности школьника / Герман Константинович Селевко // Школьные технологии. – № 6. – С. 5–25.

244. Семененко И. И. Милосердие в Конфуцианском учении : из цикла «Зарубежная философия в прошлом и настоящем» / Иван Иванович Семененко. – М. : Знание, 1989. – 64, [4] с.

245. Скриль О. І. Висвітлення питання виховання милосердя як складника морального становлення підлітків у науковій літературі другої половини ХХ ст. / О. І. Скриль // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2013. – № 5. – С. 61–68.

246. Слободчиков В. И. Основы психологической антропологии. Введение в психологию субъективности / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. – М. : Школа-Пресс, 1995. – 384 с.

247. Словарь Психология / Под общ.ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд. испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.

248. Слюсаренко В. Г. Соціально-педагогічні функції установ інтернатного і напівінтернатного типу й умови їх реалізації в Україні : дис. ... д-ра пед. наук : спец. : 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / Слюсаренко Віктор Григорович. – К., 1997. – 475 с.

249. Сокольников Ю. П. Системный анализ воспитания школьников / Юрий Петрович Сокольников. – М. : Прометей, 1993. – 200 с.

250. Соловьев В. Религиозные основы жизни / Владимир Соловьев. – М. : Просвещение, 1987. – 415 с.

251. Специфіка професійної діяльності соціального педагога загальноосвітньої школи-інтернату для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування / Л. М. Артющікіна, А. О. Полянничко // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 2 (59). – С. 42 – 47.

252. Станчиц М. А. Этика милосердия : Пособие для учителей и воспитателей / Маргарита Абрамовна Станчиц. – М. : Ред. журнала «Аудикация і вихованіе», 1996. – 116 с.

253. Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка / Мирослав Гнатович Стельмахович. – К. : ІЗМН, 1997. – 232 с.

254. Степанов Е. Н. Методические советы по организации внеурочной деятельности учащихся начальных классов / Е. Н. Степанов // Завуч начальной школы. – № 6. – 2011. – С. 36–40.

255. Стрелкова Л. Уроки сказки / Людмила Стрелкова. – М. : Педагогика, 1990. – 128 с.

256. Сухомлинська О. В. Проблеми теорії виховання дітей і молоді в Україні / О. В. Сухомлинська. // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 7. – С. 109–125.

257. Сухомлинский В. А. О воспитании / Василий Александрович Сухомлинский. – М. : Политиздат, 1975. – 272 с.

258. Сухомлинський В. О. Вибрані пед.твори:у 5-ти т. / Василь Олександрович Сухомлинський. – К. : Радянська школа, 1977. – Т.4. – 1977. – 638 с.

259. Сухомлинський В. О. Не бійтесь бути ласкавими. Вибрані пед.твори: у 5-ти т. / Василь Олександрович Сухомлинський. – К. : Радянська школа, 1977. –Т.5. – 639 с.

260. Сучасні проблеми виховання учнів шкіл-інтернатів : теорія і практика: кол. монографія / [О. В. Голуб, А. С. Толкачова, Л. В. Бернадська та ін.; кер. авт. кол. О. В. Голуб]. – Донецьк : ЛАНДОН-XXI, 2013. – 362 с.

261. Тернопільська В. І. Система виховання соціально-комунікативної культури учнів загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності: дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Тернопільська Валентина Іванівна. – К., 2009. – 532 с.

262. Токар Н. Уроки доброти / Наталія Токар // Початкова школа : науково-методичний журнал. – №11. – 2012. – С. 52–53.

263. Толкачова А. С. Формування комунікативної компетентності учнів молодшого шкільного віку у позаурочній діяльності шкіл-інтернатів : дис ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Толкачова Анжеліка Сергіївна. – Луганськ, 2014 – 277 с.

264. Толстой Л. Н. Любите друг друга / Лев Николаевич Толстой // Полное собрание сочинений в 90-та т. – М., 1957. – Т. 42. – 1957. – 520 с.

265. Толстих А. М. Сравнительное изучение отношения к будущему у подростков, воспитывающихся в семье и вне семьи / А. М. Толстих. // Возрастные особенности развития детей. – М. : Просвещение, 1982. – С. 15–23.

266. Тома Ф. Воспитание чувств / Феликс Тома. – СПб : Изд-во Павленкова, 1900. – 245 с.

267. Третяк О. П. Виховання ціннісного ставлення до людини у молодших школярів у навчально-виховному процесі : дис ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Третяк Ольга Петрівна. – Київ, 2014. – 209 с.

268. Трубецкой Е. Н. Религиозно-общественный идеал западного христианства в V веке / Евгений Николаевич Трубецкой. – М., 1892. – Ч. 1. – 280 с.

269. Уварова Л. Р. Воспитание милосердия у студентов университета в процессе их обучения : дисс...канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія и методика обучения и воспитания (социальное воспитание в общеобразовательной и высшей школе)» / Уварова Любовь Рудольфовна. – Кострома, 2001.-165 с.

270. Український педагогічний словник / Під. ред. С. Гончаренка. – К. : Либідь. – 607 с.

271. Урунтаева Г. А. Практикум по детской психологии : пособие для студентов педагогических институтов, педагогических училищ и колледжей, воспитателей детских садов / Г. А. Урунтаева, Ю. А. Афонькина / Под ред. Г. А. Урунтаевой. – «Владос», 1995. – 291 с.

272. Усова А. П. Роль игры в воспитании детей / Александра Платоновна Усова / Под. ред А. В. Запорожца. – М. : Просвещение, 1976. – 96 с.

273. Ушинський К. Д. Собр. соч. : в 2 т. / Константин Дмитриевич Ушинский. – М. : Просвещение. – Т. 2. – 1948. – 626 с.
274. Ушинский К. Д. Избранные педагогические сочинения / Константин Дмитриевич Ушинский. – М. : Просвещение, 1968. – 557 с.
275. Фельдштейн Д. И. Психология развития личности в онтогенезе / Давид Иосифович Фельдштейн. – М. : Педагогика, 1989. – 208 с.
276. Фесюкова Л. Б. Настільна книга вихователя старшої групи / Лариса Борисівна Фесюкова. – Х. : Веста : Вид-во «Ранок», 2009. – 176 с.
277. Фесюкова Л. Б. Виховуємо та навчаємо. Комплексні заняття й ігри для дітей 4–7 років [Л. Б. Фесюкова, І. В. Мирошниченко, І. С. Панасюк, Н. В. Яковлева]. – Х. : Веста: Вид-во «Ранок», 2009. – 258 с.
278. Филарет. Конспект по нравственному богословию / Филарет (игумен) – М. : Московская патриархия, 1990. – 111 с.
279. Формування життєвої компетентності вихованців у закладах інтернатного типу: навч.-метод. посібник / [Л. В. Канішевська та інші]. – К. : Педагогічна думка, 2007. – 172 с.
280. Франко І. Збірник творів : У 3-х т. / Іван Франко. – К : Вік, 1903. – Т. 1. – 546, [2] с.
281. Химич Н. Є. Формування гуманних взаємовідносин у дітей шостого року життя в іграх-драматизаціях : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / Химич Нінель Євгенівна. – К., 1996. – 17 с.
282. Хуанхо А. А. Организационно-педагогические условия социально-педагогической поддержки детей – социальных сирот : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Хуанхо Анжелика Аскеровна. – Майкоп, 2006. – 245 с.
283. Чепиков В. Т. Теоретические и методологические основы процесса воспитания нравственных качеств личности младшего школьника : автореф. дисс. на соиск. учен. степени д-ра пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая

педагогика и история педагогики» / Чепиков Виктор Тимофеевич. – М., 1998. – 42 с.

284. Швейцер А. Культура и этика / Альберт Швейцер – М. : Прогресс, 1973. – 343 с.

285. Шевченко Т. Г. Кобзар / Тарас Григорович Шевченко. – К. : Дніпро, 1985. – 640 с.

286. Шипицина Л. Социально-эмоциональные нарушения у школьников: причины, средства помощи / Людмила Шипицина. // Народное образование. – 1998. – № 10. – С. 190–192.

287. Шовкомуд Е. А. Воспитание эмоциональной отзывчивости у младших школьников : дисс.... канд. пед наук. : спец. 13.00.01 «Общая педагогика и история педагогики» / Шовкомуд Елена Александровна. – М., 1992. – 198 с.

288. Шовкомуд Е. А. Воспитание эмоциональной отзывчивости у младших школьников : автореф. дисс.... на соиск. учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика и история педагогики» / Шовкомуд Елена Александровна. – М., 1992. – 17 с.

289. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность / Артур Шопенгауэр. – М. : Республика, 1992.–448с.

290. Шульга Т. Психологические основы работы с детьми «группы риска» в учреждениях социальной помощи и поддержки / Т. Шульга, Л. Олифиренко // Прикладная психология и психоанализ – 1998. – № 2. – С. 34–55.

291. Шутова В. А. Педагогические условия воспитания милосердия у детей младшего школьного возраста: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Шутова Виктория Александровна. – Смоленск, 1999. – 189 с.

292. Щуркова Н. Е. Прикладная педагогика воспитания : учебное пособие / Надежда Егоровна Щуркова. – СПб – Питер, 2005. – 366 с.

293. Ягудина Л. Р. Социальное становление учащихся в условиях открытой социально-педагогической системы: дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Ягудина Лилия Равилевна. – М., 2002. – 220 с.

294. Ядов В. А. Социологическое исследование: методология, методы / Владимир Александрович Ядов. – Самара : Самарский университет, 1995. – 331 с.

295. Якобсон С. Г. Становление психологических механизмов этической регуляции поведения / С. Г. Якобсон // Психология формирования и развития личности. – М. : Наука, 1984. – С. 320–337.

296. Якобсон П. М. Почему надо воспитывать чувства детей / Павел Максимович Якобсон. – М. : Просвещение, 1964. – 74 с.

297. Яковлева В. Організація гуманістичного виховання учнів із труднощами у спілкуванні в закладах інтернатного типу / В. Яковлева // Рідна школа. – 2005. – № 8. – С. 45–46.

298. Adler A. Problems children / A. Adler // Individ. Psychology. – 1988. – № 4. – P. 44.

299. Gordon T. Parent Effectiveness Training / T. Gordon. // The Tested New Way to Raise Responsible Children. – New York and Scarborough, Ontario. – Amplume book, New American Library, 1970. – 276 p.

300. Maslow A.H. Some Educational Implications of the Humanistic Psychology / A.H. Maslow // Horvard Educational Review. – 1968. – Vol. 38. – № 4. – 670-692 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Опитувальник «Характер прояву емпатійних реакцій і поведінки в дітей» (А. Щетинникова)

№	Прояв емпатійних реакцій і поведінки	Часто	Інколи	Ніколи
1	Виявляє інтерес до емоційної поведінки інших			
2	Спокійно здаля дивиться на дитину, яка переживає якийсь стан			
3	Підходить до дитини, яка щось переживає, спокійно дивиться на неї			
4	Намагається привернути увагу дорослого до емоційного стану іншої дитини			
5	Яскраво, емоційно реагує на стан іншого, заражується ним			
6	Реагує на переживання іншого, говорячи при цьому: «А я не плачу», «А в мене теж...»			
7	«Зображує» співчуття, дивлячись при цьому на дорослого, очікуючи від нього схвалення, підтримки			
8	Повідомляє дорослого, як пожалів(ла), допоміг(ла) іншому			
9	Пропонує щось дитині, яка переживає емоційний стан (іграшку, цукерку тощо)			
10	Встає поряд з іншим, безпорадно дивиться на нього, на дорослого			
11	Виявляє співчуття лише на прохання дорослого (заспокоює, обіймає тощо)			
12	Активно залучається до ситуації, за власною ініціативою допомагає.			

Додаток Б

Картка педагогічних спостережень

Об'єкт: учні 1–4 класів.

Мета: визначити рівні вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку.

Місце спостереження: уроки, перерви, позаурочна виховна діяльність.

Результати експерименту фіксуються педагогами за схемою:

Прізвище, ім'я вихованця _____

Рік народження _____ клас _____ навчальний рік _____

1. Виявлення чуйності, співчуття, співпереживання до оточуючих _____

2. Рівень сформованості вмінь виявляти:

доброту _____

співчуття _____

співпереживання _____

чуйність _____

турботу _____

надавати безкорисливу допомогу тим, хто її потребує _____

відмовитися від будь-чого на користь ображеного _____

пробачити кривдника _____

Умовні позначки: «В» – високий рівень сформованості вмінь; «С» – середній рівень; «Н» – низький.

Додаток В

Анкета для вихователів шкіл-інтернатів

Мета:

- 1) виявити ставлення вихователів шкіл-інтернатів до проблеми виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку (питання 1, 2);
- 2) визначити осмислення поняття «милосердя» стосовно дітей молодшого шкільного віку (питання 3);
- 3) з'ясувати питання щодо організації змісту позаурочної діяльності з виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку (питання 4, 5, 6).

1. Як Ви вважаєте, чи є актуальною проблема виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів?

2. Як Ви вважаєте, чи може сучасна школа-інтернат досягти значних успіхів у вихованні милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів?

3. Як Ви розумієте поняття «милосердя»? Перерахуйте ознаки прояву милосердя.

4. Які методи виховання милосердя Ви використовуєте у практиці роботи? Перерахуйте їх.

5-6. Чи приділяєте Ви увагу вихованню милосердя в учнів молодшого шкільного віку? Якщо Ваша відповідь «так», то з якими труднощами при цьому Ви стикаєтесь?

Додаток Д

Тест «Ваші емпатійні здібності» (В. Бойко)

Інструкція: «Вам пропонуються запитання, на які слід дати відповіді «так» чи «ні».

Стимулювальний матеріал:

1. У мене є звичка уважно вивчати обличчя і поведінку людей, щоб зрозуміти їх характер, нахили, здібності.
2. Якщо оточення виявляє ознаки нервовості я, зазвичай, залишаюся спокійним.
3. Я більше довіряю переконанням, розуму, ніж інтуїції.
4. Я вважаю для себе нормальним цікавитися проблемами інших людей.
5. Я можу легко увійти в довіру, якщо на те буде потреба.
6. Зазвичай, я з першої зустрічі відчуваю у новій людині «близьку душу».
7. Як правило, я першим починаю розмову.
8. Я втрачаю душевну рівновагу, якщо оточення чимось засмучене.
9. Моя інтуїція – більш надійний засіб розуміння людей, ніж знання чи досвід.
10. Виявляти інтерес до внутрішнього світу іншої особистості – нетактовно.
11. Часто своїми словами я ображаю близьких мені людей, не помічаючи того.
12. Я легко можу уявити себе якоюсь твариною, відчути її звички та стан.
13. Я рідко розмірковую про причини поведінки людей, що мають до мене безпосереднє відношення.
14. Я рідко переймаюсь проблемами людей.
15. Зазвичай, за кілька днів я відчуваю, що щось має трапитись із близькою мені людиною, і передчуття здійснюються.
16. У спілкуванні з людьми, як правило, намагаюсь уникнути розмови про особисте.

Продовження додатка Д

17. Іноді близькі люди дорікають мене за черствість і неувагу до них.
18. Мені легко вдається копіювати інтонацію, міміку людей, наслідуючи їх.
19. Мій допитливий погляд часто збентежує нових партнерів.
20. Чужий сміх, зазвичай, дратує мене.
20. Часто, діючи навмання, я, проте, знаходжу підхід до людини.
21. Плакати від щастя – нерозумно.
22. Я здатний(на) повністю довіритися друзям.
23. Мені рідко зустрічалися люди, яких я розумів би без зайвих слів.
24. Я (випадково чи від допитливості) часто підслуховую розмови сторонніх людей.
25. Я можу залишатися спокійним навіть тоді, коли всі навколо хвилюються.
26. Мені простіше підсвідомо відчутти людину, ніж зрозуміти її, «розклавши на плюси і мінуси»
27. У мене спокійне ставлення до дрібних неприємностей, які виникають у моїх однокласників.
28. Мені було б важко довірливо спілкуватись із обачливою, замкненою людиною.
29. У мене творча натура – поетична, художня, артистична.
30. Я без особливої цікавості вислуховую сповіді нових знайомих.
31. Я розчулююсь, якщо бачу людину в сльозах.
32. Моє мислення більше відрізняється конкретністю, статечністю, послідовністю, ніж інтуїцією.
33. Коли друзі починають говорити про свої неприємності, я намагаюся перевести розмову на іншу тему.
Якщо я бачу, що в когось із близьких на душі зле, то, зазвичай, утримуюся від розпитувань.
34. Мені важко зрозуміти, чому дрібниці можуть так сильно засмучувати людей.

Продовження додатка Д

Обробка даних. Підрахуйте число правильних відповідей, що відповідають «ключу», а після визначте сумарну оцінку: +1, - 2, - 3, +4, +5, +6, +7, +8, +9, - 10, - 11, +12, - 13, - 14, +15, - 16, - 17, +18, +19, +20, +21, - 22, +23, - 24, +25, - 26, +27, - 28, - 29, +30, - 31, +32, - 33, - 34, - 35, - 36. Сумарний показник може змінюватися від 0 до 36 балів. Рівень прояву: 30 балів і вище – дуже високий рівень емпатії; 29–22 балів– високий; 21–15 балів– середній рівень; менше 14 балів –низький.

Додаток Е

Тест комунікативної толерантності (В. Бойко)

Інструкція: «Перевірте себе, наскільки ви здатні приймати чи не приймати індивідуальність людей. Прочитайте запропоновані нижче думки, скористайтесь оцінками від 0 до 3 балів, щоб висловитися, наскільки вони відповідають вам: 0 балів – невірно; 1 – вірно в деякій мірі; 2 – вірно у значній мірі; 3 – вірно у вищій мірі. Закінчивши оцінку думок, підрахуйте суму балів, але будьте відверті».

Стимулювальний матеріал:

<i>1. Ви не вмієте або не бажаєте приймати індивідуальність інших людей.</i>	
	<i>БАЛИ</i>
1. Повільні люди мене дратують.	
2. Мене дратують метушливі, непосидючі люди.	
3. Я важко переношу гомінку дитячу гру.	
4. Оригінальні, нестандартні, яскраві особистості, переважно, негативно діють на мене.	
5. Бездоганна з усіх поглядів людина змушує мене бути обережним.	
<i>УСЬОГО:</i>	
<i>2. Оцінюючи поведінку, образ думок чи окремі характеристики людей, ви розглядаєте як еталон самого себе.</i>	
	<i>БАЛИ</i>
1. Мене, зазвичай, вибиває із рівноваги некмітливий співрозмовник.	
2. Мене дратують балакучі люди.	
3. Мене обтяжує розмова з байдужим мені супутником у потязі чи літаку, якщо він виявляє ініціативу.	
4. Мене обтяжує розмова з випадковим супутником, який поступається переді мною в рівні знань і культурі.	
5. Мені важко знайти спільну мову з партнерами іншого інтелектуального рівня, що відрізняється від мого.	
<i>УСЬОГО:</i>	
<i>3. Ви категоричні чи консервативні в оцінці людей.</i>	
	<i>БАЛИ</i>

Продовження додатка Е

1. Сучасна молодь викликає неприємні почуття своїм зовнішнім виглядом (зачіски, косметика, сукня).	
2. Так звані «нові українці» справляють на мене неприємне враження через відсутність культури.	
3. Представники деяких національностей симпатичні мені.	
4. Є тип чоловіків(жінок), який мене дратує.	
5. Терпіти не можу ділових партнерів із низьким професійним рівнем.	
<i>УСЬОГО:</i>	
<i>4. Ви не вмієте приховувати неприємні почуття, що з'являються як наслідок зіткнення з некомунікабельними якостями партнерів.</i>	
	<i>БАЛИ</i>
1. Вважаю, що на грубість потрібно відповідати грубістю.	
2. Важко приховати те, що людина мені чимось неприємна.	
3. Мене дратують люди, які під час суперечки наполягають на своєму.	
4. Мені не приємні самовпевнені люди.	
5. Мені важко утриматися від зауважень на адресу озлобленої чи знервованої людини, що штовхається у транспорті.	
<i>УСЬОГО:</i>	
<i>5. Ви прагнете переробити, перевиховати свого партнера.</i>	
	<i>БАЛИ</i>
1. Я маю звичку повчати оточуючих.	
2. Невиховані люди обурюють мене.	
3. Я часто помічаю, що прагну виховувати кого-небудь.	
4. За звичкою, я постійно роблю комусь зауваження.	
5. Я люблю керувати близькими.	
<i>УСЬОГО:</i>	
<i>6. Вам хочеться підлаштувати партнера під себе, зробити його зручним.</i>	
	<i>БАЛИ</i>
1. Мене дратують літні люди, коли в час пік вони знаходяться в міському транспорті чи крамниці.	
2. Жити в одному номері готелю зі сторонньою людиною для мене просто нестерпно.	

Продовження додатка Е

3. Коли партнер не погоджується з моєю правильною позицією, це дратує мене.	
4. Мене дратує, коли мені суперечать.	
5. Мене дратує, коли партнер робить щось по-своєму, не так, як мені хотілося.	
<i>УСЬОГО:</i>	
<i>7. Ви не вмієте прощати іншому його помилки, незручність, випадково створені вам неприємності.</i>	
	<i>БАЛИ</i>
1. Я сподіваюся, що тим, хто мене образив дістанеться.	
2. Мені часто дорікають за надмірне бурчання.	
3. Я довго пам'ятаю образи тих, кого я ціную та поважаю.	
4. Не можна прощати колегам нетактовні жарти.	
5. Якщо діловий партнер невимушено зачепить мою гідність, я на нього ображусь.	
<i>УСЬОГО:</i>	
<i>8. Ви нетерпимі до фізичного та психологічного дискомфорту, в якому опинився партнер.</i>	
	<i>БАЛИ</i>
1. Я засуджую людей, які плачуться та жаліються комусь.	
2. Внутрішньо я не схвалюю колег (приятелів), які за кожним зручним випадком розповідають про свої хвороби.	
3. Я намагаюсь уникати розмови з тим, хто починає жалітися на власне сімейне життя.	
4. Я без особливої уваги слухаю сповіді друзів (подруг).	
5. Мені іноді подобається подратувати близьких чи друзів.	
<i>УСЬОГО:</i>	
<i>9. Ви погано пристосовуєтесь до характерів, звичок, установок чи прискіпливості інших.</i>	
	<i>БАЛИ</i>
1. Як правило, мені важко поступатися іншим.	
2. Мені важко знайти порозуміння з людьми, в яких поганий характер.	
3. Я важко пристосовуюсь до нових партнерів у спільній роботі.	
4. Я уникаю підтримувати стосунки з дещо дивними людьми.	

Продовження додатка Е

5. Часто я із принципу наполягаю на своєму, навіть якщо розумію, що партнер правий.	
	<i>УСЬОГО:</i>

Обробка результатів. Підрахуйте суму балів, які отримали за усіма 9 ознаками та зробіть висновок: чим більше балів, тим нижчим є рівень комунікативної толерантності.

Максимальна кількість балів – 135, що свідчить про абсолютну нетерпимість до оточення.

Зверніть увагу на те, з яких із запропонованих вище ознак поведінки у вас високі сумарні оцінки – тут можливий інтервал від 0 до 15 балів. Чим більше балів за конкретною ознакою, тим менше ви є терпимими до людей в даному аспекті відносин. І навпаки, чим меншими є ваші оцінки щодо тієї чи іншої ознаки поведінки, тим вищим є рівень загальної комунікативної толерантності в даному аспекті відносин. Зрозуміло, що отримані результати дозволяють визначити лише загальні тенденції, властиві вашим стосункам із партнерами. У безпосередньому живому спілкуванні особистість виявляється яскравіше та багатогранніше.

Розшифрування блоків комунікативної толерантності

(за методикою В.Бойка)

№ блоків	Показники поведінкових ознак
1.	Неприйняття чи нерозуміння індивідуальності людини.
2.	Використання себе як еталона при оцінці.
3.	Категоричність і консерватизм в оцінках.
4.	Невміння приховувати неприємні почуття, коли доводиться стикатись із некомунікабельними якостями партнера.
5.	Прагнення переробити, перевиховати партнерів.

Продовження додатка Е

6.	Прагнення підігнати партнера під себе.
7.	Невміння прощати іншому помилки, ненавмисно спричинені неприємності.
8.	Нетерпимість до фізичного та психічного дискомфорту.
9.	Невміння пристосовуватися до партнерів.

Чим більшою є кількість балів за конкретною ознакою, тим менш толерантними є респонденти до людей у даному аспекті відносин. Та навпаки: чим меншою є кількість балів за тією чи іншою поведінковою ознакою, тим вищим є рівень загальної комунікативної толерантності.

Додаток Ж

Структура семінару «Виховуємо милосердя»

№	Тематика занять	К-ть годин
1	Сутність, структура милосердя в учнів молодшого шкільного віку (лекція з елементами бесіди)	2 год.
2	Виховання милосердя (творча майстерня)	2 год.
3	Зміст та специфіка педагогічного милосердя (лекція з елементами бесіди)	2 год.
4	Особливості виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів (круглий стіл)	2 год.
5	Діагностика рівнів вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів (інтерактивне заняття)	2 год.
6	Форми і методи виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів (лекція з елементами бесіди)	2 год.
7	Ресурси школи-інтернату щодо попередження конфліктів (мала педрада)	2 год.
Всього		14 годин

Додаток 3

Семінар для вихователів шкіл-інтернатів «Виховуємо милосердя»

Заняття 1. Сутність, структура милосердя в учнів молодшого шкільного віку

Мета: розкрити сутність, структуру феномена милосердя в учнів молодшого шкільного віку.

Форма проведення заняття – лекція з елементами бесіди.

Ключові слова: милосердя, структура милосердя, учні молодшого шкільного віку, критерії та показники вихованості милосердя, школи-інтернати.

Зміст заняття:

1. Милосердя як соціально-етичне явище.
2. Милосердя як моральна категорія.
3. Милосердя як педагогічна проблема.
4. Сутність, структура вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку.

Література

1. Бех І. Д. Формувати у дитини почуття цінності іншої людини / І. Д. Бех // Педагогіка толерантності. – 2001. – № 2. – С. 52–58.
2. Козич Л. З. На пути к милосердию : пособие для педагогов / Л. З. Козич, Н. Ф. Папко, Н. П. Тригубович. – Минск : «Адукація і выхаванне», 2001. – 224 с.
3. Коменский Я. Избранные педагогический сочинения : В 2-х т. / Ян Коменский – М. : Педагогика, 1982. – Т. 1. – С. 164–280.
4. Сучасні проблеми виховання учнів шкіл-інтернатів : теорія і практика : колективна монографія / Голуб О. В., Толкачова А. С., Бернадська Л. В., Грігчина А. І., Підборський Ю. Г., Поліщук О. В., Сизоненко І. Г. / [кер. авт. кол. О. В. Голуб]. – Донецьк : ЛАНДОН – XXI, 2013. – С. 66–106.

Продовження додатка З

5. Станчиц М. А. Этика милосердия : пособие для учителей и воспитателей / Маргарита Абрамовна Станциц. – Минск : Ред. журн. «Адукацыя і выхаванне», 1990. – 116 с.

6. Станчиц М. А. «Мастерская милосердия» : (опыт организации благотворительной деятельности школьников) / Маргарита Абрамовна Станциц. Белорусский фонд социальной поддержки детей и подростков «Мы – детям», Гос. комитет по делам молодежи Республики Беларусь, Министерство образования Респ. Беларусь, Академия последиplomного образования. – М. : Минск, 2000. – 121. с.

7. Толстой Л. Н. Путь к жизни / Лев Николаевич Толстой. – М. : Республика, 1993. – 431 с.

8. Уварова Л. Р. Воспитание милосердия у студентов университета в процессе их обучения : дисс. ...канд. пед. наук. : спец. 13.00.02 – теория и методика обучения и воспитания (социальное воспитание в общеобразовательной школе) / Уварова Любовь Рудольфовна. – Кострома, 2001. – 65с.

9. Ушинский К. Д. Избранные педагогические сочинения / Константин Дмитриевич Ушинский. – М. : Просвещение, 1968. – 557 с.

Заняття 2. Виховання милосердя (творча майстерня)

Мета: розкрити значущість милосердя в сучасному житті, актуалізувати проблему виховання милосердя в дітей.

Форма проведення – творча майстерня.

Ключові слова: милосердя, добро, чуйність, людяність, турбота.

Обладнання: картки із суперечливими твердженнями, фломастери, кольорові олівці, картки із запропонованими для відтворення життєвими ситуаціями, картки із проблемними завданнями.

Зміст заняття:

I. Вступне слово керівника творчої майстерні (визначається актуальність проблеми, мета творчої майстерні)

Продовження додатка 3

Керівник творчої майстерні. Уявіть собі свого вихованця. Напишіть у лівому стовпчику ті якості, які б ви бажали виховати у нього, а в правому – ті якості, які б не бажали, щоб він мав.

Наприклад:

Добро	Злобливість
Чуйність	Байдужість
Відповідальність	Егоїзм
Милосердя та інші	Образливість та інші

Учасники творчої майстерні зачитують свої списки позитивних і негативних якостей.

Керівник творчої майстерні. У лівому стовпчику оберіть головне слово, підкресліть його. Доберіть до нього асоціативний ряд слів.

Наведемо деякі відповіді вихователів:

- доброта: турбота, допомога, людяність, чуйність та інші;
- милосердя: співчуття, любов, турбота, добро та інші.

Керівник творчої майстерні. Сьогодні в нашому суспільстві гостро відчувається дефіцит турботливого ставлення один до одного. Байдужість, зло, ненависть, на жаль, є дуже поширеними в нашому житті. І це не випадково, оскільки поняття «милосердя» було забуте. Ми погоджуємося з великими мислителями, що тільки краса й добро врятують світ. Отже, наша творча майстерня присвячена проблемі важливості виховання милосердя в дітей.

Керівник творчої майстерні. Виразіть за допомогою кольору своє ставлення до поняття «милосердя». Поясніть вибір кольору.

II. Робота в групах з картками

Вихователів розподіляємо на три групи та пропонуємо їм картки з написаними на них суперечливими твердженнями. Учасники творчої майстерні доводять правильність або хибність даного твердження.

Продовження додатка З

На картках написані такі суперечливі твердження:

- 1) добрій, милосердній людині іноді доводиться важко у сучасному суспільстві, тому і батьки, і вчителі, якщо вони турбуються про дитину, не повинні виховувати в неї милосердя;
- 2) не можна давати милостиню всім без виключення жебракам: деякі використовують її з метою наживи;
- 3) справді гуманна, милосердна людина не має піклуватися про своє здоров'я, оскільки це – вияв егоїзму; необхідно присвятити всього себе турботі про здоров'я інших людей, поданню допомоги хворим та нужденним.

III. Робота в групах

Керівник творчої майстерні. Психологи стверджують, що дитина вже з дошкільного віку розуміє, як високо цінується людьми здатність до співчуття та підтримки. Дитина може підібрати кошеня та щиро пожаліти його, але вона також здатна і до злих пустощів. Дитина може радіти успіхам товариша, але й здатна заздрити йому.

Під час обговорення у групі питання, як ця внутрішня суперечність впливає на процес виховання в учнів молодшого шкільного віку здатності до співпереживання та співчуття, доцільно звернути увагу на те, що існування в нашій душі добра і зла, їх зіткнення та боротьба сприймається як головна трагедія людини. У той же час опанування неперехідних духовних цінностей дає можливість знаходитись у гармонії із природою, (із) соціумом, (із) самим собою. Добро – це не даність, що завжди існує, а результат довгого важкого шляху. Преподобний Серафім Саровський стверджував, що для справжнього, повсякденного життя є необхідною рішучість. Через себе, свої переживання, свою потребу в любові, співчутті дитина вчиться співчувати іншій людині.

IV. Робота в групах

Учасниками творчої майстерні роздають картки із запропонованими для відтворення життєвими ситуаціями, дається п'ять хвилин на виконання завдання.

Продовження додатка З

Керівник творчої майстерні. Ми ще раз переконаємося, наскільки актуальною є проблема виховання милосердя в молодого покоління. Вам пропонується спробувати себе в ролі акторів, відтворити життєві ситуації, обґрунтувати мотиви поведінки кожного з героїв.

Учасникам творчої майстерні роздають картки із запропонованими для відтворення життєвими ситуаціями, дається п'ять хвилин на виконання завдання.

Ситуація 1. «У суспільному транспорті»

Старенька жінка звертається до молодого чоловіка:

- Чоловіче, ви не могли б поступитися місцем вагітній жінці?
- Чи я гінеколог? Звідки мені знати, що вона вагітна?
- Так, це ж видно.
- Вагітні хай їздять на таксі.
- Невже ваша жінка не була в такому стані?
- Моя жінка вже давно народила. А ви, якщо така розумна, поступіться своїм місцем.

– Чоловіче, побійтеся Бога....

Ситуація 2. «Відпочинок на природі»

Лунають голоси людей, що відпочивають :

- Тату, немає гілок для багаття!
- Синку, наламай з дерев!
- Мамо, куди подіти порожні склянки?
- Синку, кинь їх в озеро!
- Мамо, скільки тут конвалій !
- Та зірви їх усім: бабусі, тіточці Катрусі (це її улюблені квіти), і, звичайно, нам із татусем.
- Мамо, куди пішли Ігор та Сергій?
- Вони пішли рибалити електровудочками.

Ситуація 3. «Стара людина в сім'ї»

Продовження додатка З

Бабуся. Онучок, почитай мені, будь ласка, газету. Я ж майже нічого не бачу.

Онук. Сьогодні не моя черга.

Бабуся. Оленка пішла в гурток.

Онук. Переб'єшся тоді без газети.

У розмову втручається зять).

Зять. Отже, виспалася за день, тепер можна й газети читати. Спокою від вас немає ні в день, ні в ночі!

Бабуся (засмучено) Ні про що неможна попросити, тільки докори, незадоволення....

Зять. Якщо погано, переїжджайте до будинку престарілих.

Ситуація 4. «Відносини на роботі»

Профорг:

– Чули? В Оксани Іванівни горе: чоловік помер. Треба зібрати гроші.

– Набридло, то народжуються, то вмирають, то одружуються...

– Я вчора знову взяла в борг...

– А мені треба купити дорогі ліки...

– Коли мій брат помер, мені ніхто не зібрав ...

Профорг:

– Люди! Всі ми під Богом ходимо...

Керівник творчої майстерні. На жаль, такі ситуації трапляються часто в нашому житті. Ми пропонуємо Вам замислитися над проблемами, які хвилюють нас і, певно, суспільство в цілому.

V. Групова робота

Учасникам творчої майстерні роздаються картки з проблемними завданнями, які викладені нижче, проводиться дискусія.

1. Л. Толстой, М. Кінг, М. Ганді відстоювали принцип ненасилля, неопору злу. Чи можна в такий спосіб перемогти зло?

Продовження додатка З

2. Чи є необхідність у цілеспрямованому вихованні милосердя в нашому суспільстві?

3. Чи можна вважати милосердною людину, яка нікому не робить лиха?

VI. Підбиття підсумків творчої майстерні

Педагоги обмінюються своїми враженнями від проведеної творчої майстерні, висловлюють пропозиції.

Література

1. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. : Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади / Іван Дмитрович Бех. – Кн. 2. – К. : Либідь, 2003. – 344 с.

2. Бех І. Д. Життя як цінність у культурно-виховній інтерпретації В. О. Сухомлинського / Іван Дмитрович Бех // Рідна школа. – 2007. – № 2. – С. 7–12.

3. Бондаревская Е. В. Гуманистическая парадигма личностно-ориентированного образования / Е. В. Бондаревская // Педагогика. – 1997. – № 4. – С. 11–17.

4. Козич Л. З. На пути к милосердию : пособие для педагогов / Л. З. Козич, Н. Ф. Папко, Н. П. Тригубович. – Мінськ: «Адукація і выхаванне», 2001. – 224 с.

5. Олифиренко Л. Я. Социально-педагогическая поддержка детей группы риска : учебное пособие [для студентов высших учебных заведений] / Л. Я. Олифиренко, Т. И. Шульга, И. Ф. Дементьева. – М. : Издательский центр «Академия», 2002. – 256 с.

6. Сучасні проблеми виховання учнів шкіл-інтернатів : теорія і практика : колективна монографія / Голуб О. В., Толкачова А. С., Бернадська Л. В., Грігчина А. І., Підборський Ю. Г., Поліщук О. В., Сизоненко І. Г. / [кер. авт. кол. О. В. Голуб]. – Донецьк : ЛАНДОН – XXI, 2013. – С. 66–106.

Продовження додатка З

7. Станчиц М. А. Этика милосердия : пособие для учителей и воспитателей / Маргарита Абрамовна Станчиц. – Минск: Ред. журн. «Адукація і выхаванне», 1990. – 116 с.

8. Станчиц М. А. «Мастерская милосердия» : (опыт организации благотворительной деятельности школьников) / Маргарита Абрамована Станчиц. Белорусский фонд социальной поддержки детей и подростков «Мы – детям», Гос. комитет по делам молодежи Республики Беларусь, Министерство образования Респ. Беларусь, Академия последиplomного образования. – М. : Минск, 2000. – 121. с.

Заняття 3. Зміст та специфіка педагогічного милосердя

Мета: розкрити зміст, структуру та специфіку педагогічного милосердя.

Форма проведення – лекція з елементами бесіди.

Ключові слова: милосердя, педагогічне милосердя, специфіка педагогічного милосердя, педагог школи-інтернату.

1. Сутність, структура педагогічного милосердя.
2. Специфіка педагогічного милосердя.
3. Робота творчих груп. Творче завдання: обґрунтувати складові педагогічного милосердя педагога школи-інтернату.
4. Обговорення складових педагогічного милосердя педагога школи-інтернату.

Література

1. Белухин Д. А. Основы личностно ориентированной педагогики : курс лекций / Дмитрий Алексеевич Белухин. – Воронеж : НПО «МОДЭК», 1999. – Ч. II. – 319 с.
2. Бех І. Д. Виховання особистості / Іван Дмитрович Бех. – Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. – К. : Либідь, 2003. – 278 с.

Продовження додатка З

3. Бех І. Д. Виховання особистості / Іван Дмитрович Бех. – Кн. 2: Особистісно-орієнтований підхід : науково-практичні засади. – К. : Либідь, 2003. – 342 с.
4. Валеева Р. А. Педагогическое кредо Я. Корчака / Р. А. Валеева. // Право ребенка на уважение. Педагогика Я. Корчака и современный опыт помощи ребенку. – СПб : Питер, 2001. – С. 9–70.
5. Газман О. С. Педагогическая поддержка детей в образовании как инновационная проблема / О. С. Газман // Новые ценности образования : Десять концепций и эссе. – М., 1995. – С. 58–63.
6. Галигузова Л. Н. Педагогические аспекты воспитания детей в домах ребенка и в детских домах / Л. Н. Галигузова, С. Ю. Мещерякова, Л. М. Царегородцева // Вопросы психологии. – 1990. – № 6. – С. 17–25.
7. Козич Л. З. На пути к милосердию : пособие для педагогов / Л. З. Козич, Н. Ф. Папко, Н. П. Тригубович. – Минск : «Адукація і выхаванне», 2001. – 224 с.
8. Корчак Я. Как любить ребенка : [книга о воспитании] / Януш Корчак. – М., 1990. – 146 с.
9. Куликова Л. Н. Проблемы саморазвития личности / Лидия Николаевна Куликова. – Хабаровск, 1997. – 314 с.
10. Станчиц М. А. Этика милосердия : пособие для учителей и воспитателей / Маргарита Абрамовна Станчиц. – Минск : Ред. журн. «Адукація і выхаванне», 1990. – 116 с.
11. Станчиц М. А. «Мастерская милосердия» : (опыт организации благотворительной деятельности школьников) / Маргарита Абрамовна Станчиц. Белорусский фонд социальной поддержки детей и подростков «Мы – детям», Гос. комитет по делам молодежи Республики Беларусь, Министерство образования Респ. Беларусь, Академия последипломного образования. – М. : Минск, 2000. – 121. с.

Продовження додатка З

12. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: у 5-ти т. / Василь Олександрович Сухомлинський. – К. : Радянська школа, 1976. – Т. I.: Спілкування в колективі. – 1976. – 654 с.

13. Уварова Л. Р. Воспитание милосердия у студентов университета в процессе их обучения : дисс. ...канд. пед. наук. : 13.00.02 – теория и методика обучения и воспитания (социальное воспитание в общеобразовательной школе) / Уварова Любовь Рудольфовна. – Кострома, 2001. – 65с.

14. Ушинский К. Д. Избранные педагогические сочинения / Константин Дмитриевич Ушинский. – М. : Просвещение, 1968. – 557 с.

Заняття 4. Особливості виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку загальноосвітніх шкіл-інтернатів (круглий стіл)

Мета: розглянути сенситивність молодшого шкільного віку щодо виховання милосердя; розкрити особливості виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів; виявити чинники, які негативно впливають на виховання милосердя в названого вище контингенту дітей; визначити основні завдання шкіл-інтернатів щодо виховання милосердя в молодших школярів у позаурочній діяльності.

Форма проведення – круглий стіл

Ключові слова: милосердя, виховання милосердя, учні молодшого шкільного віку, школа-інтернат, позаурочна діяльність.

Зміст заняття

I. Сенситивність молодшого шкільного віку до виховання милосердя

Анатомо-фізіологічні та соціально-педагогічні характеристики молодшого шкільного віку, що відкривають нові можливості для виховання милосердя в дітей :

– висока пластичність центральної нервової системи молодшого школяра, що забезпечує йому здатність фіксувати впливи середовища,

Продовження додатка 3

готовність реагувати на нього, підвищувати рухливість нервових процесів; це дає змогу дитині швидко змінювати поведінку відповідно до вимог учителя та комунікативної ситуації;

- інтенсивне формування у вихованців таких розумових операцій як аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, узагальнення тощо;

- формування високих форм почуттів – інтелектуальних, естетичних, етичних; у молодших школярів розвивається здатність до емпатії;

- учні початкових класів виявляють інтерес до змісту моральних правил поведінки;

- діти є чутливим та сприятливими до впливу середовища, що оточує, багато чого в їх поведінці визначається наслідуванням;

- розвиток рефлексії, що дозволяє вихованцю об'єктивно оцінювати свої вчинки та надавати моральну оцінку вчинкам інших людей тощо.

II. Круглий стіл на тему: «Особливості виховання милосердя у молодших школярів шкіл-інтернатів»

Мета: виявити чинники, які негативно впливають на виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів; визначити умови щодо їх усунення; дослідити, окреслити умови ефективності виховання в учнів початкових класів зазначеної якості у позаурочній діяльності шкіл-інтернатів.

Фактори негативного впливу на процес формування комунікативної компетентності в молодших школярів шкіл-інтернатів, а саме:

- специфіка контингенту учнів (соціальні сироти, біологічні сироти, діти з малозабезпечених і багатодітних сімей, більшість вихованців є соціально занедбаніми);

- патологічні відхилення у стані здоров'я, тяжка спадковість;

- проблеми медичного характеру, зумовлені патологічними відхиленнями у стані здоров'я;

- обмежений обсяг уявлень про навколишній світ;

Продовження додатка З

- наявність деприваційного синдрому (материнська, когнітивна, рухова і психомоторна, соціальна, сенсорна, комунікативна, психічна, емоційна депривації тощо);
- підвищена схильність до страхів, тривожність і занепокоєність; нерозуміння емоційного стану іншої людини;
- порушення емоційно-вольового розвитку, агресивність, підвищена вразливість, схильність до нервових зривів;
- знижений рівень емпатії;
- труднощі у спілкуванні з оточуючими людьми, недовірливість, психічна перевтома, зниження потреби в досягненнях і успіхах, депресія;
- споживацьке ставлення до держави і суспільства; орієнтація на пристосування;
- відсутність засвоєння позитивного соціального досвіду батьків, сім'ї, емоційно-ділових взаємин між людьми.

Особливості організації життєдіяльності вихованців шкіл-інтернатів:

- обмеження сфери спілкування учнів; зниження інтенсивності та довірливості у спілкуванні; емоційна спрощеність спілкування;
- вимушена адаптація до великої кількості однолітків;
- часта зміна педагогів і персоналу інтернатних закладів із різними програмами виховання;
- превалювання авторитарної педагогіки;
- заорганізованість життєдіяльності, гіперопіка вихованців;
- стійка залежність дитини від педагога тощо.

III. Обмін думками з питання «Пошук умов усунення негативних чинників у процесі виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів»

У ході обговорення доцільно звернено увагу на актуальність встановлення емоційно-ціннісних відносин між дітьми та педагогами, використання потенціалу позаурочної діяльності, створення в школі-

Продовження додатка З

інтернаті комфортного середовища; оволодіння педагогами формами і методами виховання милосердя тощо.

IV. Мозковий штурм «Основні завдання загальноосвітньої школи-інтернату щодо виховання милосердя у молодших школярів у позаурочній діяльності»

Наприклад, завдання школи-інтернату з виховання милосердя в молодших школярів :

- реалізація особистісно орієнтованого підходу у відносинах «педагог і дитина», «педагог і учнівський колектив»;
- використання можливостей навчальних предметів у позаурочній діяльності у процесі виховання милосердя;
- організація спільної емоційно-цінної діяльності дітей, забезпечення міжособистісного спілкування;
- оптимізація форм і методів виховання милосердя у молодших школярів шкіл-інтернатів в позаурочній діяльності;
- своєчасна діагностика та корекція вихованості милосердя в названого вище контингенту дітей.

Література

1. Аладьин А. А. Психологическая работа с детьми, лишенными родительского попечительства / А. А. Аладьин, И. А. Фурманов, Н. В. Фурманов. – Минск : Тесей, 1999. – 224 с.
2. Антропова М. В. Гигиена детей и подростков : учебник / Мета Васильевна Антропова. – М. : Медицина, 1977. – 355 с.
3. Артюшкіна Л. М. Сирітство в Україні як соціально-педагогічна проблема (соціально-правовий аспект) / Л. М. Артюшкіна, А. О. Полянничко. – Суми : Сумський ДПУ імені А.С. Макаренка, 2002. – 226 с.
4. Бондар А. Д. Навчально-виховна робота в школах-інтернатах / А. Д. Бондар, Б. С. Кобзар. – К. : Вища школа, 1985. – 303 с.

Продовження додатка З

5. Вугрич В. П. Особливості виховної роботи в школах-інтернатах у контексті підготовки учнів до життя і діяльності у громадянському суспільстві / Володимир Павлович Вугрич // Сучасні проблеми виховання і соціально-педагогічної реабілітації : зб. наук. праць. – К. : Інститут проблем виховання АПН України, 2003. – С. 10–17.

6. Галигузова Л. Н. Педагогические аспекты воспитания детей в домах ребенка и в детских домах / Л. Н. Галигузова, С. Ю. Мещерякова, Л. М. Царегородцева // Вопросы психологии. – 1990. – № 6. – С. 17–25.

7. Дубровіна І. В. Психологічний розвиток вихованців дитячих будинків / І. В. Дубровіна, А. Г. Рузька. – К. : «Наукова думка», 1990. – 120 с.

8. Канішевська Л. В. Виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності : монографія / Любов Вікторівна Канішевська. – К. : ХмЦНП, 2011. – 368 с.

9. Кобзар Б. С. Специфіка позаурочної виховної роботи з учнями шкіл-інтернатів для дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків / Б. С. Кобзар, Є. П. Постовойтов. – К. : Стилос, 1997. – 311 с.

10. Лангмейер Й. Психическая депривация в детском возрасте / Й. Лангмейер, З. Матейчек ; [пер. Г. А. Овсянников]. – Прага : Авиценум, 1984. – 334 с.

11. Олифиренко Л. Я. Социально-педагогическая поддержка детей группы риска : учебное пособие [для студентов высших учебных заведений] / Л. Я. Олифиренко, Т. И. Шульга, И. Ф. Дементьева. – М. : Издательский центр «Академия», 2002. – 256 с.

12. Очерки о развитии детей, оставшихся без попечения родителей / [И. В. Дубровина, З. А. Минкова, М. К. Бардышевская и др.; под ред. М. Н. Лазутовой]. – М. : ТОО «СИМС», – 1995. – Вып. 4. – 64 с.

Заняття 5. Діагностика рівнів вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів

Продовження додатка З

Мета: ознайомити вихователів загальноосвітніх шкіл-інтернатів з критеріями і показниками вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів, методикою діагностики рівнів вихованості милосердя в названого вище контингенту дітей.

Форма проведення – інтерактивне заняття.

Ключові слова: критерії та показники, діагностичний інструментарій, рівні вихованості милосердя, вихователь школи-інтернату, учні молодшого шкільного віку, школа-інтернат.

Зміст заняття:

1. Критерії та показники вихованості милосердя в учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів.
2. Ознайомлення вихователів шкіл-інтернатів з методикою діагностування рівнів вихованості милосердя в молодших школярів.
3. Індивідуальні консультації учасників семінару з питань діагностики рівнів вихованості милосердя в молодших школярів шкіл-інтернатів.

Література

1. Айзенк Г. Как измерить личность / Айзенк Ганс, Вильсон Геленн. – М., 2000. – 284 с.
2. Анастаси А. Психологическое тестирование : [перевод с английского] / [под ред. К. М. Гуревича, В. И. Лубовского] / Анна Анастаси. – М. : Педагогика, 1982. – Кн. I. Психологическая диагностика. – 320 с.
3. Горбатов Д. С. Практикум по психологическому исследованию : учеб. пособие / Д. С. Горбатов. – Самара : БАХРАХ-М, 2006. – 270 с.
4. Лиханов А. А. Дети без родителей : книга для учителя / Альберт Анатольевич Лиханов. – М. : Просвещение, 1987. – 271 с.
5. Пазухина С. В. Педагогическая успешность : диагностика и развитие профессионального сознания учителя : [учебное пособие] / Светлана Вячеславовна Пазухина. – СПб : Речь, 2007. – 224 с.

Продовження додатка З

6. Психическое развитие воспитанников детских домов / [под. ред. В. Дубровиной, А. Г. Рузской]. – М. : Педагогика, 1990. – 260 с.

7. Прихожан А. М. Дети без семьи / А. М. Прихожан, Н. Н. Толстих. – М. : Педагогика, 1990. – 291 с.

8. Сучасні проблеми виховання учнів шкіл-інтернатів : теорія і практика : колективна монографія : / Голуб О. В., Толкачова А. С., Бернадська Л. В., Грігчина А. І., Підборський Ю. Г., Поліщук О. В., Сизоненко І. Г. / [кер. авт. кол. О. В. Голуб]. – Донецьк : ЛАНДОН – XXI, 2013. – С. 66–106.

9. Цукерман Г. А. Введение в школьную жизнь : программа адаптации детей к школьной жизни / Г. А. Цукерман, К. Н. Поливанова. – М. : Московский центр качества образования, 2010. – 120 с.

Заняття 6. Форми і методи виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів

Мета: поглибити знання вихователів шкіл-інтернатів із формами і методами виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку; обговорення системи виховних годин «На шляху до милосердя»; обговорення комплексу педагогічних умов виховання милосердя в молодших школярів шкіл-інтернатів.

Форма проведення: лекція з елементами бесіди.

Ключові слова: форми і методи виховання милосердя, виховні години, педагогічні умови, школа-інтернат, учні молодшого шкільного віку, позаурочна діяльність.

Зміст заняття

1. Форми і методи виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів.

1. Обговорення розробленої системи виховних годин «На шляху до милосердя».

Продовження додатка З

2. Обговорення педагогічних умов виховання милосердя в (учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів) молодших школярів закладів інтернатного типу.

3. Індивідуальні консультації вихователів шкіл-інтернатів із питань роботи з експериментальними матеріалами.

Література

1. Бандура В. С. Морально-етичне виховання. 1–4 класи (за програмою Л. Слотвинської) : посібник учителя / Валентина Станіславівна Бандура. – Харків : Вид. група «Основа», 2012. – 494 с.

2. Виховуємо та навчаємо. Комплексні заняття й ігри для дітей 4–7 років / [Л. Б. Фесюкова, І. В. Мирошніченко, І. С. Панасюк, Н. В. Яковлева]. – Харків : Веста : ТОВ «Ранок», 2008. – 208 с.

3. Вовчук І. С. Мовленнєвий етикет та культура спілкування молодших школярів : програма курсу, розробки уроків у 1–4 класах. / І. С. Вовчук, Ю. О. Петик. – Харків : Вид. група «Основа», 2013. – 447 с.

4. Гербеєв Ю. В. Воспитательная работа в учреждениях интернатного типа / Юрий Викторович Гербеєв. – М. : Просвещение, 1984. – 140 с.

5. Кобильченко І. В. Виховання милосердя у дітей-вихованців будинків сімейного типу : науково-методичний посібник для батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу / Ірина Василівна Кобильченко. – К. : Інститут проблем виховання АПН України, 2009. – 91 с.

6. Козич Л. З. На пути к милосердию : пособие для педагогов / Л. З. Козич, Н. Ф. Папко, Н. П. Тригубович. – Минск : «Адукація і выхаванне», 2001. – 224 с.

7. Красоткіна Н. Г. Виховні бесіди у початкових класах / Надія Красоткіна. – Тернопіль : Мандрівець, 2008. – 176 с.

8. Олифіренко Л. Я. Социально-педагогическая поддержка детей группы риска : учебное пособие [для студентов высших учебных заведений] / Л. Я. Олифіренко, Т. И. Шульга, И. Ф. Дементьева. – М. : Издательский центр «Академия», 2002. – 256 с.

Продовження додатка 3

9. Сучасні проблеми виховання учнів шкіл-інтернатів : теорія і практика : колективна монографія / Голуб О. В., Толкачова А. С., Бернадська Л. В., Грігчина А. І., Підборський Ю. Г., Поліщук О. В., Сизоненко І. Г. / [кер. авт. кол. О. В. Голуб]. – Донецьк : ЛАНДОН – XXI, 2013. – С. 66–106.

10. Киричок В. А. Гуманне ставлення до дитини : методичний посібник для вчителів / Віра Андріївна Киричок. – К. : Інститут проблем виховання АПН України, 2004. – 132 с.

11. Станчиц М. А. Этика милосердия : пособие для учителей и воспитателей / Маргарита Абрамовна Станчиц. – Минск : Ред. журн. «Адукація і выхаванне», 1990. – 116 с.

12. Станчиц М. А. «Мастерская милосердия» : (опыт организации благотворительной деятельности школьников) / Маргарита Абрамовна Станчиц. Белорусский фонд социальной поддержки детей и подростков «Мы – детям», Гос. комитет по делам молодежи Республики Беларусь, Министерство образования Респ. Беларусь, Академия последипломного образования. – М. : Минск, 2000. – 121. с.

Заняття 7. Ресурси школи-інтернату щодо попередження конфліктів (мала педрада)

Мета: розробити практичні рекомендації щодо попередження конфліктних ситуацій в колективі школи-інтернату.

Завдання:

1) розглянути види педагогічних конфліктів, визначити їх особливості та причини виникнення;

2) розглянути та проаналізувати стилі поведінки педагога в конфліктній ситуації;

3) визначити особисті ресурси кожного вихователя школи-інтернату щодо попередження конфліктів між учасниками навчально-виховного процесу;

4) створити правила побудови життєдіяльності школи-інтернату без конфліктів та агресії.

Продовження додатка З

Обладнання: тести: «Наскільки ви конфліктні», «Стратегія поведінки у конфлікті»; листи ватмана, фломастери, скотч.

Хід малої педради

I. Вступна частина

Короткий виступ старшого вихователя школи-інтернату щодо теми, мети і завдань педагогічної ради.

II. Основна частина

1. *Виступи вихователів школи-інтернату:*

- а) «Види педагогічних конфліктів і ситуацій»;
- б) «Особливості педагогічних конфліктів, їх причини»;
- в) «Стиль взаємодії педагога в конфлікті з учнем»;

2. *Тестування :*

б) Тест «Стратегії поведінки в конфлікті» (мета: виявити форми поведінки педагога в ситуації конфлікту з учнями, колегами, адміністрацією, а також ставлення педагога до спільної діяльності) [6, с. 55–57].

3. *Групова робота «Причини конфліктів у школі-інтернаті»:* групи вихователів виділяють три причини конфліктів у школі-інтернаті: з дітьми, батьками, колегами, адміністрацією – та три ресурси щодо можливостей попередження цих конфліктів.

4. *Робота в колі «Спілкування»:* ведучий зачитує внутрішні ресурси кожного вихователя щодо попередження конфліктів з дітьми, батьками, колегами, адміністрацією (наприклад: доброзичливість у відносинах з учнями, довіра та розуміння, індивідуальний підхід до вихованців, оволодіння мистецтвом спілкування, єдність педагогічних вимог, толерантність тощо); у результаті осмислення внутрішніх ресурсів кожного педагога виявляються загальні тенденції щодо попередження конфліктних ситуацій у шкільному колективі.

III. Підбиття підсумків малої педради

Педагогам запропоновано доповнити правила побудови життєдіяльності школи-інтернату без конфліктів і агресії. У результаті було прийнято такі правила:

Продовження додатка 3

- 1) приймайте дитину такою, якою вона є, незалежно від її успішності, здібностей, поведінки;
- 2) забезпечте вихованцю емоційний комфорт у школі-інтернаті; для цього будьте другом для нього, знайте його індивідуальні здібності та властивості характеру, виявляйте любов, турботу, терпимість до учня;
- 3) демонструйте повагу, ціннісне ставлення до молодшого школяра, віру в її можливості;
- 4) прийміть за головний засіб взаємного впливу особистісно орієнтоване спілкування;
- 5) сприяйте формуванню в колективі школи-інтернату гуманістичних відносин, не припускайте приниження гідності вихованців.

Література

1. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. : Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади / Іван Дмитрович Бех. – Кн. 2. – К. : Либідь, 2003. – 344 с.
2. Газман О. С. Педагогика свободы : путь в гуманистическую цивилизацию XXI века / О. С. Газман // Классный руководитель. – № 3. – 2000. – С. 40–43.
3. Долинська Л. В. Ускладнене спілкування в учнів шкіл-інтернатів : навч.-метод. посібник / Л. В. Долинська, Г. Є. Улунова. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – 119 с.
4. Морева Н. А. Тренинг педагогического общения : учебное пособие [для вузов] / Н. А. Морева. – М. : Просвещение, 2003. – 304 с.
5. Обсуждаем проблемы воспитания : [методические разработки педагогических советов] / [под ред. Е. Н. Степанова, М. А. Александровой]. – М. : ТЦ «Сфера», 2004. – 160 с.
6. Ольшанская Н. Техника педагогического общения : [практикум для учителей и классных руководителей] / Наталья Ольшанская. – Волгоград : Учитель, 2005. – 74 с.
7. Педагогічне спілкування як взаємодія : [Електронний ресурс]. – Режим доступа : www.horting.org.ua/node/1437.

Додаток К

Тренінгові вправи (М. Громкова)

Мета: опрацювання вмінь діалогічної взаємодії педагогів.

Вправа 1.

1. Якщо ви вступаєте у спілкування з іншою людиною, то прогнозуєте – чи будете для неї зрозумілим чи ні?

2. Якщо в порозумінні виникнуть труднощі і для Вас це неважливо, то Ви не будете докладати зусиль?

3. Якщо для Вас це важливо, то доведеться налагоджувати комунікацію, організувати порозуміння, чи не так?

Отже, як же цим оволодіти, як це засвоїти на рівні дії?

Комунікація – процес обміну емоційним та інтелектуальним змістом з метою порозуміння. Людина, яка вступає у спілкування з іншою, породжує думку та формулює її, тобто уявно будує тезу, зрозумілу для іншого, виділяє суб'єкт думки (про що?), добирає предикати (щодо суб'єкта). Вона – автор (А).

А – Про що? Що? – П

П – Про що? Що? – А

А – Про що? Що? – П

Співрозмовник виступає в ролі того, хто розуміє (П), він слухає, реагує (згоден, не згоден, частково згоден, виступає як критик, вагається), а потім висловлює свою тезу, яка відображає власне розуміння, оформлює свою думку в тезу з тим самим суб'єктом думки та переходить у роль автора (А). Вони обмінюються ролями тощо.

У спілкуванні криється небезпека зриву порозуміння, якщо в будь-який момент один із співрозмовників підміняє частину тези «про що?» Якщо його «про що?» стало іншими вже не цікавить співрозмовника, то вироблення аргументів – безрезультатний процес, оскільки розмова йде про різне. Вони вже не чують один одного, тобто виникає ситуація непорозуміння. У такий

Продовження додатка К

момент це треба змінити та повернути розмову на шлях порозуміння [1, с. 90–91].

Вправа 2.

Якщо Ви вступаєте в комунікацію, то це має бути усвідомлена дія, тобто, перш, ніж подати свою тезу, доцільно відповісти самому собі на чотири пари запитань:

1. З якої позиції вступаємо в комунікацію (я та він)?
2. Які є потреби (інтерес, необхідність) у цьому обміні (мої чи його)?
3. Чи відбувається обмін змістом (що з того, про що йдеться під час нашого спілкування, є необхідним для нього; що є корисним для мене)?
4. Які здібності, засоби нашої взаємодії (як ми здатні оформлювати те, чим бажаємо обмінятися)?

Не треба дратуватися, якщо вийшло не так, як Ви передбачали – щось Ви не врахували, не знали про свого співрозмовника (його інтереси, здібності). Якщо вони виявилися не такими, як Ви вважали, не намагайтеся змінити їх; спрямуйте себе на дещо інше, на те, що більше підходить для спілкування зі співрозмовником, а те, що Ви приготували, залиште для іншого випадку [1, с. 90–92].

Література

1. Громкова М. Т. Если Вы – преподаватель... [из серии «В поисках здорового смысла»] / Майя Тимофеевна Громкова. – М. : ТОО «ДИЗ – АРТ», 1998. – 152 с.

Додаток Л

Виховна година на тему «Доброта» (1 клас)

Мета: дати уявлення про доброту, вчити учнів виявляти доброту стосовно інших; викликати у вихованців бажання робити добро людям.

Обладнання: плакат «Правила доброти», костюм Феї Добра, м'яч, кольорові олівці, фломастери, папір.

Хід заняття

Організаційний момент. *Привітання.*

Повідомлення теми виховної години.

Вихователь: Діти, сьогодні ми поговоримо з вами про доброту.

Читання казки «Їжачиха-кравчиня».

Жила собі в лісі Їжачиха-кравчиня. Не було в неї жодної вільної хвилини: то зайці просили нові шубки на зиму пошити; то в білочки вушка мерзли, і вона вирішила шапочкою обзавестися. Навіть квітам, кущам і деревам Їжачиха допомагала. Обдере хтось кору, обірве листя дерева і кущі, кличуть Їжачиху. Вона пришиє кору і листя на місце, і все миттєво приросте. Мабуть, голки та нитки в Їжачихи були чарівними. Справа в тому, що голки вона в себе брала, а нитки їй павучки лісові виготовляли.

Одного разу замовлень у Їжачихи було так багато, що вона з ніг збилася.

Уже смеркало, коли Їжачиха поспішила до яру, де її олениця з оленям чекали. Мисливець стріляв у них, та схибив, але куля зачепила бік в оленяти й порвала його гарну шкурку. Мама-олениця дуже хвилювалася за синочка і, побачивши Їжачиху, промовила:

– Йди відсіть, невідомий звір, тут мій синочок лежить, у нього шкурка подерта. Ми Їжачиху чекаємо.

– Ти що, оленице, я – Їжачиха, – здивувалася Їжачиха.

– Ой, перепрошую, обізналась я. Та це й дивно, я звикла до їжаків із голками, а в тебе одна тільки голка із павутинням посеред спини стирчить.

Продовження додатка Л

Тоді зрозуміла Їжачиха, що всі свої голки витратила, але перейматися цим було ніколи: оленятко лежало, закривши очі. Їжачиха висмикнула останню голку, затигнула в неї павутинку, і через хвилину шкура оленяти була акуратно зашита. Мама олениця облизала рану теплим язиком, і оленя відкрило очі.

– Матусю, – сказало воно, – у мене більше не болить бік. А потім уп'ялося в Їжачиху:

– Мамо, це хто: хом'як чи ховрашок ?

Олениця сердито шикнула на нього:

– Це Їжачиха. Вона тобі шкурку зашила. Замість того, щоб дурниці питати, краще подякуй їй.

– Мамо, я не знав, що Їжачихи голі бувають, я вважав, що вони в голках.

Далі Їжачиха не слухала. Сумна, вона вибралася з яру, сховалася під високою ялиною і тихо заплакала. Красуня ялина похитала пухнастими вітами:

– Тебе хтось скривдив, Їжачихо?

– Ні, я сама себе скривдила. Усі голки витратила на шиття і перетворилася на голого звіра. А ти, ялино, як здогадалася, що я – Їжачиха?

– У нас, дерев, особливе чуття, тому я тебе ніколи ні з ким не спутаю. А біді твоїй нескладно зарадити, – не тільки в тебе однієї голки ростуть, – ласкаво додала ялина і сильно струснула своїм гіллям.

Їжачиха відчула поколювання і помацала себе лапкою. Густі ялинкові голки обліпили її, і Їжачиха стала ще гарніша, ніж колись. Вона подякувала ялині й радо побігла додому вечеряти.

Зайчєня, яке трапилося їй назустріч, захоплено вигукнуло:

– Ой, Їжачихо, яка в тебе гарна шубка стала: зелена і пухнаста!

А шили нові голки навіть краще, ніж колишні.

Запитання

Продовження додатка Л

1. Якою була Їжачиха?
2. Як ти вважаєш, кому ще Їжачиха допомагала в лісі?
3. Перелічи добрих мешканців світу природи і поясни, чому вони добрі
(Наприклад, дощик напуває землю; травою годують тварин; сонце всіх зігріває).

Вихователь: Діти, скажіть, будь ласка, що таке доброта?

Доброта – це чуйне, привітне, доброзичливе, дружнє ставлення до людей. Без доброти світ не може існувати.

Ознайомлення з правилами Доброти.

Вихователь: Діти! До нас завітала Добра Фея, яка розповість вам про правила доброти.

Фея: Любі діти! Людина починається з добра,

З уміння співчувати, захистити –

Це зрозуміти всім давно пора,

Бо ми прийшли у світ добро творити.

Правила доброти дуже прості, треба тільки навчитися їх виконувати:

- допомагай слабким, маленьким, хворим;
- жалій інших, а не себе;
- ніколи не заздри;
- шануй працю інших людей;
- допомагай друзям у біді;
- пробачай іншим помилки;
- люби своїх близьких.

Асоціативний куц. (Діти добирають слова, що підходять до слова «Доброта», наприклад: співчуття, допомога, доброзичливість, любов, щедрість, турботливість тощо).

Вихователь: Діти, яких добрих казкових героїв ви знаєте?

Конкурс «Складаємо прислів'я про добро»

1. Думай добре, роби добре.....не доводить.

Продовження додатка Л

2. Добро плодить добро.....не поїдеш.
3. У кого є злість,,.....і буде добре.
4. На злі далекоа зло плодить зло.
5. Злість до добра.....той своє серце їсть.

Гра «Подумаємо про доброту»

Усі діти стають у коло. Одна дитина грає роль Доброти. Вона виходить за двері й думає, що доброта може зробити для кого-небудь із друзів.

Вихователь відчиняє двері, і всі голосно говорять: «Наші двері відчиняємо, Доброту в гості чекаємо!»

«Доброта» заходить, бере одну дитину за руку, виводить її на середину кола й каже, що сьогодні зробить для цієї дитини.

Динамічна хвилинка «Добрий дощик»

Вихователь поділяє дітей на пари, потім читає вірш. Один учень із пари витягує руки долонями догори. Інший стукає пальчиками по долонях свого друга, зображуючи різний дощ, як-от: дрібний грибний, теплий, ласкавий, літній, осінній, грозову зливу.

Дощ лив, лив, лив,

Усі дерева напоїв

Діжки повні нам налив,

Землю-матінку умив.

Гра «Добрі люди»

Діти сідають у коло. Вихователь кожному школяреві по черзі кидає в руки м'яч. Той, хто спіймав м'яч, називає будь-яку добру людину і пояснює, чому вона добра.

Підсумок заняття.

Створення «Сонячної квітки».

Вихователь: Добро – це найголовніше, що є на Землі. Воно, як сонечко, зігріває нас, пестить своїми промінцями. Давайте кожен з вас намалює своє добре сонечко, яке містить стільки промінців, скільки добрих вчинків ви зробили останнім часом.

Продовження додатка Л

І от зараз у нашому класі засяє справжня Сонячна квітка добрих справ. Ось так із маленьких сонечок утворилося велике сяюче СОНЦЕ ДОБРОТИ. Поспішайте робити добро, і тоді на серці буде затишно і спокійно, бо так чудово бути добрим, дарувати тепло своїх сердець іншим.

Література

1. Година спілкування ; 1 клас / Упоряд. М. О. Володарська. – Харків : Видавництво «Ранок», 2011. – 176 с.
2. Лопатіна О. О. Казки про чесноти для дошкільнят / О. О. Лопатіна, М. В. Скребцова. – Харків : Вид. група «Основа», 2013. – 128 с.
3. Початкова школа : науково-методичний журнал. – № 5. – 2012. – С. 24–27.
4. Токар Н. Уроки доброти / Н. Токар // Початкова школа : науково-методичний журнал – №11. – 2012. – С. 52–53.

Додаток М

Виховна година «Милосердя» (1 клас)

Мета: з'ясувати зміст понять «милосердя», «співчуття»; вчити аналізувати й оцінювати вчинки своїх ровесників, розпізнавати емоційний стан інших людей; виховувати почуття гідності, чуйності, доброти, любові до ближнього, розвивати почуття відповідальності за свої вчинки і викликати бажання творити добро та бути милосердним.

Обладнання: ручки, папір, фломастери.

Хід заняття

Організаційний момент. Привітання.

Повідомлення теми виховної години.

– Діти, сьогодні ми поговоримо з вами про милосердя. Проте, щоб розпочати нашу розмову про цю якість, нам треба точно знати, що означає це слово. (*Вихователь записує на дошці слова: милосердя, милосердний, добрий, співчувати, пояснює дітям значення цих слів*).

Милосердя – це добре, співчутливе ставлення до когось, вияв жалю, любові, тобто добре серце.

Милосердний – готовий надати безкорисливу допомогу, поспівчувати.

Добрий – готовий надати допомогу, поспівчувати.

Співчувати – ставитися з розумінням, із жалем до чийогось горя.

Учень.

Милосердний – серцю милий,

Співчувати вміє,

Він привітний, незлобливий,

Словом душу гріє,

Вміє весело сміятись,

Гнів і сум здолає.

Для людей він звик старатись –

Добру вдачу має.

Учениця.

Ділом людям допоможе,

Скаже добре слово.

Добре все зробити може –

Він на це готовий.

Благородний, дивовижний,

Має добру вдачу,

Чесний, вірний, світлий, ніжний –

Вас такими бачу!

Продовження додатка М

Завдання. Доберіть до слова «миłosердя» протилежні за значенням слова (*жорстокість, байдужість*).

Вихователь: (Розповідь з елементами бесіди)

– З давніх часів доброта і миłosердя були традиційними для нашого народу. Природним вважалося допомогти знедоленому, нещасному, поділитися шматком хліба, дати притулок бездомному, захистити старість, немічність, урятувати хворого чи каліку, захистити скривдженого.

Миłosердя, чемність, доброта – це крила, на яких тримається людство. Найкращу пораду дає нам наймудріша книга – Біблія. Вона вчить: «Стався до людей так, як би ти хотів, щоб ставилися до тебе». А ще Біблія вчить: «Якщо хтось зробив тобі добро, пам’ятай про це завжди і відплати добром за добро, а якщо ти зробив комусь добро – забудь і не кричи про це на кожному кроці і не вимагай винагороди».

Інценізація оповідання «Іменинний обід» (за В. О. Сухомлинським).

Автор. У Ніни велика сім’я: мати, батько, двоє братів, дві сестри й бабуся. Ніна – найменша: їй восьмий рік. Бабуся – найстарша: їй вісімдесят два роки. У бабусі руки тремтять. Несе ложку бабуся – ложка дрижить, крапельки падають на стіл.

Ніна. У мене незабаром день народження.

Мама. Так, доню, і на твої іменини у нас буде святковий обід. Ти можеш запросити на свято своїх подруг.

Ніна. Добре, матусю!

Автор. Ось і настав цей день. Мама накрила стіл білою скатертиною.

Ніна. Ой, ще й бабуся за стіл сяде! Та в неї ж руки тремтять. Подруги сміятимуться. Розкажуть потім у школі, що в моєї бабусі руки тремтять. Мамо, хай бабуся сьогодні за стіл не сідає.

Мама. Чому?

Ніна. Бо в неї руки тремтять. Крапає на стіл.

Продовження додатка М

Автор. Мама зблідла. Не сказавши й слова, вона зняла зі столу білу скатертину і сховала її в шафу. Довго вона сиділа мовчки....

Мама. У нас сьогодні бабуся хвора. Тому іменинного обіду не буде. Вітаю, Ніно, тебе з днем народження! Моє тобі побажання: будь справжньою людиною!

Обговорення оповідання В. Сухомлинського «Іменинний обід».

Запитання

1. Що, на вашу думку, означає вислів «бути справжньою людиною»?

(Бути справжньою людиною – це поважати старість, бути милосердним – виявляти співчуття, дбайливо ставитися до проявів старості, пам'ятати, що ніхто в цьому житті не вічний, кожен буде колись старим і немічним).

2. Чи є Ніна справжньою людиною? Чому? *(Дівчина ще не навчилася бути доброю й милосердною, поважати старість).*

3. Щоб ви порадили Ніні?

Читання оповідання «Першокласниця».

До школи поспішали дві дівчинки, Надійка і Катруся. Обидві – першокласниці.

Тільки-но дівчатка вибігли на сідці, як їм назустріч – дідусь. Він стукав поперед себе довгим сучкуватим ціпком, невпевнено ступав ногами.

«Сліпий, мабуть», – подумала Надійка.

– Давай допоможемо йому, – сказала вона подружці.

– Та ти що! Ми ж запізнимось на урок. Від учительки перепаде, – відповіла Катруся і побігла.

Надійка постояла трохи нерішуче, потім підійшла до старого.

– Дідусю! Давайте я переведу вас до тротуару.

– От спасибі тобі, дочко, – сказав сліпий. Зійшовши на тротуар, дідусь зупинився.

Продовження додатка М

– Дякую, дівчинко. Рости здоровою й щасливою, – сказав він і пішов далі: тук-тук-тук – мацав він ціпком дорогу.

Надійка чимдуж побігла до школи.

У цей час у першому «А» класі вчителька робила перекличку.

– А де ж Надійка? – запитала вона, подивившись на Катрусю.

Дівчинка встала, знизала плечима.

– Вона переводить через дорогу якогось діда...

Катруся хотіла щось ще додати, але в цю хвилину відчинилися двері і до класу увійшла Надійка. Вона тихо привіталась, винувато заклякла біля порога.

– Вибачте, Маріє Іванівно. Я запізнилась тому, що...

– Знаю, іди на своє місце. Ти правильно зробила, – лагідно мовила вчителька.

(З журналу).

Запитання для учнів

1. Про кого з дівчат скажемо: милосердна, добра?
2. А що ви можете сказати про Катрусю?
3. Що казала вчителька Катрусі? Чому?
4. Чи звертався хтось до вас за допомогою, або, може, хтось сам допомагав іншим? Можливо, хтось із ваших друзів зробив гарний вчинок?
5. Чи може милосердна людина пройти повз чужу біду? Що означає вислів: «Співчуття лікує душу»?

Гра «Співчутливі слова».

Вихователь просить дітей назвати які-небудь (співчутливі) слова співчуття. Усе перераховане записується на дошці. Дітям пропонується уважно подивитися на своїх друзів і подумати, хто з них потребує співчуття.

Потім діти на аркушах виражають своє співчуття кому-небудь із класу, не підписуючи свого імені. Педагог збирає всі аркуші та роздає їх адресатам.

Продовження додатка М

Потім вихователь разом із дітьми обговорює, чи потрібні дітям слова співчуття.

Складання Сенкану (неримованого віршу) на тему «Милосердя».

Завдання:

1. Перший рядок має містити слово, яке позначає тему (відповідає на запитання «що?»).

2. Другий рядок – це опис теми, відповідає на запитання «який?».

3. Третій рядок називає дію, пов'язану з темою, відповідає на запитання «що робить?».

4. Четвертий рядок є фразою, яка висловлює ставлення до теми, почуття з приводу обговореного.

5. Останній рядок складається з одного слова-синоніма, в ньому висловлюється сутність теми, ніби робиться підсумок.

1. Милосердя.	4. Милосердя – здатність
2. Добрий, співчутливий.	відгукуватися на чужий біль.
3. Підтримує, співчуває.	5. Співчуття.

(Такі вірші є чудовим інструментом для синтезу інформації, для оцінки міри розуміння учнем матеріалу, для творчого формулювання думок. Сенкани є швидким і водночас потужним інструментом для обміркування).

Підсумок заняття.

Вихователь. Будьте милосердними! Хай у вашому серці буде любов і жаль, доброта і ласка, радість, і щастя!

Література

1. Бахтінова О. В. Матеріали до уроків етики [1–4 класи] / Оксана Вікторівна Бахтінова. – Харків : Вид-во «Ранок – НТ», 2010. – 208 с.

2. Бандура В. С. Морально-етичне виховання. 1–4 класи (за програмою Л. Слотвинської): посібник учителя / В. С. Бандура та інші. – Харків : Вид. група «Основа», 2012. – 494 с, [2].

Продовження додатка М

3. Година спілкування ; 1 клас / Упоряд. М. О. Володарська. – Харків : Видавництво «Ранок», 2011. – 176 с.
4. Красоткіна Н. Г. Виховні години у початкових класах / Надія Красоткіна. – Тернопіль : Мандрівець, 2008. – 176с.
5. Початкова школа : науково-методичний журнал. – № 5. – 2012. – С. 24–27.

Додаток Н

Виховна година на тему «Турботливість» (1 клас)

Мета: сформувати уявлення про турботливість; вчити учнів виявляти турботу про інших; викликати у вихованців бажання виявляти турботливість щодо інших.

Обладнання: кольорові олівці, фломастери, папір, м'яч.

Хід заняття

Організаційний момент. Привітання.

Повідомлення теми виховної години.

– Діти, сьогодні ми поговоримо з вами про турботливість.

Читання казки «Буркотливий Їжачок»

У родині їжачків народилося маля. Мама-їжачиха дуже його любила й балувала. Щоранку приносила йому грибочки та горішки лісові, а Їжачок лежав і бурмотів: «Тільки в нас, у їжаків, колючки. Отже, ми кращі за всіх, а нас ніхто не любить. І скільки така несправедливість триватиме?»

Та ось Їжачиха захворіла. У неї був жар, і вона не могла підвестися з ліжка. Даремно Їжачок чекав смачної їжі. Цілий день він злився, бурчав, крехтав і, урешті-решт, сам вирушив за їжею.

– Гей, Їжачку, показати тобі дорогу до малинника? Ти ціле відерце набереш і маму свою вилікуєш! – крикнула Руда Білка, побачивши Їжачка.

– Мені б грибів і горішків лісових. Білко, ти не знаєш грибні місця? – відповів Їжачок.

Руда Білка тільки хвостом махнула і сховалася в дуплі.

– Теж мені, сусідка, ось уколю її голками, – розсердився Їжачок і поплентався далі.

– Гей, Їжачку, ти поряд із малинником! – крикнула сорока, яка спостерігала за Їжачком.

– Що ви з цією малиною причепилися! Мамі моїй вона не потрібна. Їй потрібно, щоб я знайшов собі харчі й наївся, – пробурчав Їжачок.

– Їжачку, ти вже в малиннику, подивися, скільки стиглих ягід! – стрекотіла сорока. Їжачок озирнувся і бачить: навколо ягід – сила-силенна! – Оце так!

Наїмся і тут-таки переночую, а то сутеніє вже. Уранці, як

Продовження додатка Н

прокинувся, знову малиною поснідаю, – радісно подумав Їжачок і потягнувся за соковитою ягідкою.

Ягідка раптом зникла. Їжачок потягнувся до іншого куща – і на ньому зникли ягоди.

– Чудасія! Навіть ягоди від тебе, Їжачку, ховаються, – застрекотіла сорока.

Заплакав Їжачок від образи. Зглянулася на нього маленька ягідка і прошепотіла:

– Їжачку, не плач, біжи додому за відерцем, а потім повертайся. Набереш малини, а я тебе навчу, як малиновий напій робити, – мама твоя вип’є його й одужає.

– Як же я відерце наберу, коли ви ховаєтеся? – недовірливо запитав Їжачок.

– Ми мамі твоїй допомогти хочемо. Якщо ти малини наїсися й їти зовсім не зможеш, мамі твоїй зовсім погано стане, – відповіла ягідка.

– Гаразд, збігаю за відерцем, – вирішив Їжачок і побіг додому.

Коли він повернувся до малиннику, уже смеркало, але ягідки самі стрибнули прямо до його відерця, і воно вмить наповнилося. Та ягідка, що з Їжачком розмовляла, нагорі опинилася. Вона нетерпляче сказала: «Швидше, Їжачку! Неси нас до своєї мами!» – і, Їжачок, схопивши відерце, чимдуж побіг додому. Удома маленька ягідка допомогла йому зробити малиновий напій. Їжачиха випила відразу кілька чашок і заснула міцним, спокійним сном.

Незважаючи на голод, Їжачок уперше в житті був задоволений. Він вирішив подихати свіжим повітрям перед сном, відкрив двері й мало не спіткнувся об корзину, повну лісових частувань – горішків і грибів.

Їжачиха прокинулася наступного ранку здоровою. Разом із Їжачком вони накрили стіл біля своєї нори, розклали лісове частування й покликали в гості своїх друзів.

Відтоді Їжачок змінився. Мама його вдома залишилася, а він сам за харчами

ходив. Колючки його відразу зміцніли, а настрої покращився. Але найголовніше – у нього з’явилося багато друзів. Їжачок тепер часто

Продовження додатка Н

розмірковував: «Чому я раніше думав, що нас, їжачків, ніхто в лісі не любить?».

Запитання

1. Якби мама їжачка не захворіла, чи змінився б він коли-небудь?
2. Як ви думаєте, що більшою мірою допомогло мамі Їжачка одужати: малиновий напій чи дбайливість сина?

Вихователь. Турботлива людина цікавиться справами своїх друзів і допомагає їм. Турбота виявляється у словах і справах.

Гра «Дбаємо про товаришів».

Діти шикуються в ряд за три кроки від вихователя. Вихователь кидає м'яч по черзі кожному і запитує, як можна проявити турботливість у таких ситуаціях:

- якщо в товариша поганий настрій;
- товариш погано почувається;
- на вашого товариша загарчав злий собака.

Той, хто знайшов спосіб допомогти товаришу, робить крок уперед. Найтурботливіший той, хто першим дійде до вихователя.

Вихователь. Діти! Я хочу, щоб ви виконували в житті все, про що ви говорили під час гри.

Підсумок заняття.

Малюнок «Квітка допомоги»

Вихователь. Які п'ять добрих справ ти зможеш зробити для друга? Намалюй квітку допомоги із п'ятьма пелюстками. Зроби всі справи, що ти задумав, і подаруй квітку другові!

Вихователь. Будьте турботливою людиною, цікавтеся справами своїх друзів і близьких людей. Допомагайте і словом, і справою.

Література

1. Лопатіна О. О. Казки про чесноти для дошкільнят / О. О. Лопатіна, М. В. Скребцова. – Харків : Вид. група «Основа», 2013. – 128 с.
2. Фесюкова Л. Б. Настільна книга вихователя старшої групи / Лариса Борисівна Фесюкова. – Харків : Веста: Вид-во «Ранок», 2009. – 176 с.

Додаток П

Виховна година «Ми навчаємося піклуватися про інших» (1 клас)

Мета: вчити учнів піклуватися про інших; викликати в дітей бажання піклуватися про оточуючих.

Обладнання: картки із зображенням звірів, кольорові олівці, фломастери, папір.

Хід заняття

Організаційний момент. Привітання.

Повідомлення теми виховної години.

Вихователь: прослухайте вірш «Веселий зоопарк»

«Веселий зоопарк»

В зоопарку – шум і гам,
Що ж це трапилось там?
Всім звірятам спозаранку
Переплутали сніданки.
Лев розгнівано гарчить:
– Чом це тут банан лежить?
– Ці банани – всі це знають
– Тільки мавпи любляють!
– Охо-хо! – верблюду зігхав. –
– Я б колючку пожував.
– Хто це м'яса дав мені?
– Я його не хочу, ні!
Невдоволена вовчиця
В миску дивиться і злиться.
Каже: – Я вам не телиця,
Щоб жувати цю травицю.
І горіла сумувала,
З клітки тихо промовляла

– Чом у мисочці пшоно?
– Зовсім не для мавп воно!
Тут озвався какаду:
– Ми потрапили в біду!
Став він голосно кричати
І людей на поміч звати.
Галас він такий здійняв,
Що директор вмить примчав.
Заспокоїв він звірят:
– Зараз наведу я лад!
Я верблюду сіна дам,
М'яса кину я вовкам,
А для мавпочки для Яни
Будуть три смачні банани.
На здоров'я! Пригощайтесь
І на нас не ображайтесь!

Г. Геращенко.

Вихователь: Діти! Хто з вас хоче розповісти цей вірш своїми словами? (*діти розповідають вірш*). Давайте поміркуємо і відповімо на запитання «Як могло статися так, що тваринам у зоопарку переплутали їжу?».

Діти! Скажіть, будь ласка, чи відповідає назва «Веселий зоопарк» змісту вірша? Запропонуйте відповідні назви.

Експрес-опитування на тему «У зоопарку»

Продовження додатка П

- Для чого люди будують зоопарки?
- Де тваринам краще жити – на волі чи в зоопарках?
- Як працівники зоопарків дбають про тварин?
- В яких зоопарках тваринам краще – там, де тварин тримають у клітках чи в умовах, наближених до природних?
- Як можна гостям виявити любов і увагу до тварин, що знаходяться в зоопарку?
- Чого ніколи не слід робити людям у зоопарках?
- Хто лікує тварин у зоопарках? Люди яких професій працюють там?

Завдання. Скласти продовження розповіді.

Допоможемо ведмежаті

Було собі ведмежатко. Воно охоче веселилося, іноді пустувало, іноді вередувало, іноді ховалося від мами й тата. Одного разу приїхали люди й забрали ведмежатко до зоопарку. Засумували його батьки. Ще сумніше жилося маленькому ведмежаті в зоопарку без мами, тата, лісових друзів, лісу. Але поступово воно звикло до нової домівки, познайомилося й подружилось зі своїми сусідами. Ведмежаті подобалися гості, які приходили до його вольєра і віталися з ним. Якось маленькі діти вирішили пригостити ведмежатка шоколадними цукерками й морозивом. Він із задоволенням усе з'їв. А за годину у ведмежатка заболів животик...

Підсумок заняття.

Підготовка плакату методом колажу:

«Ми скажемо вам так: ви приходьте в зоопарк,
На тварин усіх погляньте, тільки – цур! Ви їх не вадьте!»

Література

1. Година спілкування ; 1 клас / Упоряд. М. О. Володарська. – Харків : Видавництво «Ранок», 2011. . – 176 с.
2. Фесюкова Л. Б. Настільна книга вихователя старшої групи / Лариса Борисівна Фесюкова. – Харків : Веста: Вид-во «Ранок», 2009. – 176 с.

Додаток Р

Виховна година на тему «Співчуття та сприяння» (2 клас)

Мета: сприяти формуванню в учнів співчуття, співпереживання, сприяння, любові та милосердя; викликати у вихованців бажання співчувати, співпереживати, виявляти сприяння, любов і милосердя до оточуючих.

Обладнання: картки із словами «співчуття», «сприяння»; плакат (поради «Як слухати співрозмовника»), ручка, папір.

Хід заняття

Організаційний момент.

Привітання.

Повідомлення теми виховної години. *(На дошці записано: «І добро, і зло починається в нашому серці»).*

– Діти, зверніть увагу на дошку. Давайте прочитаємо написаний на ній вислів.

– Як ви його розумієте? Що можете сказати із цього приводу?

– Сьогодні ми з вами поговоримо про два важливі поняття, без яких наше життя неможливо себе уявити – це «співчуття», «сприяння». *(Прикріплюємо на дошку картки зі словами: «співчуття», «сприяння»).*

– Діти! Зараз ми з'ясуємо, чи потрібно нам у житті співчуття та сприяння.

Читання оповідання «Покинуте кошеня»

Хтось виніс із хати маленьке сіре кошенятко й пустив його на дорогу. Сидить кошеня та й нявчить. Бо хоче додому, до матусі. Проходять люди, дивляться на кошеня. Хто сумно хитає головою, хто сміється. Хто жаліє: бідне кошенятко, та й іде собі.

Настав вечір. Зайшло сонце. Страшно стало кошеняткові. Притулилося воно до куща та й сидить – тремтить. Поверталася зі школи маленька Наталочка. Чує – нявчить кошеня. Вона не сказала ні слова, а взяла кошеня й понесла додому. Пригорнулося кошенятко до дівчинки. Замуркотіло. Раде-радесеньке.

(Василь Сухомлинський)

Продовження додатка Р

Запитання

1. Чому кошенятко опинилося на вулиці?
2. Як можна назвати людей, які вигнали тваринку з дому?
3. Чи можна назвати дійсно добрими, хто співчував біді, але йшов собі далі?
4. Як вчинила Наталочка?
5. Про які риси її характеру ви дізналися?
6. Придумайте продовження цієї історії.

Вихователь: *Співчуття* – прагнення турбуватися про інших, коли вони потребують допомоги; вміння ставити себе на місце іншого.

Людина, яка співчуває, не є байдужою до того, що відчувають оточуючі. Така людина не пройде повз того, кому погано. *Співчуття* змушує людей робити добрі справи, любити навіть тих, хто їм не подобається. І все це – турбота про тих, кому тяжко. Отже, *співчуття* – це прагнення турбуватися про тих, хто потребує допомогти; це вміння бути уважним один до одного.

Вихователь: Діти! Ви, напевно, чули коли-небудь таке висловлювання: «Ось, розповів про свою біду близькій людині, вона уважно мене вислухала і на душі стало легше».

– Коли людині сумно, самотньо або людина чимось засмучена, вона потребує того, щоб хтось вислухав її, і тоді людина почуває себе краще. Але, як ми слухаємо того, хто нам сповідується? Насправді «слухати серцем» іншу людину – це вміння, яким більшість людей не володіє. Подумайте, скільки годин у вас уходить на те, щоб навчитися писати і читати? Але в нас немає уроків слухання.

Вихователь: Учні нашого класу заздалегідь приготували декілька порад, які допоможуть вам слухати не лише вухами, а й серцем.

Читання учнями порад «Як навчитися слухати співрозмовника».

1. Намагайтеся зрозуміти, що відчуває інша людина.

Продовження додатка Р

2. Слухайте все, що вам говорять, не зупиняючи і не перериваючи мовця.

3. Уважно та зацікавлено дивіться на свого співрозмовника.

4. Якщо вам важко не думати про сторонні речі, спробуйте уявити собі, що б ви відчували, якби були на місці співрозмовника?

5. Не розповідайте про те, що з вами сталася схожа подія, надайте можливість співрозмовнику говорити і вислухайте все, що він хоче сказати.

Вихователь: Діти! Перед читанням порад «Як навчитися слухати співрозмовника», я сказала : «Слухати серцем». Що, на вашу думку, це означає?

– Що, по-вашому, означають такі словосполучення: «велике серце», «черстве серце», «гаряче серце», «добре серце»? (*Обговорення*).

– Як вчиняє людина з «великим серцем»? (*Ця людина радіє іншим, приділяє їм свій час, хоче, щоб його близькі, друзі, незнайомі люди – всі були щасливі*).

– Як ви вважаєте, де бере початок любов до людини?

– Звичайно, в серці. Коли ми відчуваємо один одного серцем, тоді співчуття є щирим. Отже, співчуття має бути щирим.

Робота з картинками.

Вихователь: Діти, розгляньте картинки. Чи можемо ми сказати за виразом облич людей, яких зображено на картинках, що їхнє співчуття є щирим?

Робота над поняттям «сприяння».

Групова робота.

Вихователь: Діти! Ми з вами з'ясували, що співчуття починається всередині нас – у нашому серці, але лише після того, як ви відчули себе на місці цієї людини. *Важко виявити своє почуття у вчинках, а це і є сприяння.*

Читання оповідання «Красиві слова і красиве діло».

Продовження додатка Р

Серед поля стоїть маленька хатина. Її побудували, щоб у негоду люди могли сховатися й пересидіти в теплі.

Одного разу серед літнього дня захмарило й пішов дощ. А в лісі в цей час було троє хлопців. Вони сховалися в хатинці й дивилися, як з неба ллє, мов із відра.

Коли це бачать: до хатини біжить ще один хлопчик. Незнайомий, мабуть, з іншого села.

Одежа на ньому була мокра, як хлющ. Він тремтів від холоду. І ось перший із тих хлопців, які сиділи в сухому одязі, сказав:

– Як же ти змок на дощі! Мені жаль тебе...

Другий теж промовив красиві й жалісливі слова:

– Як страшно опинитися в зливу серед поля! Я співчуваю тобі...

А третій не сказав ні слова. Він мовчки зняв із себе сорочку й дав її змоклому хлопчикові. Той скинув мокру сорочку й одягнув суху.

Гарними є не красиві слова, гарні – красиві діла.

(Василь Сухомлинський)

Запитання

1. Як поспівчували діти змоклому хлопчикові?
2. Хто насправді виявив милосердя і співчуття, сприяння?
3. Яка головна думка оповідання?

Групова робота.

Скласти список дій, які, на вашу думку, є сприянням.

(Учні складають список). Приблизний список:

- заступитися за того, кого дражнять в школі;
- уважно та терпляче вислухати подругу, коли в неї виникли труднощі;
- допомогти другові зробити математику, незважаючи на те, що він хоче піти гуляти.

Продовження додатка Р

Вихователь: Уявіть, що у вас контрольна з математики, і ваш друг запитує у вас відповідь. Якщо ви йому підкажете, чи буде це сприянням стосовно друга? Стосовно вчителя?

- У даному випадку такий вчинок можна назвати ведмежою послугою.
- Як же може виражатися сприяння?

Сприяння – прагнення віддавати, любити, допомагати.

Підсумок заняття.

Вихователь: Діти! Чи маємо ми виражати співчуття стосовно людей?

- До чого і до кого ми ще можемо виявляти таке почуття?
- Так, діти, любов і турбота про тварин, про природу – це один із видів співчуття. Світ природи також потребує співчуття, сприяння.
- Який синонім можна дібрати до цих двох понять? (*Співпереживання*).
- З чого починається любов до людей і чим вона завершується? Любов до людей починається зі співчуття, а завершується сприянням.
- Голосніше за будь-які слова про це говорять наші вчинки!
- Давайте, діти, будемо любити і поважати один одного. Нехай у вашому серці завжди живе добро, і тоді наше життя стане кращим, красивішим, багатшим.

Література

1. Бахтінова О. В. Матеріали до уроків етики [1–4 класи] / Оксана Вікторівна Бахтінова. – Харків : Вид-во «Ранок – НТ», 2010. – 208 с.
2. Бандура В. С. Морально-етичне виховання. 1–4 класи (за програмою Л. Слотвинської) : посібник учителя / В. С. Бандура та інші. – Харків : Вид. група «Основа», 2012. – 494 с, [2].
3. Грядова В. В. Что такое сочувствие и содействие / В. В. Грядова // Початкове навчання та виховання. – № 14–15 (198–199), травень. – 2009. – С. 48–49.

Додаток С

Виховна година «Що таке байдужість?» (2 клас)

Мета: сформувати в дітей поняття про негативну рису характеру – байдужість, – довести її нікчемність; формувати активну життєву позицію; розвивати вміння співчувати, допомагати, активно включатись у події; викликати бажання піклуватися про інших.

Обладнання: плакат із визначеннями понять «байдужість», «вороги байдужості», «кредо байдужості».

Організаційний момент.

Привітання.

Повідомлення теми виховної години.

Вихователь. Кожен із нас живе в людському суспільстві, тобто серед людей, а тому здатний бачити хороше й погане в людській поведінці, у стосунках, то ж відповідно і реагувати на прояви цих стосунків. І хоч ви ще малі, але вас також щось бентежить, а щось дратує; щось вам подобається, а щось – ні, з чогось хочеться сміятися, а інше викликає сльози. Ось така жива реакція людини говорить про те, що вона є небайдужою, активною, здатною проявляти емоції. І дуже погано, коли людина виросла байдужою, коли вона не вміє порадіти за іншого чи поспівчувати в горі. Того, хто думає лише про себе, своє благополуччя, називають байдужим, черствим, егоїстичним.

– Діти! Як ви вважаєте, бути такою людиною – добре чи погано?
(Відповіді учнів).

Розповідь вихователя

Що ж таке байдужість?

Кожного дня нас оточують різні люди. Їх багато, але вони не схожі між собою: пихаті й веселі, щасливі й не дуже, горді й такі, що завжди плазують, добрі й злі, черстві й м'якосерді, байдужі та безсердечні. Справді, є різні люди на світі, з різними натурами, характерами, інтересами та смаками. А все ж таки хочеться вірити, що більшість людей є хорошими. Письменник, учений Білецький-Носенко писав: «Думай добре, роби добро – і все буде

Продовження додатка С

добре». Робити добро треба, бо людина, яка не відчуває приязні до інших, руйнує себе як особистість. Байдужа і зла людина ніби постійно обкрадає себе, не вміє по-справжньому радіти, сміятися, любити. І якщо з юних літ така особистість не навчилася тамувати в собі роздратування, недовіру, байдужість, її душа не ширшає – вона обростає ненавистю, поїдає саму себе. А потім дивишся – висохло в душі живильне джерело, що допомагало жити, вірити, рухатися вперед. Отже, добро – не наука, а дія. Чому же часто люди не діють так, як підказує добро? Часто цим діям заважає байдужість.

Згадаймо хлопчика в оповідання Ф. Достоєвського «Хлопчик у Христа на ялинці». Він помер у переддень великого свята від холоду й голоду. Усі, хто зустрічав його в ту ніч, проходили повз, не протягнувши руки допомоги. Хлопчик помирав, усіма забутий і нікому не потрібний, під вікнами великого будинку. Там було тепло, весело, багато ласощів і подарунків. Але Байдужість, як страж, стояла біля дверей цього будинку. Саме вона винна у смерті героя оповідання.

Байдужість не тільки забирає людські життя – вона ще й нищить природу. Так, дуже часто ми залишаємось осторонь екологічних проблем, стаючи пасивними спостерігачами, у той час, як усе менше і менше на нашій Землі залишається місць, де б людина почувала себе в цілковитій безпеці [3, с. 81–82].

Вихователь: «Не бійся друзів: найбільше, що вони можуть зробити, – це зрадити вас. Не бійся ворогів: найбільше, що вони зможуть зробити, – це вбити вас. Бійся байдужих: це з їхньої мовчазної згоди відбуваються у світі і зрада, і вбивство, і всі нещастя на Землі».

Якщо ми не будемо байдужими чи черствими, то в майбутньому матимемо справжній храм людської душі, в якому місця для байдужості не буде.

Продовження додатка С

Читання оповідання «Байдужість».

Жила в нашому селі бабуся Орися. Така стара, що ніхто і не пам'ятав, скільки їй років. У бабусі двоє сусідів – обидва трактористи. В одного була дочка Галя, семикласниця, а в іншого – Ніна, третьокласниця.

Одного разу запитала Ніна в бабусі:

– Бабусю, коли ваш день народження?

– Завтра, дитинко, – відповіла бабуся.

Дочекалася Ніна ранку, нарвала квітів і несе бабусі. А Галя питає:

– Куди ти несеш квіти?

– Бабусі Орисі. Сьогодні її день народження.

Засміялася Галя і говорить:

– А хіба вона твоя бабуся? Чому ти чужу бабусяю поздоровляєш із днем народження?

Ніну вразили слова Галі. Вона запитала зі здивуванням:

– А хіба може бути нічия бабуся?

(В. О. Сухомлинський)

Запитання

1. Кого з дівчат можна назвати байдужою? Чому?

Вихователь. Діти! Ви маєте пам'ятати, що старість потребує поваги та пошани.

У моральному кодексі школи В. Сухомлинського серед десяти «Не можна» були й такі заборони, що стосуються даного питання:

– не можна сміятися над старістю і старими людьми – це величезне блюзнірство;

– не можна сперечатися із шановними та дорослими людьми, особливо зі старими;

– не можна залишати самотню стару близьку людину, якщо в неї немає нікого, крім тебе.

Учні записують визначення понять

Продовження додатка С

Байдужість – нечуйність, нечутливість, бездушність, безсердечність, безжалісність, немилосердність, неповага.

Вороги байдужості – турбота, милосердя, чуйність, чутливість.

Кредо байдужого: «Моя хата скраю, все байдуже, все до лампочки, хоч трава не росте, ні жарко, ні холодно, наплювати, начхати, і горя мало, мені що...»

Гра «Що таке добре, що таке погано?»

Учні характеризують вчинки:

- співчувати людині, коли з нею трапилась біда;
- хуліганити, бешкетувати;
- заздрити успіхам товариша чи однокласника;
- не дозволяти кривдити себе і не дозволяти собі кривдити інших;
- користуватися результатами праці інших;
- не бути боягузом, не відступати перед труднощами;
- не бути жадібним і зажерливим;
- радіти, коли в товариша радість.

Гра «Доповни речення»

Василь байдужий, бо...

Оленка чуйна, бо....

Марійка щира, бо...

Ганна милосердна, бо...

Підсумок заняття.

Вихователь: Звичайно, абсолютно байдужих людей у житті не буває.

Але прояви байдужості в тому чи іншому випадку трапляються частенько, а це дуже страшно, коли від тебе чекають допомоги, а ти проходиш повз людину, тебе не хвилює нічого, ти навіть не замислюєшся над тим, в якому стані перебуває в цей час людина. Може, в цей момент, їй потрібна допомога, порада, добре слово чи навіть окрик.

Видатний педагог В. О Сухомлинський писав:

Продовження додатка С

«Ніколи не забувай, що поряд із тобою – думки й почуття інших людей. Будь учасником і не будь байдужим. Байдужість – задерев'янілість і скам'янілість серця. Вона веде до індивідуалізму. Байдужість – отруйне насіння людиноненависництва.

Велике зло – лицемірство, лукавство, підлабузництво, пристосовництво. Умій розпізнавати це багатоліке зло, будь нетерпимим і непримиренним до нього.

Людська вихованість є немислимою без людської вдячності. Якщо в людини відсутнє почуття вдячності, вона – холодний, бездумний егоїст.

Бережи, щади недоторканість іншої людини. Не завдавай людям зла, кривди, болю, тривоги, неспокою».

Література

1. Бахтінова О. В. Матеріали до уроків етики [1–4 класи] / Оксана Вікторівна Бахтінова. – Харків : Вид-во «Ранок – НТ», 2010. – 208 с.
2. Вовчук І. С. Мовленнєвий етикет та культура спілкування молодших школярів : програма курсу, розробка уроків у 1–4 класах / І. С. Вовчук, Ю. О. Петик – Харків : Вид.група «Основа», 2013. – 447, [2].
3. Година спілкування / Упоряд. М. О. Володарська. – Харків : Видавництво «Ранок», 2011. – 160 с.

Додаток Т

Виховна година «Співчуття. Утіха. Утішити – заспокоїти, підтримати допомоги» (3 клас)

Мета: ознайомити учнів зі словами розради; учити словесно виражати співчуття, співпереживання до чужого горя, надавати підтримку у важких ситуаціях; виховувати милосердя.

Обладнання: лист до Феї Втіхи, аркуші зі словами втіхи, сердечка.

Організаційний момент.

Привітання. Діти читають рядки, записані на дошці:

Серед невезіння іншого,

Серед невеселого дня

Скажіть мені добре слово –

Хай слово – це втішить мене.

Вихователь:

– Як ви розумієте зміст цих рядків?

– Як розумієте слово *втішить*? (*Висловлювання дітей*).

– Чи завжди ми можемо вміло втішити?

– Молодці, ви правильно сказали. Подивимося, як точніше пояснює значення слова «Тлумачний словник».

Вихователь пише на дошці:

Утішити – заспокоїти чим-небудь радісним, полегшити кому-небудь горе, страждання.

Повідомлення теми виховної години.

Вихователь: Саме із словом «утішити» пов'язана тема нашої виховної години.

– Діти! Кого потрібно утішити? (*Хто тебе оточує, якщо у них горе*).

– Згадайте, в яких випадках вам або оточуючим було погано? (*Унав, отримав погану оцінку, хворіє тощо*).

– Чи завжди ми можемо вміло втішити?

Продовження додатка Т

– Яку проблему вирішуватимемо на виховній годині? (*Відповіді дітей*).

Вихователь: *Утішити – заспокоїти словом.*

– У будь-якому віці в кожного з нас є засмучення, невдачі, неприємності. Дуже важливо, щоб у цей момент поруч опинилася людина, яка змогла б тебе втішити.

Читання за особами вірша «Вовчєня» підготовлєними учнями.

Вихователь: Діти! Ознайомте нас із віршем «Вовчєня» і спробуйте емоційним читанням створити у всіх нас відчуття співучасті в подіях, переживання за вчинки і долю літературних героїв.

ВОВЧЄНЯ

Раз веселі малі діти	«Хочу, хочу в ліс до мами!
На лужку зривали квіти,	Але там їжак мене,
Коли – зирк! Аж вовчєня...	Мабуть, знову нажене!»
Так завбільшки з кошєня.	Стали діти розважати,
Діти вгледіли, спинились,	Дрібні сльози утирати:
З вовчєням розговорились:	«Та не плач-бо, не журись,
Звідки, хто воно, чие	Краще в поле подивись!»
І чи мама в нього є.	Зирк! Аж в полі у пшєницї
Вовчєня їм розказало,	Очі блискають вовчиці.
Як воно само гуляло,	«Мамо, матінко моя!» –
Як за ним погнавсь їжак,	Закричало вовчєня.
Як він хрюкнув...просто жах!	Дітям навіть не вклонилось
Розказало, як тікало,	Як сюди на луг попало,
І тепер не знає, де	І клубочком покотилось.
Свою голову складе.	Мамо, матінко моя!» –
Залилось малє сльозами:	Тільки й чулось здаля.

(*Олександр Олєсь*)

Запитання

1. Що робили діти на лужку?

Продовження додатка Т

2. Кого вони побачили в траві?
3. Чому діти не злякалися вовка?
4. Чому вовчєня опинилося саме?
5. Від кого воно чимдуж тікало?
6. Чому плакало вовчєня?
7. Якими словами діти втішали його?
8. Доберіть синонім до слово *втішає* (*Заспокоює*).
9. Чи було вовчєня чемним?
10. Чи завжди ти поводишся чемно?

Гра «Хто найчуйніший?».

Діти діляться на групи і педагог пропонує п'ять різних ситуацій, наприклад:

- ви почули плач дитини у дворі;
- ваш друг одержав погану оцінку;
- ваша подруга потрапила до лікарні;
- людині, яка сидить із вами в поїзді, стало погано тощо.

(Група, яка швидше придумає, як краще допомогти людям у тій або іншій ситуації, отримує зірку доброти. Група, що отримала п'ять зірок, – найчуйніша).

Ознайомлення зі словами, якими можна заспокоїти.

Вихователь: Сьогодні вранці я отримала листа, адресованого дітям нашого класу. Його надіслала Фея Втіхи. *(Учень читає лист).*

Лист

В українській мові дуже багато слів, за допомогою яких можна заспокоїти у скрутну хвилину тих, хто перебуває поруч із вами і потребує розради. Це дивовижні, «чарівні» слова. Знайдіть їх у вашому класі.

(У класі на стінах прикріплені аркуші зі словами: не турбуйся, не журись, не хвилюйся, не горюй, не переймайся, не переживай, заспокойся, не

Продовження додатка Т

варто засмучуватися, у тебе все вийде, ти з усім впораєшся). Діти знаходять слова втіхи.

Як ви розумієте зміст фразеологізму *справа життєвська*? Як можна іншими словами висловити цю думку?

Утішити – підтримати

– Як ви вважаєте, які зі знайдених фраз дещо відрізняються? (*У тебе все вийде, ти з усім впораєшся*).

– Важливо у складну хвилину не лише заспокоїти словом, але й підтримати, запропонувати варіант виходу із ситуації.

– Таким дивним чарівником як Фея Втіхи може бути кожен із нас, адже добрі слова творять дива. Я пропоную вам створити диво.

Робота в групах.

Вихователь: Діти! Об'єднайтесь у групи.

Кожній групі потрібно підтримати героя, який опинився у скрутній ситуації:

– діда – після того, як витягнув ріпку, а вона виявилася усередині гнилою;

– вовка – після того, як його побили;

– зайця – після того, як лисиця вигнала його з хати;

– Мальвіну – після того, як Буратіно не впорався з диктантом.

Утішити – допомогти.

Вихователь записує на дошці:

1. Не плач, Тетяно!

2. Тихіше, Тетяночка, не плач.

Не потоне в річці м'яч.

3. Тихіше, Тетяночко, не плач.

Ми дістанемо твій м'яч.

Продовження додатка Т

Вихователь: Діти! Я пропоную вам три варіанти вирішення ситуації (діти читають варіанти на дошці, пояснюючи спосіб утіхи):

- 1) заспокоїти словом;
- 2) підтримати;
- 3) (припущення дітей).

Вихователь: Не завжди втішити можна словом, важливо вміти допомогти справою.

Читання оповідання «Справжні товариши».

Сьогодні до школи не прийшов Павлик, і ніхто не знав чому.

Павлик із матір'ю жив недалеко від школи. На великій перерві з дозволу вчительки до нього пішли Юрко, Маруся і Стьопа.

Діти зайшли в невеликий дворик, пройшли коридором і потрапили до кухні. Посеред кухні стояли ночви. Поряд, на ослоні, лежала купа білизни.

Із кімнати почувся тихий жіночий голос:

– Заходьте сюди, заходьте!

У чепурній кімнаті лежала на ліжку жінка з компресом на голові. Біля неї сидів Павлик.

– Сідайте, – запросила вона. – Захворіла я не в добрий час. Лікар звелів лежати. Білизна з учорашнього дня зосталася, не встигала випрати. Сусідку б покликала – на роботі...

Після уроків Маруся розповіла, чому не прийшов у школу Павлик.

– Не міг він полишити хвору матір, – говорила вона. – Треба нам допомогти йому. Батька ж у нього немає.

Із цим усі погодились.

До Павлика пішли Маруся, Оля, Люба, Юрко й Іван. Дівчатка допомогли допрати білизну, помити підлогу, прибрати в кімнатах. Оля принесла букет айстр і поставила його в глечичку білях хворої. Юрко з Ванею і Павликом приготували на кілька днів дров. Діти наносили в діжку води і

Продовження додатка Т

навіть скопали на городі грудку для часнику. Павликова мама щиро дякувала дітям.

(Олесь Донченко)

Запитання

1. Чому Павлик не прийшов до школи?
2. Що зробили його однокласники?
3. Як вони його утішили?
4. Чи можна назвати їх учинок милосердним?

Несловесні форми втіхи.

Вихователь: Діти! Трапляються випадки, коли розраду висловити словами недоречно. Як у такій ситуації проявити співчуття? *(Ласкавий жест, погладити, обійняти, поцілувати тощо).*

– Уявіть, що під час гри «Третій зайвий» Оленка вдарилася. Хто спробує втішити її?

Гра «Співчутливі слова».

Вихователь просить дітей назвати які-небудь співчутливі слова або вирази. Усе перераховане записується на дошці. Учням пропонується уважно подивитися на своїх друзів і подумати, хто з них потребує співчуття. Потім діти на листочках виражають своє співчуття кому-небудь із класу, не підписуючи свого імені. Наприклад: «Василько, ти дарма турбувався, коли одержав двійку з математики, ти здібний і швидко її виправиш». *(Потім вихователь обговорює разом зі школярами, чи потрібні людям слова співчуття).*

Підсумок заняття.

Запис на дошці:

Якщо хтось засумував,

Ти його не залишай.

Добрим словом,

Добрим ділом

Продовження додатка Т

Ти втішай та допомагай.

Вихователь: Діти! Прочитайте чудові слова, записані на дошці. Яким чином вони можуть стосуватися нашого уроку? (*Основна думка – втішати, допомагати словом і ділом*).

Вихователь: Діти! Які ключові слова, що прозвучали на занятті, ви виділили? (*Утішити, заспокоїти, підтримати, допомогти*).

– Що означає слово *втішити*?

Утішити – заспокоїти, підтримати, допомогти.

Вихователь: Якщо ти готовий утішити словом, підтримати, допомогти, отже, ти – добра людина, тому що це йде від чистого серця. Такі сердечка я дарую вам сьогодні напам'ять.

Література

1. Бахтінова О. В. Матеріали до уроків етики [1–4 класи] / Оксана Вікторівна Бахтінова. – Харків : Вид-во «Ранок – НТ», 2010. – 208 с.
2. Вовчук І. С. Мовленнєвий етикет та культура спілкування молодших школярів : програма курсу, розробка уроків у 1–4 класах. / І. С. Вовчук, Ю. О. Петик – Харків : Вид.група «Основа», 2013. – 447, [2] с.

Додаток У

Виховна година «Поговоримо про милосердя» (4 клас)

Мета: виховувати милосердя, доброту до оточуючих; заохочувати бажання виховувати в собі милосердя, співчуття.

Обладнання: фломастери, кольорові олівці, папір.

Хід заняття

Організаційний момент.

Привітання.

Повідомлення теми виховної години.

*Вихователь заздалегідь записує на дошці слова **добрий, милосердний, співчувати.***

(Учні читають слова та пояснюють їх значення).

Добрий – який робить людям добро, прихильно, чуйно до них ставиться.

Милосердний – який готовий надати допомогу, поспівчувати.

Співчувати – ставитися з розумінням, із жалістю до чийогось горя. Молодшим школярам було запропоновано для обговорення «золоті правила»:

1. «Як ти хотів би, щоб інші люди вчинили з тобою, так і ти вчиняй стосовно інших» (Ісус).
- 2 «Тільки та людина є доброю, яка не робить іншому те, що погано для неї самої» (Зороастра).
3. «Того, що є злом для тебе, не роби ближньому своєму» (Талмуд).
4. «Не роби боляче тим, що спричинило би біль тобі» (Будда).

У кінці обговорення «золотих правил» підводили дітей до висновку, що люди різняться між собою за зовнішніми ознаками (колір шкіри, зовнішність, мова, місце проживання тощо), головною потребою усіх людей має бути – не чинити зла іншим людям, бути милосердними, вміти жити не тільки заради себе, а й заради інших.

Мозковий штурм «Що таке милосердя?»

Продовження додатка У

Всі учні по черзі відповідають на запитання: «Що таке милосердя?»
(Висловлене не критикується і не обговорюється до закінчення висловлювань).

Тема милосердя розкривається далі у прислів'ях про милосердя.

Вихователь: Діти! Існує багато приказок і прислів'їв про милосердя, наприклад:

- Милостивій людини і Бог подає.
- Бог на милість не убогий.
- Жебраку милість чинити – з Богом говорити.

Завдання. Зберіть наступні прислів'я та поясніть їх значення:

Руки, які дарують допомогу,	починатися вдома
Істинно великим є той,	але й до домашніх взагалі
Милосердя має	хто має велике милосердя
Будьте милосердні не лише до домашніх тварин,	дай йому сітку та навчи рибалити
Замість того, щоб нагодувати голодного рибою,	є більш святими, ніж вуста, які моляться про допомогу

Читання оповідання «Як Сергійко навчився жаліти».

Маленький хлопчик Сергійко гуляв біля ставка. Він побачив дівчинку, що сиділа на березі.

Коли Сергійко підійшов до неї, вона сказала:

- Не заважай мені слухати, як хлюпають хвилі.

Сергійко здивувався. Він кинув у ставок камінець. Дівчинка запитала:

- Що ти кинув у воду?

Сергійко ще більше здивувався:

- Невже ти не бачиш? Я кинув камінець.

Дівчинка сказала:

- Я нічого не бачу, бо я сліпа.

Сергійко від подиву широко відкрив очі й довго дивився на дівчинку.

Так, дивуючись, він і додому прийшов. Він заснув із почуттям подиву.

Продовження додатка У

Серед ночі Сергійко прокинувся. Його розбудив шум за вікном. Шумів вітер, у шибки стукав дощ, а в хаті було темно.

Сергійкові стало страшно. Йому пригадалася сліпа дівчинка. Тепер хлопчик уже не дивувався. Його серце стиснув жаль.

Як же вона, бідна, живе в отакій темряві?!

Сергійкові хотілося, щоб скоріше настав день. Він піде до сліпої дівчинки. Не дивуватиметься більше. Він пожаліє її.

(В. Сухомлинський)

Запитання

1. Кого зустрів Сергійко біля ставка?
2. Що робила дівчинка?
3. Чому здивувався Сергійко?
4. Що вирішив Сергійко?

Завдання «Великодушний вчинок».

Вихователь: Діти! Подумайте, які із запропонованих вчинків можна назвати великодушними, а які – ні.

1. Ви заблукали в лісі і віддали останній шматок хліба своєму другові, хоча обидва були вже дуже голодні.
2. Катрусі подарували цукерки. По дорозі вона зустріла хвору дитину і пригостила її цукерками.
3. Ви організували суботник і зібрали усіх учнів школи-інтернату, щоб прибрати дитячий майданчик.
4. Ви завжди вчасно годуєте свого собаку.
5. Ви завжди годуєте бездомних собак і кішок і навіть можете віддати їм свій сніданок.

Бесіда.

1. Про яку людину говорять, що вона є великодушною?
2. Як ви думаєте, чи здатні ви на великодушний вчинок?
3. У чому виявляється великодушність ваших друзів стосовно вас?

Продовження додатка У

Робота в групах.

Вихователь: На дошці – список ситуацій. Кожна група обирає одну ситуацію і пропонує два способи її вирішення.

Один спосіб, коли допомога людині буде по-справжньому добрим вчинком, а інший – коли допомога може принести людині шкоду.

- 1) людина весь час спізнюється;
- 2) людина часто хворіє;
- 3) людина не хоче вчитися;
- 4) людина не вміє готувати;
- 5) людина обдурює близьких;
- 6) людина мріє мати домашнього улюбленця.

Обговорення ситуацій.

Оксанка була дуже скупюю і недружелюбною дівчинкою. Тому ніхто і ніколи не звертався до неї з проханням. А одного разу Оксанка попросила свою сусідку по парті Катрусю позичити їй ручку, бо свою вона загубила. У Катрусі була запасна ручка, але ж Оксанка – скупа і недобра? Що ж робити? Допоможіть Катрусі! *(Якщо Катрусю не позичить ручку, то це означає, що вона теж є скупюю. Якщо позичить – присоромить Оксанку без дорікання. У стосунках з однокласниками на зло слід відповідати тільки добром).*

Творче завдання «Як допомогти».

Дітям читають висловлювання Джона Джона: «Бути милосердним – значить робити все, що в наших силах».

Діти діляться на групи і отримують яке-небудь завдання-ситуацію, що вимагає виявлення милосердя. Наприклад:

- у когось хвора близька людина;
- хтось лишився без притулку;
- когось усі в класі дратують і кривдять.

Кожна група має намалювати зірку милосердя і на її променях написати п'ять різних способів допомоги людям у тій або іншій ситуації.

Продовження додатка У

Коло ідей «Правила милосердя».

Вихователь: Діти! Як ви гадаєте, чи існують правила милосердя? Яким робить людину милосердя?

– Давайте розділимося на групи та спробуємо визначити такі правила, користуючись якими ми покращимо стосунки при спілкуванні один з одним. А зараз ті правила, які ви склали у своїй групі, спробуйте об'єднати в один загальний список під назвою «Правила милосердя».

Наприклад, такі правила:

- бути уважними до оточуючих людей;
- виявляти співчуття та сприяння стосовно людей, тварин, рослин;
- відчувати стан іншої людини;
- цікавитися думками, проблемами оточуючих людей, у разі необхідності надавати їм дієву допомогу;
- уміти пробачати образи тощо.

Підсумок заняття.

Вихователь: Діти! Чи важко бути милосердними та наслідувати ті правила милосердя, які ми сьогодні разом склали? Які з цих правил ви готові почати виконувати вже сьогодні?

Література

1. Бахтінова О. В. Матеріали до уроків етики [1–4 класи] / Оксана Вікторівна Бахтінова. – Харків : Вид-во «Ранок – НТ», 2010. – 208 с.
2. Бандура В. С. Морально-етичне виховання. 1–4 класи (за програмою Л. Слотвинської) : посібник учителя. / В. С. Бандура та інші. – Харків : Вид. група «Основа», 2012. – 494 с, [2].
3. Кобильченко І. В. Виховання милосердя у дітей-вихованців дитячих будинків сімейного типу : науково-методичний посібник для батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу / І. В. Кобильченко . – К. : Інститут проблем виховання, 2009. – 91 с.

Додаток Ф

Виховна година «Не скупімося, люди, на добро...» (4 клас)

Мета: вчити дітей бути добрими, милосердними; виховувати турботу, підтримку, любов і пошану до людей похилого віку.

Обладнання: виставка дитячих малюнків на тему «Турбота», фонограма пісні «Хай живе надія» (сл. І. Білик, К. Гнатенка, муз. І. Білик).

Організаційний момент.

Привітання.

Повідомлення теми виховної години.

Вихователь читає вірш «Людина починається з добра».

Сказав мудрець:

– Живи, добро звершай!

Ти нагород за це

Не вимагай.

Лише в добро і в

Вищу правду віра

Людину відрізняє від звіра.

Хай оживає істина стара:

Людина починається з добра!

(Любов Забашта)

Запитання

1. Що сказав мудрець?
2. Що відрізняє людину від звіра?
3. Як ви розумієте останній рядок вірша?

Вихователь: Сьогодні пропоную вам поговорити про людей похилого віку, адже Організація Об'єднаних Націй у 1999 році запропонувала 1 жовтня відзначати як Міжнародний день людей похилого віку. На долю декого з них випали тяжкі випробування, але кожному потрібні наші підтримка й турбота.

Продовження додатка Ф

В Україні проживає 2 мільйони одиноких людей, майже 2 тисячі з яких не мають змоги піклуватися про себе самостійно, 15 тисяч одиноких людей живуть у будинках-інтернатах. Усіх їх об'єднує одне – немічність.

Така їхня доля – залишитися в чотирьох стінах сам на сам зі своїми проблемами, хворобами. Знали б ви, як вони чекають, щоб хтось із нас завітав до них, помітив їх у нескінченному вирі повсякденних клопотів.

Учениця:

Живе одинока людина,
 Чому ж ми проходимо мимо?
 Живе одинока людина,
 Ніким у житті не любима,
 І серце у неї відкрите,
 Для ласки людської од світу,
 Чому ж ми не прийдемо в хату,
 Її не покличем з собою?
 І буде одна вікувати
 Людина з своєю журбою.
 Нам легше, бо ми не самотні,
 Ходімо ж до неї в світлицю!
 І серце людини з безодні
 Полине за нами, як птиця.

Вихователь: Цілком природнім і закономірним у традиціях українського народу вважалося допомогти знедоленому, нещасному, поділитися шматком хліба, дати притулок бездомному, захистити старість і немічність, порятувати хворого чи каліку, заступитися за беззахисного та скривдженого.

Учень:

Не говори про доброту,
 Коли ти нею сам не сяєш,

Продовження додатка Ф

Коли у радощах витаєш,
 Бо доброта не тільки те,
 Що обіймає тепле слово,
 В цім почутті така основа,
 Яка з глибин душі росте.
 Коли її не маєш ти,
 Ти раниш людяне в людині.
 Немає вищої святині,
 Ніж чисте сяйво доброти.

(О. Довгий)

Вихователь: Старість – не радість. Ніхто її не чекає, кожен прихитряється відсунути її небажаний прихід. Та вона все ж несподівано підкрадається, і людина із сумом розуміє, що все найкраще вже було в минулому, добре, коли поруч зі старими живуть його рідні, діти, онуки. А якщо цього немає?

Кожній людині, у тому числі й людині похилого віку, необхідно, щоб вона відчувала себе потрібною й бажаною, щоб її цінували оточуючі люди. Треба шанувати старість і виявляти милосердя, доброту, турбуватися про старих людей.

Лікування добротою потребують не тільки хворі й самотні, а й цілком здорові люди, в яких душа є черствою й глухою до чужого горя.

Люди бувають різними. Та якби кожна зла людини зробила на одну злу справу менше, наскільки світлішим стало б наше життя. Якби кожен, хто може, допоміг хоча б одній конкретній людині, світ став би набагато кращим.

Вихователь: Прикладом справжнього служіння людям є Мати Тереза.

Розповідь вихователя про Мати Терезу.

Справжнє ім'я Матері Терези – Агнес Гоїнха Бояхью. Вона народилась у 1930 році в місті Скопле (Югославія). Батьки її, за національність албанці, виховували дочку в релігійному дусі.

Продовження додатка Ф

У дванадцять років вона прийняла рішення стати монахинєю, оскільки після довгих роздумів вона вирішила, що їй призначено долею служити Богові та людям. Після хрещення юна монахиня прийняв ім'я Тереза. На її думку, найкращим місцем, де б вона змогла принести благо людям, була Індія. У вісімнадцять років вона вступила до Ордену ірландських сестер Дорето і разом із іншими дівчатами вирушила до Індії, в місто Калькутта. Це місто в ті роки було надзвичайно бідним, там вирували епідемії, люди вмирили від голоду. Мати Тереза стала директором релігійної школи. Вона намагалася допомогти людям їжею та ліками, добрими порадами та співчуттям. Згодом мати Тереза згадувала, що її серце розривалося від горя, коли вона дивилася на страждання людей. Синкліт римсько-католицької церкви дозволив їй пройти церковний курс медицини в одному із наукових центрів на північному сході Індії. Монахиня вважала, що, отримавши медичну освіту, вона буде мати більше можливостей приносити користь людям.

У 1950 році мати Тереза створила релігійну організацію – Орден милосердя. Головне завдання цієї організації – безкорислива допомога людям в усіх куточках Землі, незалежно від раси, нації, кольору шкіри. Головна заповідь Ордену милосердя матері Терези говорить: «Здолати жебрацтво можливо лише одним засобом – ділитися тим, що в тебе є».

Головними заповідями Ордену Терези були мир та спокій людей, любов і співчуття до ближнього, увага і турбота про старих і хворих. Вона вважала, що любов до людей має бути дієвою. Мати Тереза була щаслива тим, що могла допомогти людям.

Діяльність матері Терези отримала широку популярність в усьому світі. Цю худеньку літню жінку в монаршому одязі можна було бачити в усіх регіонах Землі, де була біда. Її ім'я було синонімом самопожертвування, терплячості, безкорисливого служіння людям. Померла мати Тереза у 1998 році.

Продовження додатка Ф

Діяльність Ордену Милосердя матері Терези продовжується і в теперішній час. Вона розповсюджується більше, ніж у 80 країнах. За неповними даними, брати і сестри ордену утримують понад 126 тисяч родин бідняків, навчають 14 тисяч дітей у 97 школах, наглядають за 22 000 престарілих людей, за 186000 хворих на СНІД. Сестри Ордену Милосердя, зазвичай, молоді дівчата, головними якостями яких є душевна доброта, вміння співчувати, працелюбність. Робочий день сестер починається дуже рано: після молитви вони йдуть до своїх підопічних, перестилають постіль, переодягають, годують, перев'язують тощо. Крім того вони ведуть з ними заспокійливі бесіди.

Полегшити людські страждання – засіб життя та діяльності сестер Ордену Милосердя матері Терези. У них продовжує своє життя велика душа та велика жертвовність їх духовної наставниці.

Запитання

1. Якою була головна мета життя Матері Терези?
2. Якою, на думку Матері Терези, повинна бути любов до людей?
3. Чому створений нею Орден Милосердя отримав таку назву?
4. Які головні риси притаманні сестрам Ордену Милосердя?
5. Що, на вашу думку, означає поняття «гуманне ставлення до оточуючих»?

Підсумок заняття.

Діти! Сподіваюсь, що всі ми станемо ще добрішими, милосерднішими. А ця година доброти переросте в щоденну потребу робити добро, виявляти милосердя до оточуючих (*лунає пісня «Хай живе надія»* (Сл. І. Білик, К. Гнатенка, муз. І. Білик).

Продовження додатка Ф

Література

1. Бахтінова О. В. Матеріали до уроків етики [1–4 класи] / Оксана Вікторівна Бахтінова. – Харків : Вид-во «Ранок – НТ», 2010. – 208 с.
2. Бандура В. С. Морально-етичне виховання. 1–4 класи (за програмою Л. Слотвинської) : посібник учителя / В. С. Бандура та інші. – Харків : Вид. група «Основа», 2012. – 494 с, [2].
3. Биковська Г. М. Не скупімоєь, люди, на добро...»/ Г. М. Биковська // Виховна робота в школі. – № 10(71) жовтень, 2010. – С. 26.

Вишнівська Наталія Володимирівна

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ
ВИХОВАННЯ МИЛОСЕРДЯ В УЧНІВ
МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В
ПОЗАУРОЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ШКІЛ-
ІНТЕРНАТІВ**

Монографія